

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Серія: Скрипти ч. 33
Skriptenreihe Nr. 33

Д-р ГРИГОРІЙ ВАСЬКОВИЧ
Викладач УВУ

Dr. HRYHORIJ WASKOWYCZ
Lehrbeauftragter der UFU

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНІ (1905–1920)
Schulwesen in der Ukraine (1905–1920)

Історична частина габілітаційної праці на тему:

«Вплив Кершенштайнера на українську педагогічну думку
та його значення для української педагогічної проблематики»

На правах рукопису

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Серія: Скрипти ч. 33
Skriptenreihe Nr. 33

Д-р ГРИГОРІЙ ВАСЬКОВИЧ
Викладач УВУ

Dr. HRYHORIJ WASKOWYCZ
Lehrbeauftragter der UFU

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНІ (1905–1920)
Schulwesen in der Ukraine (1905–1920)

Історична частина габілітаційної праці на тему:

«Вплив Кершенштайнера на українську педагогічну думку
та його значення для української педагогічної проблематики»

diasporiana.org.ua

На правах рукопису

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНІ ПІД РОСІЄЮ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1905-1916)

Питання освіти в Україні не можна розглядати окремо від політичних, економічних та загально-культурних подій і процесів, що відбувалися в російській імперії перших десяти років 20-го сторіччя. Окремо взяті, вони не були б як слід зрозумілі всім тим читачам, що мало ознайомлені з тодішніми східньо-європейськими проблемами. Особливо важливим, у тому випадку, є знання офіційної політики російського уряду супроти українського народу та його національних потреб, бо ця політика завдала надзвичайно великої шкоди Україні в кожному відношенні, а зокрема в ділянці освіти. Не йдучи далеко в минулі історичні часи московського панування над Україною, необхідно на самому вступі, цієї праці про освіту, назвати кілька головніших подій і фактів, що відбувалися з половини 19-го сторіччя почавши, і своєю суттю та наслідками були невимовно болючими ударами для цілого українського народу. Подаємо їх в коротких, але дуже суттєвих ствердженнях, вибраних із творів визначних дослідників історії України, педагогів, літературознавців і публіцистів, які переживали ці події, а крім того, мали змогу докладно перевірити оригінальні матеріяли й документи обговорюваних тут проблем. Наведені факти щільно пов'язані з розвитком національної свідомости взагалі і побудовою народньої освіти в Україні зокрема.

А. ОБМЕЖЕННЯ, УТИСКИ Й ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ

1. Заборони видавати книжки й шкільні підручники українською мовою.

а) Розгромлення Кирило-Методіївського Братства 1847 р.

Першою трагічною подією для України новіших часів був розгром українського культурно-політичного осередку в Києві 1847 року, створеного чільними представниками української патріотичної інтелігенції. Історик М. Костомаров, професор київського університету, і його однодумці М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркевич та інші заснували в Києві 1846 р. тайне "Братство св. Кирила і Методія"¹. М. Костомаров написав програму Братства: "Книги Битія Українського Народу"². Метою Братства - за словами М. Грушевського - було "визволення слов'янських на-

родів, в тім числі й українського і утворення з них слов'янської федерації. Кожний слов'янський народ мав творити окрему демократичну республіку, а спільними справами мав завідувати спільний слов'янський собор" ³. О. Я. Бфименко у своїй "Історії Українського Народу" подає, що в програмі Братства видвигнуто "скасування кріпацтва вкупі з знесенням взагалі усіх станових привілеїв: воля віри, воля думки, наукового виховання й друку... Щодо завдань практичних, то на перший плян висувалася освіта українського народу, видання корисних йому книжок, заснування за допомогою освічених поміщиків шкіл по селах" ⁴.

Але Братство - ця перша політична організація в новішій історії України - не змогла розвинути своєї діяльності. Вже весною 1847 року царська поліція його викрила, членів заарештовано й покарано важкими карами та вивезено з України. Разом з ними заарештовано найбільшого українського поета Т. Шевченка, який стояв у близьких стосунках до членів Братства. За написані ним політичні поеми його покарано найтяжче з усіх, виславши як рядового солдата до військової частини в закаспійську пустиню з окремою царською заборонаю писати й малювати. Разом з тими карами "на Україні почалися переслідування української культури, заборонено видавати твори Шевченка та інших Кирило-Методіївців; заборонено вживати слів: "Україна", "Гетьманщина", "Січ". Українське національно-культурне життя завмирає на ціле десятиліття ⁵.

б) Заборона Валуєва 18 липня 1863 р.

Чергового тяжкого удару українському народові московський уряд завдав заборонаю видавати українські книжки для школи й народної освіти та безоглядним нищенням нових початків культурного піднесення. Заборону видано вже після деяких реформ Олександра II, який на початку свого правління дозволив повернутися із заслання членам Кирило-Методіївського Братства і Шевченкові та 1861 р. звільнив селян з кріпацтва. Користуючися певними тодішніми вольностями, українці приступили до інтенсивної праці на громадсько-культурній ниві. В Петербурзі почав виходити журнал "Основа" ⁶, який протягом двох років (1861-1862) був головним органом українського руху. "По містах стали закладати "Громади" ⁷, видавати і поширювати українські книжки, засновувати українські школи, влаш-

товувати українські концерти й вистави, писати підручники" ⁸. Борис Грінченко вчисляє такі підручники для шкільного навчання, що вийшли в той час: Куліша (два, 1857 і 1861), Шевченка (1861), Азбука по методі Золотова (1861), Шейковського (1860, 1861), Гатцука (1861), Яценка (1862), також аритметики: Мороза (1862) і Кониського (1863), свящ. історія Опатовича й ін. ⁹.

"Та й само питання про українську мову в народніх школах - пише С. Єфремов про той період - ніколи за царських часів не стояло так близько до діла як тоді. Визначніші педагоги - Ушинський, барон Корф, Вессель та інші - обстоювали, щоб наука в школах відбувалася народньою мовою: за неї ж висловилися й педагогічні ради всіх гімназій київської учебної округи та петербургський Комітет грамотности. Сам міністр народньої освіти Головин не виступав ворогом народньої мови, а в київській учебній окрузі зроблено було навіть деякі практичні заходи для націоналізації народньої школи під той час, коли куратором там був Пирогов" ¹⁰. Обширно писали про цю справу скоріше, ніж Єфремов, М. Драгоманов у праці "Народні школи в Україні" і Б. Грінченко у праці "На безпросветном путі", зображуючи змагання українців, а навіть деяких росіян за допущення рідної мови в народніх школах.

І, власне, по тих перших багатонадійних проблисках вільного культурного розвитку прийшли важкі удари. Історик Дмитро Дорошенко подає характеристику тодішніх акцій царського уряду, пишучи так: "Почалася плянова кампанія проти українського культурного руху, проти шкіл і проти літератури, ведена як у Москві й Петербурзі, так і в Києві, Одесі та по інших містах... В Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові й на провінції були переведені численні арешти серед української інтелігенції. Чернігівська й Полтавська громади були цілком розгромлені й найактивніші їх члени, так само, як і низка українських діячів у Києві та Харкові, після тюрми й слідства були заслані до далеких північних губерній Росії (П. Чубинський, Ол. Кониський, В. Лобода, П. Єфименко, Ст. Ніс та інші); багато було вислано з місць їх побуту до других губерній, багатьох урядовців скинуто з посад або переведено на службу до інших міст. Кілька поміщиків або їх дітей інтерновано у їх маєтках без права виїздити. "Чернігівський Листок" ¹¹ припинено, всі недільні та інші школи з ук-

раїнським навчанням закрито. Цар вислав на Україну свого флігель-адютанта Мезенцева спеціально розслідувати справу "малоросійської пропаганди". Нарешті в 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр із заборonoю видавати українські книжки для школи й народнього читання, мотивуючи тим, що "не було, нема й бути не може ніякої української мови". Внаслідок цих репресій у розвитку українського руху настав певний "антракт", який затягнувся аж до початку 70-х років, коли рух знову був оживився" ¹².

в) Закриття недільних шкіл і "Тимчасової педагогічної школи" в Києві.

Протиукраїнську акцію уряду, що відбувалася в 1862-64 рр. закінчено, як бачимо, заборonoю матірної мови, закриттям недільних шкіл, а також ліквідацією "Тимчасової педагогічної школи" в Києві. Та акція дуже негативно відбилася на всьому розвитку освітньої справи в Україні. Послідовну, шкідливу дію російського уряду та його адміністрації в Україні всебічно.. і вичерпно описує М. Драгоманов ¹³ у своїй праці "Народні школи на Україні", виданій у Женеві 1877 р. В цій книжці він зображує шкільні справи під російським пануванням в роках 1859-1877, подаючи велику кількість фактів про те, як російський уряд нищив розвиток здорової української школи, а зокрема докладно описує ситуацію шкільництва в Україні на той час, коли появилися заборона Валуєва і Емський указ. На підставі цього видання коротко наświetлюємо тут ситуацію тих шкіл, які були ліквідовані ворожими силами таки на самому початку їх заснування, заки ще могли як слід розвинути.

Недільні школи започатковано з ініціативи київської студентської молоді. Першу таку школу в імперії заведено у вересні 1859 р. в Києві на Подолі тоді, коли куратором київської шкільної округи був відомий хірург і педагог М. Пирогов - прихильник тієї справи. З того часу по всій імперії стали закладати недільні школи і вчити простий народ грамоти. Але ця діяльність не сподобалася польським панам на Україні і вони перші почали вносити скарги проти тих шкіл. Слідом за ними виступило проти українського шкільництва російське православне духовенство. Також і на інші недільні школи в імперії пішли доноси. В тих дописах діяльність недільних шкіл в'язалася з діяльністю тайного студентського товариства в Харкові, що його метою, за словами спеціальної комісії для досліду недільних шкіл, мало бути "ниспроверженіє существующаго порядка вещей и истребленіє

царствующей в Россіи династии". Про те Драгоманов пише так: "Попівсько-панський табор в Росіи постарався налякати уряд і харківським товариством і школами а як случилися в 1862 р. в Петербурзі пожари, то горло (пресовий орган) цього табору, "Московські відомості", що недавно перед тим перейшли під уряд Каткова, стали кричати, що палять Петербург студенти-нігілісти, котрі через школи мають доступ до робочої черні і хотять виправити її на спосіб західного пролетаріату." ¹⁴. Це все налякало царя до тої міри, що в травні 1862 р. він дав наказ закрити скрізь в цілій імперії недільні школи.

Після закриття недільних шкіл в Україні не було більше народніх шкіл, в яких наука проходила б також українською мовою. З того приводу польські школи на території правобережної України залишилися без конкуренції, зі шкодою не тільки для українського населення, але також для російської імперіяльної політики. Щоб запобігти тому, уряд ухвалив закладати в губерніях Київській, Волинській і Подільській нові народні школи, на відповідному рівні, з наміром протиставити їх польським школам, бо подекуди існуючі там приходські школи не виконували свого завдання. Для підготовки учителів до запланованих народніх шкіл засновано в Києві, з дозволу міністра освіти Головіна, 1862 р. "Тимчасову педагогічну школу". До неї приймали людей, які вже дещо вчилися в гімназії або в семінарії. Викладачами цієї педагогічної школи згодилися бути добровільно, без винагороди за працю, деякі вчителі київських гімназій і студенти університету, які перед тим також добровільно вчили у недільних школах. Разом із тим заплановано видавати для нових шкіл українські шкільні книжки, а також російські книжки, достосовані для українців і розпочато працю над ними. Драгоманов подає, що під керівництвом "Тимчасової педагогічної школи" "...за два з лишком роки... заложено було в Київській і Подільській губернії 43 школи та на 7 шкіл було зроблено записів..." ¹⁵. Та небаром проти неї виступило російське духівництво із закидами, що вона поширює в народніх школах правобережної України безбожництво і українофільство. Ці закиди підхопив у свою чергу табір Каткова, поширюючи твердження "про нігілізм і сепаратизм"(українців), видумані польською інтригою на згубу російської держави. В наслідок того вже 1863 р. міністр освіти заборонив студентам університету

вчити в "Тимчасовій педагогічній школі", а через рік пізніше, при кінці 1864 р. закрити також цю корисну і необхідну для народної освіти школу.

г) Емський наказ 18 травня 1876 р.

Та найбільшим по суті ударом для української національності під Росією був наказ заборони друкувати українською мовою всякі книжки, крім історичних документів та красномовного письменства. Проект заборони виготовила покликана царем спеціальна комісія в складі: міністра внутрішніх справ Тимашева, міністра освіти Толстого, шефа жандармів Потопова та помічника куратора київської шкільної округи Юзефовича. Сталося це в наслідок того, що з початком сімдесятих років 19-ого сторіччя культурний розвиток в Україні знову пожвавлюється. Про це культурне піднесення Володимир Дорошенко пише так: "В початках 70-их років гніт почав ослабати... Українство знов оживає... На всіх полях народнього життя йде жвава енергійна робота. В області народної освіти продовжується перервана діяльність 60-их років. Київська громада обговорює докладно плян популярних видавництв і приступає до переведення цього пляну в діло. Появляється ряд популярних книжок для народу... Працюється над уложенням словаря української мови. Зароджується українська музика, організується український театр. В області науковій живу й діяльну роботу над українством розвиває засноване в 1872 р. у Києві "Югозападное Отделение Импер. Географического Общества" котре під фірмою філії загально-російського товариства є властиво українською науковою інституцією. Ведуться енергійні дослідження над етнографією й усною словесністю українського народу: під ред. Антоновича і Драгоманова виходять "Історичні пісні українського народу", Драгоманів видає "Українські народні перекази", українську музику досліджує Лисенко і т.д. Вінцем цієї наукової роботи була славетна наукова експедиція під проводом Чубинського, яка зібрала величезне багатство матеріалу з усіх кутків України, головню з правобережжя... Жвава українська робота не давала однак спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на "сепаратистів"¹⁶. Доноси київської чорної сотні напорохали уряд і він рішив ужити якнайгостріших заходів, щоб раз на все спинити небезпечний рух"¹⁷.

Наказ про заборону підписав 18 травня 1876 р. цар Олександр II. Оригінальний текст цього наказу подає в своїм творі С. Єфремов. В українському перекладі він звучить так:

"Государ Імператор у 18/30 день минулого травня найвище веліти бажає:

1. Не допускати ввезення в межі Імперії, без особливого на те дозволу Головного Управління для справ друку, будь-яких книжок і брошур, видаваних за кордоном малоросійським нарiччям.

2. Друкування та видавання в Імперії оригінальних творів і перекладів тим самим нарiччям, за винятком лише: а) історичних документів і пам'яток та б) творів красного письменства, але з тим, щоб під час друкування історичних пам'яток безумовно дотримувався правопис оригіналів; у творах же красного письменства, щоб не було допущено жодних відхилень від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давався не інакше, як після розгляду рукописів у Головному Управлінні для справ друку;

3. Заборонити також різноманітні сценічні вистави й читання малоросійським нарiччям, а водночас і друк тим же нарiччям текстів до музичних нот" ¹⁸.

Цей царський наказ -- за словами С. Єфремова -- "засуджував на смерть письменство одного з найбільших слов'янських народів у Росії... Рівняючи до попередніх репресій, бачимо тут ще ступінь уперед: курс взято твердо й категорично, без жадних вагань. Коли Валуєвський циркуляр не кидав місця для путящої народної книжки, то акт 1876 р. ("Lex Josephoviana") ¹⁹ ставив хреста над українським письменством взагалі, не милуючи ні театра, ні навіть пісень. ("Текстів до музичних нот") ²⁰.

Крім самого наказу про заборону друкувати книжки українською мовою "... Комісія вирішила закрити "Південно-західній відділ Географічного Товариства" в Києві, припинити видання "Киевскаго Телеграфа" і вжити персональних репресій проти окремих українських діячів... М. Драгоманову, якого зараз же звільнено з київського університету, й кільком іншим українським діячам (Вовкові, Зіберові, Подолинському) довелося емігрувати за кордон" ²¹. Про заборону Валуєва і Емський наказ Драгоманов пише так: "... ще з 1863-1864 рр. забито (знищено) було

скрізь по українських школах науковий рух і підкошено було живу школу при самому корені через те, що вигнано було з неї живу народню мову і письменство українське. Тепер (1876 р.) вигнане те письменство зовсім з Росії. Коли порівняти ту заборону 1863-64 рр. з найновішою, тогорічною - то виходять дуже цікаві речі: заборона 1863 р. настала серед страху, що нагнало польське повстання; заборона 1876 року настала при небі цілком ясному од усяких таких хмар і мало того, якраз тоді як російське царство збиралось "визволяти" словян! (від турків). Значить заборона 1876 р. - зовсім безпримірне і безпричинне самовільство, навіть політична безтактність, одним словом дурость першого номеру. І однаком в 1863-64 рр. заборона українського письменства побачила більш противенства і в печаті і в земстві: в самому уряді були проти неї голоси. Тепер проти далеко гіршої заборони ніхто й не писнув в Росії." ²². Заборона українських журналів, газет, наукових творів, перекладів з чужих мов на українську, а також шкільних підручників українською мовою та популярних книжок для народу тривала кругло Тридцять років, аж до першої революції в російській імперії 1905 р. Українська мова, в школах з народньої почавши, була заборонена аж до революції 1917 р. В цей тяжкий час, багато письменників, науковців і політичних діячів друкували свої твори українською мовою під прибраними прізв'язами в сусідній Галичині.

2. Шкідлива система освіти, чужий зміст навчання і погана організація шкільництва в Україні

а) Система освіти побудована на засадах становости.

Також велику шкоду у ділянці шкільництва спричинила українському народові дореволюційна система освіти, побудована на засадах становости. Російська імперія, як відомо, залишилася становою державою аж до падіння царату. В ній привілейованим станом було дворянство, що мало найбільші права і могло вчитися в школах усіх типів. Громадянами нижчого ступня було міщанство, в склад якого входили нижчі службовці, промисловці й купці. Вони вже не мали права користуватися тими школами, що були призначені для дітей дворян. Ще нижчою верствою були робітники й селяни, з дуже обмеженим правом на освіту ²³. Духівництво творило окремий

суспільний стан і мало власні школи. Відповідно до такого на-
версткування розбудовано систему освіти. Існували різні роди
шкіл і керували ними різні відомства ²⁴. Нижчими школами були
народні й приходські школи. За ними йшли ремісничі, сільсько-
господарські і фельдшерські школи та вищі початкові школи,
призначені, звичайно, для робітників і селян. Це були так зва-
ні школи-тупики, з яких не можна було перейти до середніх і
вищих шкіл через велику різницю програм. Середніми школами,
призначеними передусім для міщан, були звичайні гімназії, ре-
альні школи і комерційні школи та учительські семінарії. До
семінарій могли вступити також учні вищих початкових шкіл,
здавши вступні іспити. Для дворян існували дворянські гімназії,
пажеські корпуси, ліцеї, кадетські корпуси, військові школи й
академії, а також інститути шляхетних дівчат. Духівництво мало
духовні школи, духовні семінарії та духовні академії, в яких,
звичайно, вчилися діти самого духівництва, а з кінцем 19 сто-
річчя приймали до них також міщанських і селянських дітей.
Доступ до університетів і до інших вищих шкіл був утруднений
для абсолювентів реальних шкіл і семінарій. Вони мусіли зда-
вати спеціальні іспити. Мова викладання в усіх школах була ро-
сійська, з початкової школи почавши.

Григорій Ващенко ²⁵, висвітлюючи в своїх працях систему
освіти царської імперії, подає про неї таке ствердження:
"Станова система освіти, що існувала в дореволюційній Росії,
дуже тяжко відбилася на дітях т. зв. нижчих станів, зокрема
на дітях селян. Їм фактично була закрита дорога не тільки до
високої школи, а навіть і до середньої освіти. А особливо у
важкому стані перебували діти українських селян. Російська
мова була для них незрозумілою. Тому школа мало давала їм
знань, або давала знання в перекрученому вигляді. Мало того,
школа навіть у здібних дітей не викликала охоти до науки і
цікавості до читання книжок, бо вони були написані чужою мо-
вою" ²⁶. Цю царську систему освіти засуджували і проти неї
виступали визначні педагоги та численні культурні діячі демо-
кратичних переконань ще до революції, але, на жаль, безуспішно.
Остаточно змінено її революційним шляхом аж після упадку ца-
рату.

б) Школи в Україні чужомовні і своїм змістом протинародні.

Дозволені урядом офіційні народні школи в Україні під Росією, після заборони в них рідної матірньої мови, стали до решти чужими і шкідливими українському народові. Чужа мова разом із становою системою освіти і чужим російським змістом навчання, що був панівним у школах, не абияк гамували розвиток народу на всіх ділянках життя. Про шкідливість таких шкіл для народу ґрунтовно подав Б. Грінченко²⁷ у своїх педагогічних творах, і на підставі цих творів та деяких праць про школи в Україні інших авторів, передаємо тут коротко стан тодішнього шкільництва. В розвідці "Яка тепер народня школа на Україні", друкованій у галицькому журналі "Життя і Слово" й підписаній псевдонімом Вартовий, Грінченко всебічно і глибоко обговорює сучасну йому народню школу, шкільні підручники, яких у ній уживається та їх зміст і ідейні основи. Для критичної оцінки шкіл в Україні він застосував один з основних принципів педагогіки Дістервеґа: "Виховуй так, як велить природа", а також покликається на авторитет Фіхте й Ушинського²⁸, кажучи, що "виховання, якщо не хоче бути безсилим, повинно бути народнім" (В. Дурдуківський). Російська школа, - згідно з висновками Грінченка, - нічого корисного не дає і не може дати українському народові. Вона тільки запаморочує, денационалізує і деморалізує народ. Тому російська школа на Україні мусить зникнути, мусить дати місце рідній школі. Уживані в школі букварі та читанки є чужі і тяжкі для школярів з уваги на російські мову та на нерідний, нецікавий і незрозумілий зміст. (Він вираховує букварі і читанки таких авторів: Бунакова, Тихомирова, Єрмина, Поліванова й інших). Грінченко перекладе почуття дітей від навчання з чужомовних підручників такими словами: "Отож і вчать вони (діти) невсипуше, що Божого дня, без міри і без ліку всякі чужі, невідомі слова, і ця праця забирає мало не всі розумові сили дитини з самого початку. Поривалося розумне дівча чи хлопя з ясними цікавими очима з усієї сили до тої книжки, а тепер воно серед книжок, як серед темного, невідомого лісу. Що фраза то й два, три, кілька слів незрозумілих; а які й зрозуміліші, так вимовляти їх треба зовсім не так, як звикла дитина... То й бачите, як ясні, блискучі оченята розумні, де далі, все дужче тьмаряться й гаснуть, а замість розумної, великої уваги, що осявала перш гарне личко, лягає на облич-

чях якась тупа байдужість. У дитини вже нема цікавості до книги, її вбито, бо вбито в йому надію орієнтуватися серед цього моря незрозумілих слів і звуків" ²⁹.

При аналізі змісту тодішніх шкільних читанок Грінченко переводить гостру їх критику з поданням яскравих прикладів з них. Він пише: "Гляньте ви на читанки шкільні, і скрізь одно бачите: або зовсім нічого про Україну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії української скрізь історія московська викладається так, мов би то вона нашому чоловікові - рідна. Та ще й яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Петрові, - хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській салдаччині! Тут "усякі подвиги" рабські вірності. Читаєш усе це, і одчай тебе обнімає: скрізь великодухі монархи та вірні їм раби, - раби рабують, а монархи милують чи карають. Ані проміння надії, що може инак бути... З школи, з книги, навіть звідти, звідки світ мусів би йти, нам проповідувано рабство." "Візьміть ви, - далі провадить свою гостру аналізу Грінченко, - книжки не до науки в класі, а ті, що складають шкільну бібліотеку, що додому читати даються, - і там те саме... Слова про найкращих синів України, про найкращих борців за її волю, за народне щастя, за світ ви там не шукайте... Там замість їх Петри та Катерини, що запрягали наш народ у неволю, там Суворови, Скобелеви, "вешателі" Мурав'єви. Про народ, як він творить історію, і згадки нема: там пани, що велять своїм рабам, і більш нічого". Дітям, яко рідних їм героїв, подають Олександрів Невських, Іванів III та IV, Єрмаків, Мініних та Пожарських, Сусаніних, Суворових, руйновників нашого краю Петрів, Катерини та інших..." "Тужливо згнічується бідне серденько дитини, і вона, ще не знаючи свідомо, що є рідний край, уже почуває, що в неї той рідний край однято". Свої міркування про конечну потребу рідної змістом і формою школи Грінченко підсилює міркуваннями й широко відомими словами К. Ушинського, а так само уривками з творів М. Драгоманова, Корфа, Водовозова, Лубенця, Чалого, Юркевича, Тулова й інших" ³⁰.

Далі у цій статті Грінченко ставить запит про ідейний ґрунт шкіл на Україні й одразу дає коротку, але дуже промовисту відповідь на це питання, кажучи: "Самодержавіє, право-

славів і народність" - державна, звісно (російська) ото є символ віри у російських командирів. Всі інституції в імперії повинні робити в дусі тієї триєдиної формули, мусять підтримувати, сіяти, викохувати, зміцнити ті три особи російської державної трійці. Народня школа теж мусить це робити. Навіть особливу увагу з цього погляду на неї звернено"³¹. Багато часу витрачається на те, щоб вивчати біблійні легенди, псалтирі, церковно-слов'янську мову і т. п. У шкільних книжках цього добра пребагато. Крім того, запроваджується в життя шкіл принцип самодержавства. Дітям наказується віроповідданчу відданість імператорові. Вони мають виучувати повні титули царя, цариці, царевича, міністра народньої освіти, куратора, архирея, директора та шкільного інспектора. "Самодержавіє, православіє і народність" добре заводять по школах, а все, що могло б виховати в молоді розум, те з школи виганяють. Забороняють говорити школярам відомості з природничих наук, історії, географії. Цю саму проблему - зміст шкільних підручників - Грінченко аналізує також у творі "На безпросветном путі", опублікованому дев'ять років пізніше в Петербурзі. В цьому творі він широко доводить як це влучно схарактеризував В. Дурдуківський, що "... уживані на Україні шкільні російські підручники говорять виключно за Великоросію... і кажуть дитині, що це є її рідний край, її рідна природа, її звичайний, повсякденний побут. І що кращий, що вдумливіший, що глибший педагог автор підручника, то підручник дальший і чужійший дитині. І це цілком натурально й зрозуміло, бо автори складали підручники для російських дітей... Коли ж згадується за Україну, то все це обов'язково подається російською мовою, у цьому матеріалі або дуже багато далекої від реального життя романтики (уривки з М. Гоголя, О. Толстого), або справжніх помилок, часто образливих для дитини українця, - загалом усе це, таке нікчемне, таке невиразне, "цілком тоне в загальній масі чужого українській дитині матеріялу... навіть уривки з Шевченка, які іноді контрабандою, без зазначення автора, трапляються в підручниках, подаються в російських перекладах"³². Не дивно, що за такої ситуації українські змагання під Росією ішли передусім за допущення рідної мови і національного змісту в школах. В наслідок того не було спроможности розгорнути творчу педагогічну працю над шкільними методами навчання і новими шляхами виховання, так, як це, звичайно, робиться у шкільництві державних народів.

в) Жалюгідний стан шкільних приміщень.

Вигляд шкіл в українському селі при кінці минулого сторіччя був справді жалюгідний. Б. Грінченко описує ті школи в статті "Школи змієвського уезда Харьковской губ." опублікованій в журналі "Рускій народний учитель" 1884 р. Тут подаємо опис тих шкіл за працею В. Дурдуківського "Педагогічна діяльність Б. Грінченка". "Мало не всі школи Зміївського повіту... містилися в одному будинкові з волостю або сільською управою. Рідко в котрій з них припадало більш, як квадратний аршин на учня, - вентиляції не було зовсім. У багатьох школах, що в них царював старшина або староста, відбувалися веселі, п'яні гулянки "начальства" з горілкою, піснями, танцями і т. д. Тут-же складали одержану плату податків, - тут-же зупинялися урядовці, що приїжджали на село в службових справах, - тут чинили суд і розправу, - тут повсякчас перебувало й вешталось багато зайвого народу. Взимку температура в цих школах доходила іноді до 13 градусів морозу, - чорнило замерзало, у дітей мало не одмерзали руки й ноги, - не могло бути й не було ніякої роботи. Печі здебільшого були несправні, та й палива сливе не давали. Коли йшов дощ чи сніг, то по багатьох школах з цірявими дахами був сніг або дощ, - ніде було сховатися від нього. Нічого й казати за книжки, мапи й найелементарніше, краще потрібне шкільне приладдя, - цього всього зовсім не було, - не було навіть не то, що парт, а навіть звичайних лав, не було й класних таблиць" ³³.

Звісно, що в питанні шкільних приміщень, Зміївський повіт не становив якогось винятку. Подібний вигляд шкіл був також в інших повітах і губерніях не лише при кінці 19 сторіччя, але аж до самої революції. Ми наведемо ще один опис сільських шкіл в Україні, в якому зображується їх стан за кілька років перед революцією 1917 р., за тодішніми газетами. Робимо це на підставі публікації І. Павлюка "Просвітна справа на селі". Отож покликаючись на такі газети, як "Київську земську газету" за 1910 р. "Раду" "Лієвскія Весті" і "Одеський листок" І. Павлюк пише так: "... на Київщині в с. Луках будинок церковної школи старий, вожкий і колодний, паливом і освітленням школа не забезпечена. Щоб як будь перебути зиму, учні по раді учителя

мусіли складатись по 5 коп., щоб купити чавунну піч. Купили піч і палать, а в школі все таки холодно. В таким стані справа тягнеться вже два роки. За зиму учитель так натерпиться, що під кінець року він і розмовляти не може. В с. Безпечнім в напіврозваленім будинку, дуже подібнім до невеликої селянської комори, містяться: школа, сільська управа, "холодна" і зборня. Для школи призначено кімнату в 7 кв. аршин, яка й під час найлютіших морозів стоїть з вибитими шибками у вікнах. Долівка земляна вся в ямах. Тут то й учиться 80 школярів. Через сіни сільська управа, де завше галасують, розпивають "могоричі", б'ються... В Кагарницькій Слободі міститься в будинку, де раніше була коршма. Всюди вогкість, наука відбувається с'як-так, бо учителі стараються скоріше втекти від небезпечної вогкості... На Волині в селі Браньові, школа більше похожа на якийсь обідраний хлівець. Холод нечистота, вікна побиті. Ні один учитель не може довго вдержатися. В с. Драбові на Полтавщині, земська школа дуже давня, тісна, з невеликими вікнами. В Остапівці також на Полтавщині, будинок церковно-парохіяльної школи завше обдертий, шибок цілих у вікнах ніколи нема. В Ананівському повіті, на Херсонщині, є багато таких будинків, які вже давно віджили свій вік і ледве не валяться від вітру... В деяких школах нема меблів, а иноді стільця й стола для учителя. Зошитів, дощок, і приладів до писання, а то й підручників також нема і т.д. Таких звісток про становище сільських шкіл можна навести дуже багато"³⁴, закінчує І. Павлюк свій опис шкільних приміщень в Україні.

г) Важке становище народніх учителів.

Учителі народніх шкіл в царській імперії мали надзвичайно важке становище. Обставини, серед яких вони працювали, були нестерпні не лише з уваги на погані приміщення, тісноту, холод і брак шкільного приладдя, але також з уваги на дуже мізерну платню за свою працю. Їхня платня становила 10-15, а найбільше 25 карбованців місячно і тому їм доводилося працювати напівголодними, не кажучи вже про можливість придбання собі книжок для дальшого навчання і індивідуального розвитку. До важкого матеріального становища додавалося важке правне становище учителів, з уваги на різне "начальство", яке верховодило над учителями, шиканувало їх і робило на них різні доноси. Командувати учителями намагалися: дирек-

тор, інспектор, піп, поміщик, староста, поштмайстер та інші, а навіть шкільний сторож. Ілюстрацією відносин між учителями та їхнім начальством можуть послужити такі факти з часів учителювання Б. Грінченка, що їх наводить В. Дурдуківський: "Все оце "начальство" дуже не любило Грінченка, бо він категорично відмовлявся ставити їм могоричі й взагалі пиячити та підтримувати з ними компанію, бо він не дозволяв їм обдурювати та експлуатувати народ, бо він не раз одверто виступав проти них, обороняючи правду, захищаючи темних, безправних, беспорядних селян од різних глитаїв та жмикрутів. Бували такі випадки, що п'яне "начальство" заходило до школи, лаялося, знімало бучу, бажаючи довести свою силу й владу. Грінченкові не залишалося нічого іншого, як брати кочергу й просто виганяти нахабних, непроханих гостей. А ображене "начальство" нахвалялося, що "на одну ногу стане вчителіві, а за другу візьме й на - двоє роздере", - не давало йому дров, не робило ремонту, підбурювало проти нього селян, особливо різних своїх прихильників та п'яниць, намовляло, щоб вони прилюдно лаяли та зневажали Грінченка, розпускали про нього безліч різних недобрих чуток, злісних пліток і нісенітниць, посиляло куди треба, куди й нетреба, на нього повні брехень доноси і т. д." ³⁵

Черговою і не менше вимовною ілюстрацією для відтворення тодішньої ситуації і пізнання незавидного становища народних учителів в Україні під царською владою може бути подана тут поведінка шкільного інспектора Лепетюка під час перевірки школи Б. Грінченка в Олексіївці. Лепетюкові не сподобалося, що школа має гарне приміщення, меблі та деяке приладдя (придбане завдяки Х. Алчевської, відомої діячки на полі народної освіти). Цей неосвічений, невихований грубіян після перевірки школи сказав такі слова: "На чорта тут ці мапи порозвішувано! Повинна бути лише мапа Російської імперії і більш ніяких. Ви, мабуть тут дітям усякі дурниці розказуєте, - напр., про те, що дощ од пари. Прошу нічого такого не розказувати. Дощ посиляє Бог, і все на світі робиться з Божої волі. Вольнодумства щоб не було ніякого! Бач, мапи порозвішували та з природознавства малюнки... А чому малюнків з св. Письма нема?"... Що можна додати до цих, таких промовистих, надто виразних слів офіційного начальства? Чого можна було сподіватися від нього, - якої поради, допомоги,

оборони?"³⁶ запитує Дурдуківський? Колиж говорити про якусь оборону учителів перед доносами чи мстивим "начальством", то того вони не могли ні від кого чекати. Це правильно відмітив М. Драгоманов, пишучи так: "Сільський учитель кинутий у нас без помочі, без ради освічених людей, без бібліотеки, усякий над ним збиткує, гордує й усякий чіпляється до нього шпionить над ним: поліцаї, пани, попи і інспектори. Шкільний уряд в Росії навіть не має того звичаю, котрий завівсь по другим чиновницьким гніздам, - звичай злий, але иноді боронючий чоловіка, коли нема другого захисту: це звичай стояти за свого "чоловіка" проти чужих... Шкільний уряд в Росії самий причіпливий і самий полохливий з усіх урядів. Не приведи Боже, зачепить хто учителя, та ще сільського, набреше на нього! Начальство за його не заступиться, навіть і тоді, як само буде знати і говорити під рукою, що учитель не винуватий"³⁷. Доноси на вчителів, які говорили часом українською мовою в школі, або мали в себе українські книжки, навіть дозволені цензурою, - доводили в багатьох випадках до перекидання таких учителів на працю в іншу шкільну округу, а навіть до звільнювання їх з посад без права бути далі учителем³⁸.

3. Закриття українських шкіл і плянове нищення російською окупаційною адміністрацією 1914-1915 рр. національного життя в Галичині.

а) Розвиток українського життя в Галичині до 1915 р.

У зовсім інших життєвих обставинах, ніж це було під Росією, перебуває український народ під Австрією. Не зважаючи на сильну і послідовну протиукраїнську акцію поляків у Галичині, українське національне життя в цій частині країни зуміло власними силами розвинути, в другій половині 19 сторіччя, на всіх суспільних ділянках. Особливо у вісімдесятих роках того сторіччя цей розвиток набув на силі і з того часу послідовно йшло всенародне змагання українців за свої права. Вже в травні 1848 р. у Львові створено народній політичний центр - Головну Руську Раду з епископом Гр. Яхимовичем на чолі. На установчих зборах прийнято напрямні політичної дії та опубліковано їх в першій відозві до руського народу. Цю відозву надруковано в часописі "Зоря Галицька" ч. 1. з 15 травня 1848 р. В ній виразно висунено - за словами Л. Ясінчука в книжці "50 літ Рідної Школи" - "свідомість скре-

мішности українського народу, а з нею непохитне змагання до самостійности і соборности". В цій відозві читаємо таке важливе ствердження: "Ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтреття мільйона землю Галицьку замешкує. Той народ бил колись самодіяльний, рівнався в славі найможнішим народам Європи, мал свій письменний язик, свої власні уста-ви, своїх власних князів, - одним словом: бил в добрім биттю, заможним і сильним". Потім у відозві подається наступні програмові пункти: "а) Первим заданєм нашим буде заховати віру і поставити на рівні обряд наш і права церкви і священників наших з правами других обрядів. б) Розвивати і вносити народність нашу во всіх її частях: видосконалення язика нашого, запровадження его в школах низших і висших, видаванем письм часових, утримуванем кореспонденцій з письменними так нашими як иншими до щепу славянського належачими, розширенням добрих і ужиточних книжок в язичі руськім і усильним старанням впровадити і на рівні поставити язик наш з иншими в урядах публічних і т. д. в) Будем чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого, і поправлення битю нашого на дорозі конституційній шукати, а права наші від всякої напасти і оскорблення стало і сильно хоронити"³⁹. Таким чином, Головна Руська Рада під впливом новопроголошеної конституції прийняла принцип рівноправности націй, а разом з тим вказувала на окремішність українського народу. У своїй політичній роботі вона виготовила письмо до цісаря Фердінанда з домаганням: "Щоб ті простори Галичини, що є замешкані Русинами, творили для себе провінцію з осідком політичної крайової Управи у Львові"⁴⁰. Щоправда, цього домагання українцям в австрійській монархії не вдалося осягнути через спротив впливових польських магнатів, але завзяту боротьбу за концепцію поділу Галичини вели українські парламентаристи аж до першої світової війни.

Головна Руська Рада не могла втриматися в час абсолютизму, що настав коротко після проголошення конституції й тривав ще кругло 10 років. Але її політичні почини перейняла згодом перша руська Громада "Молода Русь", яка постала коло 1861 року у Львові і з якої кілька років пізніше оформилось Товариство "Руська Бесіда"⁴¹. Це Товариство було початком першої української полі-

тичної народньої партії. Воно 1867 року почало видавати свій орган "Правду", що під редакцією Володимира Барвінського аж до часу заснування "Діла" (1880) надавала політичний напрям молодій партії. 1885 року з того середовища, з ініціативи Юліяна Романчука, засновано у Львові політичне Товариство "Народня Рада", яка вважала себе за відновлену Головну Руську Раду з 1848 р. і перебрала її політичні ідеали⁴². 1890 року у Львові постає також русько-українська радикальна партія з пресовим органом "Громадський Голос". Обидва ці політичні середовища вели завзяту боротьбу за права українського народу проти польського утиску в Галичині та проти русофільства, а їх представники у віденському парламенті й Галицькому соймі наполегливо обстоювали права українського народу, а в тому й справу українського національного шкільництва. Зокрема великі змагання були ведені за українські гімназії в більших містах Східньої Галичини і за український Університет у Львові.

Разом з політичним розвитком в конституційній монархії стала розвиватися культура й економіка українського народу. 1868 року у Львові засновано Товариство "Просвіта", яке інтенсивно провадило позашкільну освіту в Галичині, розвиваючи велику організаційну й видавничу діяльність⁴³. 1873 р. у Львові засновано Товариство ім. Шевченка, яке з 1892 р. стає Науковим Товариством ім. Шевченка, і з того часу було великим українським науковим осередком перед першою світовою війною. "НТШ заступало в тяжких умовах бездержавного життя нації і українську Академію (через опір поляків не дістало титулу академії, але працею в усіх майже царинах знання воно виконувало фактично функції академії), і університет, і фахові інститути. Воно гуртувало - особливо в найкращий період, за головування проф. М. Грушевського (1897-1913) - всіх українських учених до спільної праці й систематично готувало молоді кадри українських науковців. Поруч з цим воно... висувало українську науку з галицької, а далі вже всеукраїнської території в широкий науковий світ."⁴⁴ Наукове Товариство ім. Шевченка вело свою наукову діяльність у Львові до 1939 р., а по війні відновлено його діяльність 1947 р. на чужині: в Європі - Мюнхен, Париж; в США - Нью Йорк, в Канаді - Торонто і також в Австралії.

З інших громадських установ, які постали перед першою світовою війною і мали значний вплив на розвиток національного життя,

треба назвати студентські товариства "Січ" у Відні (1867), "Дружній Лихвар" у Львові, засноване 1871 року та перейменоване 1881 р. на "Академічне Братство", "Руське Товариство Педагогічне" (1881), а далі Товариство руських ремісників у Львові, засноване 1884 року, і руханково-спортові товариства "Сокіл" та "Січ". Сокіл засновано 1894 р. "Свою діяльність це товариство поширює на весь Край та... крім руханки й змагу (по містах), організовує пожежну справу (по селах) і мандрівництво". "Січ" засновано 1900 р. Воно також було руханково-пожежним товариством і поширилося не лише в Галичині, але й на Буковині та Закарпатті, а навіть в США і Канаді ⁴⁵. Крім того в Галичині повстали економічні установи такі як "Народня Торгівля" 1883 року з метою: "корисного набування і продажі товарів, закладання крамниць, посередництва при закупі і доставі товарів та достарчування фондів до ведення торгівлі" ⁴⁶, також постало асекураційне товариство взаємних обезпечень і взаємного кредиту "Дністер" у Львові (1891), "Руська Щадниця" в Перемишлі (1905), та "Краєвий Союз господарсько-молочарський" у Стрию (1905) та ін.

б) Організація українського шкільництва під Австрією.

Українське шкільництво під Австрією, в Галичині і на Буковині, мало зовсім інші умови розвитку, ніж під Росією. Після розподілу Польщі (1772 р.) та прилучення Галичини до Австрії настав час його відродження разом з відродженням всього українського життя в Західній Україні. Українську ("руську") мову признано "краєвою" мовою вже (1786 р.), а пізніше, завдяки старанням митрополита М. Левицького, а зокрема крилошанина І. Могильницького "цісарське письмо з 22.травня 1818 дозволяє, щоби побіч польської викладової мови українська (гр.-кат.) молодь вчилася не тільки релігії в рідній мові, але щоби взагалі мала спромогу навчитися української мови. Що більше: дозволили заводити українську мову як викладову по школах, де буде більшість гр.-кат. дітей, з обов'язком навчання польської мови римо-кат. дітей. Навіть надзир над чисто українськими школами передали надзирателям з поміж українського духовенства". ⁴⁷ Ще більш сприятливий час для народнього шкільництва настав після 1848 року, в якому скасовано панщину в Галичині і введено конституцію в Австрії. І, не зважаючи на сильну та послі-

довну протиукраїнську акцію поляків у Галичині та підчинення їм усього шкільництва⁴⁸, - українське національне життя зуміло власними силами розвинути на всіх суспільних ділянках. Цей розвиток набув на силі особливо у вісімдесятих роках 19 сторіччя, і з того часу послідовно міцнів. Усенародне змагання українців за свої права щораз більшало.

1881 р. засновано у Львові "Руське Товариство Педагогічне". Це "Товариство поставило собі таке завдання: "а) промишляти над потребами руского народа на поли шкіл народних, середних і висших, займатися оснoвуванням руских шкіл і піддержувати всякі справи виховання публічного і домашнього на основі матерного язика; б) подавати членам поміч так моральну, як і матеріальну". Для осягнення тої мети мало товариство (на підставі статуту): скликати конференції з відчитами змісту педагогічного, наукового й у справах "руского шкільництва"; "предкладати у дотичних властей меморіяли і петиції в справі публічного виховання і руских шкіл, також уділяти властям своєї гадки, если того зажадають; займатися видавництвом книжок і видавати часопись, обговорюючи справи руских шкіл і виховання"; улажувати прилюдні виклади й відчити; зноситися з подібними товариствами австрійськими й заграничними"⁴⁹. Руське Товариство Педагогічне, що його 1912 р. було перейменовано на Українське Педагогічне Товариство, а 1926 р. прийняло назву "Рідна Школа - Українське Педагогічне Товариство", - виконало велику роботу на полі народної освіти й українського приватного шкільництва в Галичині під Австрією, а потім під Польщею, до 1939 р. Його діяльність досить широко подав Лев Ясінчук у творі "50 літ Рідної Школи 1881-1931", де він дає також список усіх голів Товариства до 1931 року, список добродіїв "Рідної Школи" та "перегляд місцевостей, в яких Рідна Школа в першому п'ятдесятилітті мала свої виховні заведення". В першій декаді двадцятого сторіччя організувалось також українське вчительство в Галичині й на Буковині у свої станові організації. У Львові створені дві такі організації з багатьма філіями. 1905 року постала "Взаїмна поміч українського вчительства"⁵⁰, яка об'єднувала народніх учителів Галичини й Буковини, а 1908 року створено Товариство середньошкільного вчительства "Українську Громаду"⁵¹.

Коли йдеться про загальну кількість українських шкіл під Австрією, то в цьому випадку статистичні дані подають такі числа: "В останні роки перед першою світовою війною в Галичині було близько 3560 народніх шкіл, з них 2510 українських, себто 71 %. До народніх шкіл ходило близько 670.000 дітей, в тому числі до українських близько 440.000. На 100 дітей української національності до українських шкіл ходило 97 %, а лише 3 % до польських". "Характер учительських семінарій у Східній Галичині (їх було десять, з того хлопчачих сім і три жіночих) був утравістичний" ⁵². "... Українська середня школа в Галичині мала перед війною 1914 р.: 7 державних гімназій, 2 державні гімназії паралельки, 9 приватних гімназій, 1 лицей, 4 учительські дівочі семінарії і 7 гімназійних курсів, 1 торговельну і 2 господарсько-фахові школи, не вчисляючи тут чисто монастирських шкіл" ⁵³. "З половини 19 сторіччя йдуть змагання за українську високу школу у Львові. 1849 р. відкрито на львівському, тоді німецькому, університеті першу українську катедру: української мови і літератури. Тоді ж на богословському відділі заведено катедри пасторальної теології, догматики, катехитики й методики, а 1862 дві українські катедри на правничім відділі. Перед війною було на львівському університеті на трьох віділах 8 українських кафедр та 4 доцентури" ⁵⁴. В Буковині перед першою світовою війною було 216 чисто українських і 8 мішаних народніх шкіл; 2 державні українські гімназії, 1 німецько-українська гімназія та 1 приватна реальна гімназія; український відділ при німецькій учительській семінарії для хлопців і 1 приватна українська учительська семінарія для дівчат. На німецькому університеті в Чернівцях, з самого початку його існування ^{1875 р.} була українська катедра мови і літератури, а також дві українські катедри на богословському відділі ⁵⁵.

в) Плянове нищення українських установ і надбань.

Австрійсько-російська війна 1914 року швидко привела до окупації Східньої Галичини російським військом. Російську адміністрацію в новоокупованій країні очолив генерал-губернатор граф О. Бобринський - завзятий ворог українського народу, який цілком ясно, вже на початку, виклав представникам міста Львова свою програму дії: "Восточная Галиція и Лемковщина, сказав він,

искони — коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство" ⁵⁶. Згідно з таким заповідженням Бобринського створена ним нова адміністрація Галичини, за словами Грушевського: "стала розвивати свою програму ліквідації всіх здобутків українського культурного життя в Галичині. Припинено українські часописи, позакривано книгарні, просвітні, а далі взагалі всякі українські товариства. Почалися арешти і висилки до Росії "небезпечних" і "підозрілих" українських діячів. Урядування українською мовою і навчання нею припинено. Почали робитися заходи для заміни унії російським православ'ям" ⁵⁷.

Про шкільництво в Галичині під російською окупацією історик Д. Дорошенко пише так: "Всі українські школи, середні й нижчі, було замкнено. Почалася наново організація шкільництва на російський зразок і з російською мовою навчання. Але тому, що майже ніхто з місцевих учителів російської мови не знав, то довелося почати з організації спеціальних курсів для будучих учителів, де б вони мали вивчати російську мову... Було видано і спеціальні підручники для галицьких шкіл, звісно, російською мовою. Православне духовенство під проводом арх. Євлогія почало по-декуди відкривати церковно-парафіяльні школи (до березня 1915 р. таких шкіл було засновано в різних повітах 33). Яко неминучу уступку реальним умовам життя зроблено тимчасове допущення "малорусского наречія" при науці в школі. У Львові й у Станиславові зроблено було приготування до відкриття російських гімназій. Польські приватні гімназії продовжували працювати. Щодо вищої школи, то був висунений проєкт, перенести польський львівський університет до Варшави, а натомість спровадити до Львова російський варшавський університет... Взагалі вся політика російської окупаційної влади була направлена на те, щоб якнайскоріше знищити всі національні особливості місцевого українського населення, викорінити "мазепинський рух", себ-то національну свідомість, і обернути галицьких українців у "настоящих русских" ⁵⁸.

У звіті з діяльності Товариства "Просвіти", виданому у Львові 1921 р., читаємо про російську окупацію таке: "З початком серпня перейшов ворог границі галицької України. Кожну філію, кожну чи-

тальню Товариства Просвіта уважав огнищем сепаратизму, а членів своїми найзавзятішими ворогами. Ворожий похід пішов так скоро, що читальні не могли навіть засягнути вказівок, як їм вести себе у сім лихолітті... З початком вересня увійшли московські війська до Львова. Товариство Просвіта було одним з перших, що "удостоїло" зовсім не бажаних відвідин. Московські влади припинили діяльність Просвіти і опечатали кімнати, полишаючи собі на пізніший, догідніший час розправитися остаточно з головним огнищем, "мазепинства" та сепаратизму" ⁵⁹. В Історії Наукового Товариства ім. Шевченка, виданій 1949 р., написано про окупацію так: "Прийшовши до Львова, москалі заборонили Товариству всяку діяльність, а установи Товариства, не виключаючи друкарні й книгарні, опечатали. В цих установах часто робили труси, при чому забирали цінні предмети, зокрема забрали з музею чудову збірку гуцульської зброї. В друкарні, що її забрала для себе редакція російського воєнного часопису "Львовское Военное Слово", конфісковано найкращу машину; більше машин забрати не стало москалям часу. Найбільше потерпіла бібліотека Товариства, а також архів Етнографічної Комісії й Канцелярії, що втратили чимало добра... Тоді пропали рукописи українських письменників, депозит Лесі Українки, архів Ю. Федьковича, збірка пісень О. Бодяньського. Російське воєцтво понищило там інвентарі й каталоги бібліотеки, річники українських часописів і т. ін." ⁶⁰. Лев Ясінчук пише, що тоді як "російські війська вступили на галицьку землю, царська влада закрила приватні школи, а канцелярію українського Педагогічного Товариства і магазин опечатала" ⁶¹. У ювілейному виданні Взаємної допомоги українського вчителства написано про той тяжкий для Галичини час таке: "Москалі з перших уже днів окупації Галичини, не думаючи чекати кінця війни, постановили приступити до негайної русифікації Краю. В місяці грудні 1914 мали бути організовані курси москвознавства (мови, літератури, історії і географії Росії для народнього вчителства... діяльність Товариства (В.П.У.В.) в центрі і в Краю на час російської окупації перервалася зовсім" ⁶². Це все свідчить, що по однорічнім пануванні в Галичині москалі залишили там руїну, свідомо пониживши все, що було до того часу придбане пильною працею українського народу.

Б. УКРАЇНСЬКЕ ЗМАГАННЯ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ОСВІТУ Й РІДНУ МОВУ В ШКОЛАХ

1. Діяльність українських громад і земств на національно-освітній ниві

а) Організування громад для національно-культурної праці.

Не зважаючи на дуже несприятливі умови підневільного українського життя в російській імперії, українська національно-свідома інтелігенція вела наполегливі змагання проти існуючого панівного режиму за культурний розвиток народу, за рівноправність української мови та за рідне шкільництво. Проводили тими змаганнями в першу чергу "Громади", створені в різних містах України, при чому головний напрям національно-культурній праці надавала Київська "Стара Громада", в якій були об'єднані найвизначніші українські діячі. Київську Громаду засновано ще на початку 60-тих років 19 сторіччя гуртком молоді на чолі з В. Антоновичем, пізнішим професором історії Київського університету ¹. Її діяльність проявлялася нерівномірно. В час урядових репресій вона була слабшою, число членів зменшувалось, але попри всякі несприятливі обставини Громада існувала нелегально аж до 1917 року. В 1900 році, коли до Київської Громади вступив Є. Чикаленко, вона - за його заповіданням - складалася з 20-25 членів, а фактичним її тодішнім керівником був Київський педагог В. Науменко ². Членами Громади в дев'ятому році були такі визначні громадяни, як К. Михальчук, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, М. Лисенко, П. Косач, П. Житецький, Є. Трегубов, В. Беренштам, О. Русов, І. Трач, І. Стешенко, а потім до неї вступили Л. Жебуньов, С. Єфремов, В. Дурдуківський та інші.

З ініціативи В. Антоновича і О. Кониського в 1897 р. у Києві створено "Загальну Українську Демократичну Організацію", яка об'єднувала вісімнадцять українських громад на території України, в тому й Київську Стару Громаду, а також українські громади в Петербурзі та Москві. Керівний осередок тієї організації, названий Радою Організації, був вибраний на З'їздах Представників Громад, звичайно, з тих членів, що мешкали в Києві. Їх завдання були культурницького характеру. "Біжуча праця ради - пише Є. Чикаленко, як член тієї ради вибраний 1900 р. - складалася перше всього з видавничої справи, яку провадив видавничий гурток... Друга функція ради

була в завідуванні книгарнею, що належала організації... Один член ради раз-у-раз завідував справою підшукування посад для свідомих українців і вишукував таких же українців на вакантні посади, головним чином по земствах... До функцій ради належала і пропаганда української свідомости, розповсюдження книжок, агітація по земствах за вимагання української школи, організація ювілеїв українських діячів і т.д. Взагалі функції ради були різнорідні, це був свого роду таємний уряд, що виконував те, що йому доручав потаємний же, нелегальний український парламент на своїх нелегальних потаємних з'їздах, які відбувалися майже регулярно двічі на рік" ³. Наведені слова вказують, власне, на той факт, що українські діячі кінця 19 і початку 20 сторіч організовані в нелегальних громадах та їх центральній надбудові, насправді провадили лише легальну культурно-освітню і законом дозволена громадську працю. Також створена ними пізніше демократична партія дотримувалася легальних форм дії. Ідейні засади вони перейняли від Кирило-Методіївського Братства, але у своїх організаційних формах були обережніші і справніші, ніж Братство. Їхня діяльність значно піднесла в той час розвиток української національної свідомості - завдяки науковій і видавничій діяльності, якій присвячували багато уваги часу і грошей.

Після створення "Револьюційної Української Партії" 1900 р., молодшим поколінням української інтелігенції, з програмою самостійної України і ведення нею плянкової політично-революційної роботи серед народу, Загальна Українська Демократична Організація, до якої належало переважно старше покоління, прийшла до висновку, що існує потреба в новій ситуації, крім культурницької роботи, вести також політичну діяльність. Тому 1904 р. вона переорганізувалась на "Українську Демократичну Партію", а через рік пізніше об'єдналася з близькою їй радикальною групою і прийняла назву "Українська Демократично-Радикальна Партія" ⁴. Але в новій формі, за столипінської реакції, вона не могла втриматися, і 1907 р. зовсім перестала існувати. Після того в 1908 р. діячі Київської Старої Громади відновили загальну безпартійну українську організацію під новою назвою "Товариство Українських Поступовців" (ТУП) ⁵, яке нелегально існувало до березневої революції 1917 р. З керівного центру цього безпартійного Товариства в час революції витворилася Українська Центральна Рада з М. Грушевським на чолі.

б) Російська Академія Наук визнає окремішність української мови і культури

Коли з початком дев'ятсотих років народи російської імперії щораз більше почали домагатися конституційних прав, українці також підносять справу національної рівноправності, а передусім скасування наказу з 1876 року. Робиться це дорогою резолюцій з численними підписами та висилкою відповідних петицій до імперського уряду від різних установ та деяких міст і земств з України. Крім того були опубліковані спеціальні статті в російських газетах "про нужди українського слова". Ця акція привела до того, що в грудні 1904 р. уряд розглянув питання заборони українського слова та вирішив звернутися до чотирьох авторитетних інституцій з метою засягнення opinio в тій справі. Уряд звернувся до Петербурзької Академії Наук, до Київського та Харківського університетів і до Київського генерал-губернатора. Всі запитані інституції висловилися в тому дусі, що заборона української мови є шкідливою та що її треба скасувати. Очевидно, таке становище цих інституцій не було видане самочинно, без відповідного старання наших діячів -- членів Громад у цій справі серед тодішніх урядових кіл. Про їх старання маємо докази в спогадах Є. Чикаленка і С. Русової. Є. Чикаленко пише у своїх "Спогадах" таке: "... час був такий, що треба було найбільшої одностайності, щоб усім українцям виступати однодушно і виявити найінтенсивнішу працю... Треба було подбати, щоб університетські сенати, яких думки про закон 1876 року запитував уряд, висловилися за скасування всяких обмежень для українського слова". В тій цілі "... Рада Демократичної Партії упросила професора В. Антоновича, зовсім хворого, скласти відповідну записку для Київського університету, а проф. Багалія -- для Харківського, а коли той відмовився за браком часу, то на наше прохання її склав проф. М. Сумцов. Намовила Рада і Н. Молчановського, правителя канцелярії генерал-губернатора Югозападного Краю, написати від його імени записку про потребу скасування закону 1876 р.... Молчановський зробив це охоче, бо був щирим свідомим українцем... Заходами Петербурзької Громади Демократичної Партії склала Петербурзька Академія Наук відому записку про українську мову"⁶. Впарі з тим до тодішнього голови ради міністрів Вітте Київська Громада вислала делегацію із зав-

данням довести йому особисто про потребу знесення цього наказу і про необхідність заведення української мови в школах. В склад делегації входили В. Науменко, І. Шраг, адвокат з Чернігова, О. Косач (Олена Пчілка) та М. Дмитрієв, адвокат з Полтави. Вітте відповів делегації, що уряд підготовляє новий закон про цензуру і пообіцяв, що цей закон буде спільним для московської та української літератури й преси. "Щождо української мови в школах, то це питання складніше - казав він - і вимагає нарад фахівців та згоди найвищих чинників держави." ⁷.

У свою чергу Софія Русова згадує в творі "Мої Спомини" про працю Комісії Петербурзької Академії Наук, пишучи про це так: "Академія Наук обрала окрему Комісію для розв'язання питання про права української мови. В Комісії цій працювали під головуванням Шахматова 2 російських професорів з літературного відділу Академії Наук і як експерти Ол. Стебницький, Лотоцький, я (тобто С. Русова), Науменко. Засідання відбувались... в будинку Академії... В усіх дискусіях Шахматов вражав нас своїм глибоким знанням нашої мови в її філологічних властивостях і в історичному розвитку. Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не за діалект. Як додаток до його розвідки ішли наші статті" ⁸. Наведені факти виразно свідчать, що вся акція в справі мови була дбайливо підготовлена діячами українських Громад в Києві, Петербурзі та ін. і навіть привела до тривалого успіху. Завдяки їй появилось наукове становище Петербурзької Академії Наук з визнанням окремішності української мови, про яку до того часу урядово мовилося, що такої мови не було, нема й бути не може. Крім того, Академія Наук висловила авторитетну думку про необхідність знесення заборони українського слова в Росії.

Ще докладніше про Комісію Академії Наук довідуємося з тодішнього Львівського видання реферату цієї Комісії. Отож, отримавши запит від уряду в справі української мови, Академія Наук покликала спеціальну Комісію в числі аж сімох членів Академії для дослідження цього питання. До Комісії ввійшли Т. Корш (голова Комісії) та її члени: А. Фамінцин, В. Заленський, Ф. Фортунатов, А. Шахматов, А. Лапо-Данилевський і С. Ольденбург. Це були представники різних наук і різних народностей, але більшість з них

були росіянами⁹. Комісія виготовила просторий, науково обґрунтований реферат про розвиток української мови й літератури, вказала на шкідливість заборони українського слова в Росії й у своєму кінцевому висновку вказала також на konieczність знесення цих заборон. "Академія згодилася - як каже М. Грушевський - з гадками Комісії й переслала записку Комітетови міністрів, від себе додавши, що вона вважає потрібним, аби українці мали таку ж можливість на уживання своєї мови, як і Великороси - "Малорусское население должно иметь такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ"¹⁰. Становище Академії Наук було надруковане нею в березні 1905 р. на правах рукопису, у невеликій кількості примірників, виготовлених тільки для членів Академії та для уряду. Того ж року воно було надруковане також у "Літературно-Науковому Вістнику" у Львові, а крім того, вийшло окремим випуском, передрукованим з "Вістника", з передмовою М. Грушевського. Переклад цього становища на українську мову виготовив В. Гнатюк, а додану до реферату Комісії і разом з ним опубліковану т. зв. "Історичну записку" К. Воєнського, урядника "Главного упр авлення по деламъ печати" про заборони українського слова переклав І. Франко.

Українських рефератів, доданих до становища Комісії, в українському виданні не надруковано. Про них згадує Грушевський лише коротко у вступному слові до видання з 1905 р.: "... цензурній практиці присвячений більший реферат П. Стебницького (с. 29-45). Коротко згадавши про становище російського правительства до українського слова від часів Петра, автор ближше слідить історію переслідування українського слова від р. 1863. Цікавою ілюстрацією являється статистична дата, що з 230 рукописів, предложених цензурі Київським видавничим гуртом у 1895-1904 р., тільки 80 вийшли з цензури остільки можливо, що їх іще можна було надрукувати! Сл. Лотоцький дає короткий огляд українського літературного руху XIX в., в Росії і Австрії. Ол. Русов вясняє значення українофільства та доводить його нешкідливість із політичного становища; більше менше такий зміст має також реферат П. Саладилова. С. Русова вясняє велику шкідливість заборони української книжки для народньої освіти: вказує на те, що російські підручники, популярні книжки й шкільна наука не приступні українським дітям і селянам, і заборона українського слова має результатом далеко більший про-

цент неписьменних і рецедивістів неписьменности (що забувають всякі результати шкільної науки) на Україні в порівнянні з великоросійськими губерніями (там % неписьменних у ліпших губерніях спадає нижче 20 %, в українських не йде нижче 50 %). Туж саму сторону питання освітлює в коротенькій записці В. Науменко. Залучений лист В. Леонтовича до Д. Мордовця вказує на неможливе, нелюдське положення українського інтелігента, коли його силоміць змушують до писання по великоруськи... Вкінці подано обчислення української народности Ол. Русова (числить 31-2 мільйони) і передруковано з час. "Гражданин" ч. 9. звісний лист "бывшого исправника, изъ дворян" Е. Ш. про розповсюдження на Україні революційних українських видань і потребу дозволу українського слова, щоб дати можливість освіти народу на легальній основі" 11. 1910 року Петербурзька Академія Наук видала ще раз окремою книжкою, для ширшого користування, реферат з 1905 р. про знесення заборони українського слова під наголовком: "Императорская Академія Наукъ. Обь отмене стесненій мало-русскаго печатного слова, Петербургъ, 1910."

в) Безуспішні змагання українських діячів на форумі державної Думи

Револуція в російській імперії 1905 р. створила деякі можливості національно-творчого вияву й розвитку для українського народу. Проголошення царського маніфесту про конституцію в жовтні того року принесло великі надії на новий лад, в якому, за тодішнім бажанням, мали б бути правно запевнені найважливіші ділянки суспільного життя для всіх народів російської імперії, в тому й для українців, а саме: парламентарний устрій держави, культурна автономія народам з можливістю місцевої самоуправи та самочинного вільного організування громадянства в політичних, культурних та економічних установах. За здобуття таких прав йшли наполегливі змагання українців між двома революціями. Але ці змагання, ведені на форумі державної Думи, залишилися без успіху. Вони могли б бути успішними лише тоді, якщо, поперше, цар і його уряд та державний адміністративний апарат справді визнавали б незалежність того форуму і респектували б думські рішення і, подруге, якщо б в Думі не сиділи російські шовіністи і централісти, які, без уваги на свої партійні переконання, нізачо

не хотіли признати рівнорядних прав українському народові ¹².
З уваги на те, що цих двох передумов не було, Дума прямо не могла ухвалювати якихось корисних законів, що з них мали б пільгу також поневолені народи. Прикладом є той факт, що, не зважаючи на всякі старання українців, українська мова у школах була заборонена аж до упадку царату з його старим режимом.

Реакційний царський уряд робив усе можливе, щоб не допустити до вільного вияву народнього представництва і тому цар невдовзі розв'язав першу державну Думу (7.7.1906 р.), яка була фактично ще найбільше незалежною. Вона існувала всього 72 дні. В ній було 44-ох послів від українського народу, які зорганізувалися в окрему Громаду. Друга державна Дума існувала мало що довше за першу, бо також лише 103 дні до 3.6.1907. В ній було 47 послів від українців, які, подібно як і в першій Думі, зорганізувалися в окрему "Українську Думську Громаду" і навіть видавали власний часопис українською мовою п. н. "Рідна Справа - Вісті з Думи". Новий виборчий закон, випущений після закриття другої Думи, був так оформлений, що обмежував виборчі права селянам і робітникам, а надавав перевагу упривілейованим станам. Тому справжніх представників українського народу ані до третьої, ані пізніше до четвертої Думи -, не було спроможности вибрати. Перша Дума не встигла як слід розгорнути своєї діяльності, бо скоро була розпущена, але вже в другій Думі українські послі приступили до планової систематичної дії, опрацьовуючи проекти законів та займаючи становище до всіх важливих питань, у ній обговорюваних. Вони обстоювали конечність земельної реформи в російській імперії для поліпшення селянської долі, обстоювали запровадження 8-годинного робочого дня для зростаючого робітництва і в галузі політичній стояли за автономію України ¹³.

Під час існування першої Думи українська петербурзька Громада почала видавати тижневий журнал російською мовою під назвою "Українській Вестник", присвячений політичним і соціальним справам України для ознайомлення російських політичних кіл і всього громадянства з українськими проблемами. Проф. М. Грушевський приїхав тоді до Петербургу і взяв провідну участь у працях петербурзької Громади та редагуванні "Українського Вістника". Він також склав текст декларації про автономію України, яка мала бути проголошена

в Думі головою Української Думської Громади ¹⁴. В той час Ол. Лотоцький виготовив законопроект про допущення української мови в початкових школах як мови викладової, але українська фракція не встигла внести цього законопроекту ані до першої Думи, ані до наступної, з уваги на їх коротке існування. Зате справи освіти були широко обговорювані під час дискусії над бюджетом. Ол. Лотоцький пише про це так: "Вже так повелося, що кожного року, в дебатах над бюджетом міністерства освіти, депутати всіх народів, які лише мали представництва в Думі, вважали за конечне виголосити з думської трибуни свої скарги на велику національну кривду, що їм заподіює офіційна русифікаторська школа. Се був колективний крик покривдженої національної душі." "Друга Дума вже підійшла до освітньої справи близько. Коли провадились дебати над бюджетом міністерства освіти, депутат Сайко прочитав в імені фракцій записку з домаганням, аби на території України школа була безплатна, щоб науку в ній провадилося в рідній мові, при чому мова російська становила б один із предметів навчання, щоб приступлено було до складання підручників, які відповідали б потребам населення як щодо змісту, так і щодо мови, щоб негайно було зорганізовано для учительського персоналу курси з викладами української мови, літератури та історії, щоб заведено було ці предмети до програм учительських семінарій та інститутів на території України, щоб заведено було в Київському, Харківському та Одеському університетах окремі кафедри з тих дисциплін" ¹⁵. В третій Думі також багато дискутувалося про справу освіти та за великим старанням був навіть внесений до неї в березні 1908 р. законопроект виготовлений Ол. Лотоцьким про допущення української мови в народніх школах з підписами тридцятьсемих послів різних неукраїнських партій ¹⁶. Проте, всі намагання українців і тих небагатьох чужинецьких послів, що якоюсь мірою хотіли допомогти в тому ділі, як уже сказано, справи не поліпшили. Школа надалі залишилася чужою українській дитині.

г) Позашкільна освіта в Україні після революції 1905 р.

Крім старань про правне допущення російською Думою і царським урядом української мови в шкільництві на Україні, народні культурні діячі розгорнули одночасно широку освітню працю в іншому напрямі, а саме: на ниві позашкільної освіти через закла-

дання "Просвіт" і "Клюбів" та за посередництвом преси й книжок, щоб тим способом хоч частково піднести освіту широких кіл народу. Позашкільна освіта на початку 20 сторіччя не була для українського народу явищем чужим. Чотири десятки років існувала система позашкільної освіти в Галичині, центрально організована Матірним Товариством "Просвіта" у Львові. За той час вона придбала значний досвід, що само собою послужив, після проголошення конституції в російській імперії, для організування перших "Просвіт" в Україні під Росією. Силою обставин, позашкільному освітньому рухові потрібно було приділяти щораз більше уваги та старатися, щоб він міцнішав, тому що з кожним роком щораз менші були вигляди на те, щоб законно можна добитися дозволу на запровадження української мови в школах. Проте, з самого початку перші українські "Просвіти" під царською владою інакше мусіли організуватись від Галицьких, бо в підросійській дійсності не було змоги заснувати одного центрального товариства для керування просвітньою працею на всій Україні, але постало кільканадцять самостійно діючих організацій без відповідної координації праці. Такий стан не був корисним для справної і якнайбільш пожиточної діяльності "Просвіт", і про це знали просвітянські діячі та старалися якоюсь мірою зарадити тому. Маючи якраз це на увазі, Редакція календаря Київської "Просвіти" у статті "Наші інституції" закликає 1908 р. всі "Просвіти" надсилати щорічні звідомлення з їхньої діяльності до Київської редакції календаря, щоб був перегляд усього зробленого. У зверненні редакції календаря між іншим написано: "Коли ми не можемо незабаром об'єднатися в одно всеукраїнське культурно-просвітне товариство, то принаймні можемо хоч якимсь порозумітися і впорядкувати свою діяльність так, щоб робота кожної "Просвіти" була виконанням якоїсь частини чи частин загального плану. Матеріалом до такого порозуміння неминуче мусить бути зведена до купи і можлива до порівняннів історія діяльності всіх "Просвіт". Такий матеріал і хотіла б давати редакція календаря"¹⁷. Київську "Просвіту" в той час очолювали такі визначні особи, як Борис Грінченко, голова Ради Т-ва, він же і засновник "Просвіти" в Києві та члени Ради Т-ва: Леся Українка, Дмитро Дорошенко, В. Дурдуківський та ін. Почесними членами Т-ва були Вол. Антонович і М. Сумцов.

Календар Київської "Просвіти" на 1908 р. у наведеній вище статті подає інформації з діяльності 14 "Просвіт" на Україні, з

яких просторіше обговорено працю Одеської "Просвіти", заснованої найскорше, бо ще в грудні 1905 р., "Подільської Просвіти" в Кам'янці, заснованої в травні 1906 р. з філією в Могилеві, і Товариства "Просвіти" в Києві, заснованого в червні 1906 р. Ці "Просвіти" дали до використання редакції календаря свої звідомлення. Про діяльність інших "Просвіт" редакція зібрала відомості з газет. З цього матеріалу довідуємося, що крім трьох названих товариств 1907 р. існували "Просвіти" в таких місцевостях: Катеринославі з червня 1906 р. з кількома сільськими філіями в Катеринодарі з серпня 1906 р. з її 15-ти філіями по селах, в Чернігові з грудня 1906 р., в Житомирі з лютого 1907 р., в Миколаєві з лютого 1907 р., в Грубешові з березня 1907 р., в Мелітополі з червня 1907 р., а також у місцевостях: Кринички, Амурі, Новочеркаському і в г. Сідлець - всі чотири засновані 1907 р. Урядово недозволено на відкриття Просвіт у Полтаві, в Лубнях, у Харкові, в Черкасах та в с. Колодистому на Київщині¹⁸. Свою діяльність "Просвіти" старалися вести у різних освітніх ділянках, залежно від того, якими силами розпоряджали і на який рід діяльності отримали дозвіл ворожої влади. Мета діяльності Київської "Просвіти" була така: "допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою. Т-во має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т.п. українською мовою; б) заводити свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні і т.п.; в) споряджати публічні лекції, відчити, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави і т.п.; г) заводити стипендії, школи, захистки про дітей і дорослих, бюро праці і т. інші просвітні і добровільні заклади; д) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства та умілости." Для сповнювання цих завдань Товариство мало чотири Комісії: Видавничу, Бібліотечну, Шкільно-лекційну, та Літературно-артистичну. Ці Комісії організували працю "Просвіти" і керували нею. В Київській Просвіті особливо сильно розвинула працю Видавнича Комісія унапрямувана постановою першого загального Збору Т-ва, в якій рішено: "дати в дешевих виданнях літературу для народніх мас. Книжки повинні бути з усіх відділів науки і красеного письменства, але найбільше треба подбати про книжки з українознавства про шкільні підручники й дитячі книжки"¹⁹. Крім видавничої справи, Київська, а

також усі інші "Просвіти" організовували бібліотеки, читальні, влаштували різні прилюдні доповіді, театральні вистави, концерти та розповсюджували українські книжки й газети серед люду України по містах і селах ²⁰.

Але діяльність "Просвіт" в Україні під Росією не могла бути довготривалою. Вона натрапила на великі перешкоди й різні заборони з боку урядової адміністрації, а вслід за тим приходили закриття цих культурно-освітніх товариств та всякі репресії проти їх діячів. Різноманітні обмеження в освітній праці мали місце з самого початку існування "Просвіт" і потім щораз більше набували на силі під час розвитку російської націоналістичної політики в період третьої Думи. 20 січня 1910 року Столипін, тодішній голова уряду царської імперії, видав обіжник в якому наказувалося не дозволяти товариств "инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преследуемыхъ ими целей". Це був новий засуд українському культурно-просвітньому рухові. Тому саме визначний громадський діяч та добрий знавець російської політики О. Лотоцький, навівши ці слова з горезвісного обіжника, а також навівши висновки Столипіна до сенату з приводу закриття товариства "Українська Хата" в Москві, - робить такий правильний висновок: "Урядові афоризми Столипіна в історії репресій на українство стоять поруч та нарівні з Валуївським обіжником 1863 р. та з заборонним актом 1876 р. Столипін лише переважає своїх попередників елементарною ясністю означення мотивів і цілей урядової політики. Чого не відважилися висловити виразно його попередники, то висловив зовсім виразно він, - очевидно в певності, що його перемога вже остаточна та що вже - *finis* "бывшей Украине" ²¹. В наслідок такої політики, весною 1910 року в Києві закрито "Просвіту", а далі після різних нападів та шукань з боку місцевих урядових чинників були закриті "Просвіти" в Одесі, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Катеринодарі, Катеринославі та в інших містах і селах. За "Просвітами" приходять до закриття українських товариських клубів, закладених у деяких містах України та поза її межами, до конфіскацій українських книжок, уже дозволених цензурою; забороняються прилюдні лекції, накладаються карі на пресу, не дається дозволу на відзначування річниці Шевченка та інших святкувань, а навіть усуваються фірмові написи на крамницях, писані українською мовою. Одночасно російські шовіністичні централісти і завзяті вороги українства повели у своїх пресових органах широку агітацію проти всього українського національного руху ²².

г) Вклад земств у розвиток шкільництва на Україні.

Установи місцевого самоврядування в губерніях і повітах, названі коротко земствами, провели велику працю на полі освіти, особливо в ділянці народнього шкільництва. Не зважаючи на обмеження, спричинювані різними законами й розпорядженнями уряду ²³, вони, як виборні установи, посилено старалися піднести освіту населення. На лівобережній і південній Україні введено земства в Херсонській, Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях вже в 1865 році. Рік пізніше введено місцеве самоврядування в Катеринославській губернії. На правобережжі в Київській, Подільській, Волинській губерніях земства введено щойно в 1911 р. Перед тим 1903 р. установлено в тих губерніях спеціальні комітети для керування земським господарством ²⁴. Земські установи склалися - за тодішнім висловом - з т.зв. "трьох елементів". Перший елемент - державний, другий - виборний, третій - найнятий. Виборні радники земств, звичайно, раз на рік відбували земські збори. Головніші ухвали тих зборів, зокрема ухвали в справі шкільництва, треба було давати на затвердження міністрові внутрішніх справ або губернаторові. Виконавчим органом земських зборів були управи, а найнятим службовцями в апаратах земств були учителі, лікарі, статистики, техніки, агрономи і т.д. ²⁵. Користуючись такою організацією земств, на працю в них часто проникали національно свідомі, патріотичні одиниці, які в системі земств вели корисну для української справи діяльність. Великим недоліком для праці земств на ниві освіти було те, що вони були законом обмежені тільки до утримування й організування шкіл та мали право пропонувати нових народніх учителів. Натомість навчальні справи належали шкільній дирекції та інспекторам і лише інспектори могли допускати запропонованих земствами вчителів на посади в школах. Нові учителі після одного року праці підлягали ще затвердженню повітової шкільної ради, що складалася з представників різних відомств і двох представників повітового земства. Інспекторами шкіл призначувано, звичайно, вірних служителів режиму, які вороже ставились до населення і його потреб.

На початку своєї діяльності земства дуже мало займалися освітою, за винятком деяких. Щойно з половини 70 років поволі

розвивається їх діяльність на ниві шкільництва. В той час повітові земства почали займатися такими ділянками: 1. утримуванням існуючих шкіл, 2. відкриванням нових шкіл, 3. підвищенням навчального рівня в школах через підбір учителів, 4. боротьбою з урядовою адміністрацією за здобуття права на керівництво навчальною справою школи. "Губерніяльні земства своє піклування справами шкільництва виявили переважно в формі уділення позики повітовим земствам на будову шкільних приміщень; організації вчительських курсів; відкриття шкіл професійної освіти; розроблення плянів і різних проєктів для поліпшення шкільної справи в межах цілої губернії і т. д." ²⁶. У творі "Історія освіти на Україні", Ст. Сірополко подає статистичні дані про кількість народніх шкіл на Україні в році 1856 (перед введенням земств) та про кількість земських народніх шкіл за роки 1877, 1898 і 1910. Нижче наводимо ці дані ²⁷ з вісьмох українських губерній:

Кількість народніх шкіл в роках:

Губернії	1856	1877	1898	1910	Учнів 1910
Катеринославська	161	253	448	727	69.505
Полтавська	160	329	809	1134	100.100
Харківська	128	289	510	1056	100.357
Херсонська	168	180	410	729	74.623
Чернігівська	173	170	611	783	75.120
Київська	142				
Подільська	143				
Волинська	76				

Окремі статистичні дані містимо про Київську шкільну округу. Вони вибрані зі звіту куратора Київської шкільної округи ²⁸ за 1912 р.: В цьому звіті подано, що на 1 січня 1913 року в окрузі було всіх народніх шкіл 4.926, в тому 292 по містах і 4.634 на селах. (До Київської округи належали тоді такі губернії: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська). Всіх учнів на 1 січня 1913 р. було 423.982, в тому хлопців 313.962, дівчат 110.020. У звіті подається також число учнів по губерніях. Їх кількість така: Київщина 76.663, Поділля 45.812, Чернігівщина 107.499, Полтавщина 129.491. Кількість учнів Волинської губернії у тому зіставленні на яке покликаємось, чомусь не подано, але якщо порівняти загальне число учнів всієї Київської шкільної округи з

поданими числами учнів в 4-ох губерніях, то на Волинську губернію припадало б 64.517 учнів.

Народні школи, організовані й утримувані земствами та міськими управами, були твором поступової інтелігенції й самого громадянства, а не уряду. Вони розвилися в корисні осередки освіти, всупереч великій, а до того часто дуже нефаховій контролі шкільництва з боку державних інспекторів та всупереч всяким труднощам, що їх спричинювала панівна адміністрація та православне духовенство цим школам на місцях. У протигагу світським, земським школам духовне відомство за великою підтримкою уряду прагнуло якнайбільше поширювати церковно-парафіяльні школи. Різниця між земськими та церковно-парафіяльними школами була дуже велика. Земські школи розбудовано на те, щоб дітям шкільного віку дати загальне, а не однобічне знання. Тому управи земств надавали великої ваги справі добору кваліфікованих учителів та їхньому вишколові. Натомість церковно-парафіяльні школи були конфесійні й обмежені в подаванні знань. Про них пише Ст. Сірополко так: "Клерикальний напрямок церковно-парафіяльних шкіл (завдання їх за статутом - "укріпляти в народі православне вчення віри й християнської моральности та подавати початкові корисні знання") та вузькість їх програми ("не слід ставити собі побічної мети - подавати учням різні відомості про зовнішній світ") не відповідали інтересам населення, а тому школи ці існували справді більше на папері, ніж у дійсності"²⁹. Народ не хотів до них посилати дітей. До того це були школи переважно лише однокласові. Наприклад, із статистичних даних, що їх поміщено у статті "Народня освіта на Поділлі", довідуємося, що в цій губернії 1908-9 року було 2059 початкових шкіл. З них тільки 18,2 % міністерських, а решта 81,8 % - церковно-парафіяльних. Ці останні у 99,4 % були однокласовими³⁰. Коли ж мовити про загальну кількість шкіл в Україні перед першою світовою війною, то за відомостями, що їх подає М.С.Гриценко в творі: "Нариси з історії школи в українській РСР", маємо такі числа: "У 1914-15 навчальному році на Україні (в сучасних межах) було всього 38 дитячих садків (935 дітей), 19.361 початкова школа, 356 неповних середніх шкіл, 480 середніх шкіл, в усіх цих школах навчалось 1.728,313 учнів; 88 середніх спеціальних учбових закладів (12.486 учнів) і 27 вищих учбових закладів (35.204 студенти)³¹.

2. Підготовка ґрунту для української національної школи

а) Перший український педагогічний журнал "Світло".

На тлі існуючої дійсності між двома революціями, в найтяжчий час царської самодержавної реакції, відрадним явищем в ділянці народньої освіти була поява педагогічного журналу "Світло". Журнал почав виходити з вересня 1910 року і втримався протягом чотирьох років аж до вибуху світової війни, коли його заборонено державною владою одночасно з усіма іншими українськими виданнями. Журнал "Світло" виходив у видавництві "Український Учитель". Його видавав гурток патріотів-ентузіастів, великих прихильників українського відродження. Основоположником видавництва "Український Учитель" і журналу "Світло" був народній учитель Григорій Шерстюк³². Співпрацювали в журналі такі педагоги й письменники як С. Русова, Я. Чепіга (справжнє прізвище Я. Зеленкевич), С. Єфремов, В. Прокопович, М. Грінченко (Загірня), С. Черкасенко, Гр. Наш (справжнє прізвище Н. Григорів), Д. Дорошенко, С. Васильченко, П. Капельгородський, С. Сірополко та кілька десятків інших авторів. В останньому числі "Світла" подається їх 78. Завдання журналу редакція оформила в такі пункти: "1. Допомогати усім заходам у справі народньої освіти... розробляти теоретичні й практичні питання шкільного, позашкільного й сімейного виховання. 2. Спеціально освітлювати й розробляти питання про освітні потреби українського народу". До цих двох головних завдань додається ще два зумовлені вимогами часу, а саме: перше - це обслуговування потреб українського учительства"... друге - "уділяти, скільки сили й змоги, місце й увагу справам позашкільного виховання". Ці завдання редакція "Світла" подала вже в першому числі, виходячи з такого міркування, що "добре поставлена і упорядкована національна школа - це найперша потреба всякої народності і найвище культурне добро її"³³. Матеріал кожного числа журналу поділявся на чотири основні відділи: 1. Науково-педагогічні й публіцистичні статті. 2. Красне письменство. 3. З біжучого життя й шкільна хроніка. 4. Критика й бібліографія та огляд журналів.

Коли читаємо тепер, майже шістдесят років з часу його появи, цей перший в Україні під російською займанщиною дуже корисний педагогічний журнал, то справді із здивуванням і при-

знанням повинні ствердити, що редактори "Світла" з надзвичайною посвятою і вмінням повних чотири роки якнайкраще виконували поставлені перед собою завдання, не зважаючи на всякі труднощі підневільного життя. Завдяки тому цей журнал став авангардом боротьби за рідну школу, оформив і визначив основні напрямні для побудови і розвитку народньої освіти в Україні та спричинився до розбудження національної свідомости широких кіл гнобленого й понижованого українського вчителства і до його об'єднання. В тому саме історичне значення "Світла" та його редакторів і співробітників, які, крім того, згодом, після революції 1917 р., мали неабиякий вплив на організування освіти в новоствореній українській державі. Про це читаємо в статті Ст. Сірополка, присвяченій двадцятиліттю появи "Світла", таке ствердження: "Недовговічне було існування "Світла", але зробило воно надзвичайно велике діло: "Світло" широко й глибоко пустило в обіг серед українського громадянства ідею рідної школи та згуртувало навколо себе все свідоме українське вчителство, яке в час революції 1917 р. заклало Всеукраїнську Учительську Спілку та за її посередництвом енергійно приступило до реалізації в житті національних здобутків революції. Досить пригадати, що головніші діячі Генерального Секретаріату Народньої Освіти, а пізніш Міністерства Освіти - вийшли з рядів Всеукраїнської Учительської Спілки"³⁴. В цій же статті Ст. Сірополко дає ще одне важливе ствердження, яким влучно окреслює значення "Світла" в порівнянні з педагогічними журналами Советської України, що виходили в двадцятих роках. Він пише: "Чи слід доводити тут, що журнал "Світло" своїм програмом і змістом не може йти в порівняння з сучасними педагогічними журналами, що виходять на Сов. Україні? Справді, хіба ви знайдете в педагогічних журналах Сов. України вільну критику діяльності центральної й місцевої шкільної влади, тоді як "Світло" не пропускало нагоди гостро осудити діяльність як міністерства освіти і шкільних округ, так місцевих агентів шкільної адміністрації... Хіба ви знайдете в педагогічних журналах Сов. України слово на захист правного положення вчителства, тоді як в "Світлі" таке слово набірало нечуваної гостроти й сміливости! І це зрозуміло: "Світло" було вільним органом українського вчителства, тоді як педагогічні журнали на Сов. Україні є "казьонними" органами Наркомосу"³⁵.

Треба додати, що такими "казьонними" органами залишилися педагогічні журнали в Сов. Україні, як знаємо, по нинішній день.

Скоріше за Ст. Сірополка, ширший огляд "Світла" опублікував Я. З. у "Шляху Освіти" - педагогічному журналі Сов. України - під наголовком "Український дореволюційний педагогічний журнал" ³⁶. В цій статті Я. З. дає загальний огляд "Світла", систематично обговорюючи насамперед самі завдання журналу, потім переходить до обговорення національного питання, загально-педагогічних домагань, методичних матеріалів, позашкільної освіти та вимог до вчителя. У своєму огляді автор підкреслює той факт, що перше місце в журналі зайняло, самозрозуміло, питання національної школи та підготовка ґрунту для пізнішої її побудови. Це питання "розглядалося - за словами Я. З. - не тільки в спеціальних статтях, але майже кожний допис так або інакше торкався цього питання. Чи писалось про вчительський З'їзд, чи вчительські курси, чи про освіту в чужих державах, чи торкався автор тодішнього шкільного життя, всюди підносилося питання національної школи, горіння цим питанням виявлялося часом гостро з обуренням, часом з болем і розпачем". Це була реакція журналу на "ті болі й страждання, що доносилися зо всіх кутків од пригніченого сваволек прибічників царсько-російського - патріотичного націоналізму" ³⁷. В розділі "Вимога до вчителя" Я. З. дає влучну замітку про відділ "Світла" "З біжучого життя й шкільну хроніку". Він пише: "Багате на репресії життя тодішнього учительства рясно й яскраво відбилось запашними рисами на сторінках журналу. Воно варто окремої розвідки, як тернистий шлях відродження в умовах буйного розцвіту російської шовіністичної реакції. Картини тут живі, багаті історичним матеріалом щодо українського освітнього руху в учительській та громадській масі". Закінчує свій огляд Я. З. таким ствердженням: "ми мусимо сказати, що він (дореволюційний педагогічний журнал) для своєї доби був винятковим явищем. Справду, це було світло в тій безпросвітній темряві, що панувала на всьому терені тодішньої України в масі українського вчительства. Журнал проіснував недовго... Але, не зважаючи на короткий час свого існування, він залишив певний слід в утворенні української педагогічної думки, вартість якої оцінить історія української педагогіки" ³⁸. Як на підсоветські умовини, Я. З. написав свій огляд "Світла" в дуже патріотичному дусі, але на той час - час НЕП-у - це було якомось мірою ще можливо зробити.

б) Статті "Світла" про закордонну педагогіку.

В нашому огляді ми хочемо коротко зупинитися на тих статтях "Світла", що в них пишеться про освіту в чужих державах, зокрема про погляди авторів на німецьку педагогіку. Редакція журналу присвячувала значну увагу справі шкільництва інших країн, інформуючи читачів не лише про виховні ідеї визначних педагогів, але також про практичні методи навчання й виховання та про організацію шкільництва за кордоном. Роблено й переклади педагогічних та психологічних праць з чужих мов. Очевидно, що такі статті, само собою, мусли мати відповідний вплив на формування педагогічної думки в Україні та на педагогічну працю українського вчительства. Ми знаходимо в "Світлі" цілу низку цих інформативних статей, як напр. С. Русової - "Народня початкова школа в Бельгії", "Пестальгці-Фребелівський будинок у Берліні", "Французькі літні колонії для школярів"; С. Бердаєва - Побутове дитяче виховання в Японії; А. Куриласа - "Про вищі селянські школи в Данії"; Я. Чепіги - "Народня освіта в Північно-сполучених Державах"; М. Якимовецького - "Університет для селян у Швеції"; Р. Якубовського - "Дещо про шкільні справи в західній Європі" та ін. Крім того, "Світло" містило багато рецензій на нові педагогічні твори й журнали та публікувало окремі статті про визначних педагогів. Для прикладу наводимо деякі з них С. Русової: "П. Лесгафт і його педагогічні ідеї", "Ж. Жак Руссо", "Дошкільне виховання" (про Пестальгці й Фребеля), "Ідейні підвалини школи" й ін. В цій останній статті С. Русова обговорює педагогічні методи Кершенштайнера, Сосила Редді, Себастіяна Фора і Декролі.

Члени редакції "Світла" та його співробітники не однаково оцінювали справи шкільництва в чужих державах. Одні висловлювали признання якомусь народові за вмілу організацію освіти, інші давали про нього критичні замітки. Так, наприклад, у четвертому числі "Світла" з 1910 р. Р. Якубовський, розглядаючи спроби реорганізації шкільної системи в Австрії, Франції й Німеччині, пише про Німеччину так: "Щодо Германії, то можна констатувати, що колишній престиж її в шкільних справах трошки похитнувся і що інші країни попередили її. Особливо це можна сказати про Прусію. Тепер на Германію взагалі вже не можна дивитися як на таку

країну, де школа організована найкраще і куди, як то було раніш, зіжджаються з далеких країв, щоб придивитися до її просвітних інституцій і перенести її придбання до себе. Проте шкільна справа в Германії стоїть і тепер досить високо... Напри. в Гессені шкільна справа стоїть дуже добре"³⁹. Подібно висловився про Німеччину Я. Чепіга з приводу обговорення в "Світлі" шкільного звідомлення Сполучених Штатів Америки за 1904-05 рік. Уважаючи, що за добрим зразком в справі організації освіти українцям треба звернутися до чужих, Чепіга пише: "Раніш порадиником нашим був німець, але щодо шкільної справи "песенка спета", минуло очарування цією нацією, і нам все частіш і частіш доводиться звертати увагу на те, що робить молода держава, що незвичайно чуйна до вимог життя і інтенсивна у пристосованні природничих багатств до своїх культурних потреб. Країна ця - Північно-Сполучені-Держави"⁴⁰. Проте були й інші думки про Німеччину та її нові педагогічні змагання. С. Русова в інформативній статті про шкільні екскурсії покликається саме на практику німецьких і французьких шкіл. Про Німеччину пише похвально кажучи: "За кордоном справу екскурсій упорядковано дуже гарно в Німеччині: вже з перших 14 літ навчання - цебто в початковій школі - обовязкові мандрівки під проводом учителя"⁴¹. Далі авторка подає, як ці екскурсії в Німеччині відбуваються й відмічас той факт, що ще краще діло екскурсій стоїть в Мюнхені. Рік пізніше, в квітневому числі "Світла" за 1912 р., в розділі "Огляд журналів" С. Русова при обговоренні російських педагогічних журналів висловилася з признанням про статтю Зеленка "Современные реформаторы воспитания и образования" - поміщену в кількох числах "Свободного Воспитания". За її словами, "автор дуже детально знайомить з різними течіями педагогічної думки в Германії й видатними їх представниками". Переповідаючи за Зеленком огляд діяльності зразкової школи при Єнському університеті, С. Русова пише: "Германія справді це край глибокої філософської думки й Єнська експериментальна школа - то велика лабораторія витворення людини з широко розвиненим розумом". Наприкінці своєї рецензії вона робить такий висновок: "Взагалі - огляди Зеленка німецьких методів і програм початкової школи такі цікаві, що їх дуже бажано було б мати в окремому виданні й по наших учительських бібліотеках. Бо тут справді можна побачити нові течії думок й напрямків глибоких

й цікавих, більш ідеалістичних, аніж англійські й американські, які звертають більшу увагу не на розвиток духу, а на підготовку добрих практичних діячів-громадян". Навівши для прикладу одну з американських шкіл в штаті Нью Йорк, так зв. "Дитячу республіку імени Джорджа", завданням якої було виховання самостійного громадянина, С. Русова висловила за німецькою школою. На її думку "... Ідеалістична школа Германії, захоплена вихованням душі й розуму дитини по великих заповітах найкращих філософів - здається нам має більш широке значення й більш вічну цінність" ⁴². Також Є. Чарнолуська в статті "Мистецтво в школі", опублікованій в січні 1912 р. з признанням висловлюється для німців про факт впровадження мистецтва в німецькі Трудові школи. Вона пише: "Нова школа німецька ставить мистецтво в своїй програмі дуже високо; на перше місце викликаються творчі сили дитини, особливо в т. зв. Трудовій школі (Arbeitsschule), що підвалиною навчання й розвитку дітей кладе такі праці, які дають їм спроможність виявити свою ініціативу, задовольнити напруження творчої сили. Яка різниця між дітьми, що нудяться над правилами граматики та ортографії, й дітьми, які вчаться малювати, ліпити, спіжати, усяким ручним працям, або слухають цікаві оповідання та казки" ⁴³. Треба підкреслити, що в цій цитаті вже виразно мовиться про школи, заведені Кершенштайнером, хоч його прізвища й не названо, і дається їх як добрий зразок для українського вчителства.

У квітні 1913 р. появилася в "Світлі" стаття С. Русової "Ідейні підвалини школи", в якій звернено увагу читачів журналу на творчість "головних сучасних реформаторів-педагогів". У цій статті на першому місці авторка інформує про "нову школу" в Германії та про її творця Кершенштайнера. Виходячи з тієї засади, що педагогічна робота кожної нації "пройнята тим або другим національним кольором, що відріжняє "нову школу" в Германії від "нової школи" в Англії й Франції, С. Русова пише: "Так, німці мають Кершенштайнера, для якого кожна школа - це маленька держава, що в ній мусить в кожному учні виховуватися почуття громадських обов'язків і відповідальності, де навчання мусить бути практичне; де замість слова мусить панувати факт, звичка. Й хлопці, й дівчата мусить звикнути в кожному потрібному випадкові оддавати усі свої сили, думки й почуття за-для загального добра. Кершенштайнер завдання виховання німецького люду вислов-

лює формулою: 'Народне виховання - це організація народу й систематичне керування ним задля загальної радості і творчості'. А як ніщо так людей не єднає, як спільна праця - то й школа мусить стати майстернею труду, де діти набіраються добрих звичок. Праця - мусить панувати в школі. Люди більш за все працюють технічно понад матеріялом, який вони здобувають в природі, тим то й для дітей головною наукою мусить стати природознавство. Кожна дитина мусить знати якесь ремесло й для цього треба розвинути її ручну техніку. А для того, щоб став школяр громадянином - треба поставити його в школі до усіх в найкращі відносини й завести кооперативний лад. Так Кершенштайнер виробляє цілком німецьку практично-трудова школу, де самодіяльність дітей не перешкоджає розвитку почуття своєї обов'язкової громадської праці" ⁴⁴. Обговоривши далі реформи таких педагогів як Отто, Осиль Ренді, Себастьян Фор і Декролі, С. Русова висловлює думку в цій же статті, що українська школа мусить "вбірати в себе усі поступові погляди закордонних реформаторів, але одночасно будувати свою нову форму на національній ґрунті, відповідаючи на перші потреби краю, на національні вимоги люду. Єднаючи своє й чуже, може вона дати новий тип школи, що відповідатиме найкращим поступовим педагогічним принципам, але разом з цим не розірве живого зв'язку з народним життям, з характерними рисами нашого культурного розвитку й громадського життя" ⁴⁵. Характер майбутньої української національної школи С. Русова окреслює так: "Наша школа має бути громадською, як були колись наші братські школи. Вона цілком мусить бути демократична, себто "безсословна" й дешева. Хлопці в ній вчать разом з дівчатами. Вона краще розвинеться не в місті а по селах та куторах де вона має готувати культурних господарів... Разом з господарством в школі учні повинні знайомитися хоч загально з технікою тієї фабричної продукції, що більш за все існує на Україні - цукор, пиво, спирт, залізо й т. п... Поруч з ним мусить йти історично-філософське навчання й естетичний розвиток. При чому окрім своєї рідної історії слід докладніше зупинитися на тих країнах, що більш внесли нового й цінного до загально-людської скарбниці добра, краси, культури й науки... Виховання мусить мати метсю виробити людину з широким розумінням своїх громадських обов'язків з незалежним, високо розвинутим розумом, братерським почуттям до усіх людей,

людину здібну до роботи, таку людину, яка ніде, ні при яких обставинах, не загине морально і фізично й проведе в життя свою незалежну думку"⁴⁶. Головні риси впливу ідей Кершенштайнера бачимо тут в поданих думках С. Руссової в накресленні потреби технічної підготовки учнів у майбутній українській школі та в необхідності вироблення в них широкого розуміння громадських обов'язків, але разом з тим вона підкреслює кінцевість історично-філологічного навчання й естетичного розвитку, залишаючись вірною своєму переконанню, висловленому рік тому в наведеній вище рецензії, що виховання душі й розуму дитини має більш широке значення й більш вічну цінність.

в) Проект української школи Я. Чепіги.

Перечитуючи статті "Світла" бачимо, що редакція цього журналу всіма можливими способами прагнула підготувати ґрунт для майбутньої школи в Україні. Вона давала українським учителям корисні приклади різних чужонаціональних педагогічних здобутків, інформувала про тодішній невідрадний стан шкільництва в Україні та рішуче критикувала урядові чинники за той стан, підготовляла матеріали й реферати на земські й учительські з'їзди, пропонуючи в них запровадження кінцевих шкільних реформ та подавала різномірні практичні поради українському вчителю. Однією з важливих спроб редакції "Світла" був план вироблення проекту української школи. Намагання роблено в тому напрямі, щоб спільними силами опрацювати проект школи, достосований до потреб українського народу. Від редакції "Світла" пішло звернення до фахових педагогів у справі виготовлення такого проекту, і в наслідок тих заходів у перших числах четвертого річника "Світла" вересень-грудень 1913 р. справді появилася такий "Проект української школи", опрацьований Я. Чепігою. В передмові до свого проекту автор каже, що відродження українського народу в межах Росії "вимагає дійсної природної школи, в котрій навчання провадилось би на рідній для дитини мові, де б вона одержувала справжню освіту, а не сурогат, шкідливий її духовому зросту і народній культурі..." Він уважає, що "Трухлявий організм сучасної схоластичної школи не можна оздоровити латками на ньому, тут потрібна радикальна операція й навіть руйнування всіх вигаданих підвалин і основ... Школа повинна бути нормальним продовженням сем'ї, доскональним

первообразом культурної, завжди еволюціонуючої сем'ї, відповідно економічним і соціальним умовам ^{ЖИТТЯ} і при тому обов'язково природно зєднансю з народом" ⁴⁷. Свої вимоги до нової української школи Чепіга оформив у такі точки:

"1. Українська школа витворюється спільно всім українським учительством і являється утвором колективним. Для здійснення його кожний свідомий член педагогічної корпорації повинен обмірковувати з теоретичного і практичного боку виставлені в проєкті ідеї і зафіксувати свої думки в зносинах з редакцією "Світла", котра певно зможе винести оригінальні й корисні пропозиції на загальне обміркування всього вчительства.

2. Заявляючись на тілі народньої маси, школі натурально бути організацією народньою, а не вигадкою окремих осіб, або груп, ідеали котрих часто-густо протилежні ідеалам і вимогам народніх мас. А тому:

3. Освіта повинна бути глибоко національною, щоб, переходячи в товщу народню, досягати серця народа, його душі і розуму і тим могла б задовольнити його спадкові потяги і зберегти прикмети національної творчости в культурі, просвіті і, взагалі, в будівництві свого соціального і економічного життя.

4. Школу складають діти, тому вся вона повинна будуватись на постулятах, не порушаючих права дитини на вільний і нормальний розвиток її фізичних і душевних прикмет згідно з індивідуальними її рисами" ⁴⁸.

Вслід за висуненими вимогами автор подає ґрунтовні постуляти проєкту, в яких ґрунтовніше обговорюється й виразно підкреслюється необхідність свободи розвитку національних прикмет, konieczність погодження шкільної освіти з вимогами дитячої природи, щоб не знесилювати дитини під час навчання в початковій школі та вказується на потребу утворення такого оточення, в якому "початкову освіту дитина повинна одержувати входячи в стосунки з реальним світом". За проєктом Чепіги, до школи мають бути приймані шестирічні діти, а вся початкова наука мала б тривати шість років. Увесь проєкт він поділяє на два ступні. Перший ступінь - це початкові два роки, в яких школа має підготовляти дітей до книжної науки, вона має "розвинути дитячу свідомість і розуміння оточення

та оточуючого життя". В програму такої школи мають входити гри, забави, прогульки, добровільна праця в городі й на полі, годування домашніх тварин, ліплення з глини хатньої посуду і т.п. Примусових шкільних лекцій упродовж цих двох років не передбачається зовсім, натомість педагоги навчають дітей так, що за різних нагод дають їм відомості з природознавства та інших ділянок знання, а також усним переказом ознайомлюють їх з різними казками, поезією та співом.

Другий ступінь - це наступні чотири роки т. зв. книжного навчання, під яким розуміється не тодішня систему книжної освіти, а тільки той період, коли дитина вчиться грамоти. На думку автора, "книжна освіта повинна провадитись поруч і в звязку з досвідом і самовинаходами. Інакше книжне навчання буде одірване од життя, не підперте власними переживаннями, власною самодіяльністю. Знаття, добуті тільки з книг, розвіються, як не звязані ідеї власним вчуттям і досвідом. Суть всякого знаття - не книжні докази, а логіка фактів. Думка, котра витворилась шляхом суворо логічних виводів, має тенденцію триматись назавжди. Словесні знаття не можуть в освіті дитини замінити її досвід. Ідучи поруч книга й досвід утворюють поступ людської думки". "В нашій школі - пише він далі - книга займатиме почесне місце поруч з дитячою самодіяльністю та її творчістю"⁴⁹. Окрему увагу приділено в проєкті української школи мові навчання. Тут автор висловився в тій справі ясно й рішуче, дуже виразно підкреслюючи, що вся наука в народній школі має бути ведена рідною мовою. Він пише: До цього часу ми бачили пануючою мовою по школах недержавних націй мову російську. В нашій школі ролі міняються. Державна мова стає на послугі рідної мови, на котрій обовязково проводиться вся наука в початковій школі. Ми не можемо нехтувати рідною мовою, коли бажаємо добра своєму народові й його дитині. Російська мова виучується як предмет навчання і входить в програму, як природня вимога од спілкування двох народів в державі, а не як нав'язане проти вимог життя зовнішнім чинником. Другорядна роль державної мови буде цілком природня і не ображатиме народа й дітей"⁵⁰. В проєкті передбачається навчання російської мови в народніх школах щойно в 5-му і в 6-му році навчання, вважаючи, що "двох років досить, щоб знати державну мову, задля вжитку".

Вияснивши в такий спосіб вимоги й постуляти та організацію нової школи, автор займається також обговоренням тих предметів, що їх, за його проєктом, потрібно ввести до народньої школи, Він зокрема зупиняється над рідною мовою, арифметикою, природознавством, історією й географією, висловлює свої думки щодо навчання Закону Божого та приділяє велику увагу ручній праці й рухливим забавкам та іграшкам. Вкінці подає програму навчання. Ми наведемо тут думки Чепіги про ручну працю в народній школі з уваги на помітну схожість його думок про ручну працю з ідеями Кершенштайнера, хоч, щоправда, він ні одним словом у своєму проєкті не покликається на твори Кершенштайнера, ані на твори інших педагогів та зовсім не користується ще такими термінами, як "трудова школа" і "Єдина школа", які пізніше великого значення набули під час розбудови українського шкільництва. Він просто визнає необхідність ручної праці в навчанні початкової школи і висловлює це в такий спосіб:

"Жадної праці так не очевидна користь в школі, як ручної праці. Користь її безперечна і всіма признана, але її дуже мало проводять в життя. А вона має всі данні, щоб стати в нашій школі головним двигуном в розумовому розвитку, а також збудженню й розвитку моральних і соціальних інстинктів. Ручна праця, завдяки своїй природности, набірає значіння важного виховуючого чинника, - нею ми розвиваємо зручність, творчість, самодіяльність і комбінуючу здібність... Завдання ручної праці це сполучити фізичну працю з розумовою... Ні читанням, ні письмом, ні іншими шкільними працюваннями не захоплюється так дитина, як ручною працею...

"Але ми не змішуємо вільної ручної праці з утилітарною. Остання має на меті утворити ремісника, чого вже ніяк не повинно бути в школі, цілі котрої розходяться з ремісницькими завданнями. Ручною працею школа має на увазі якомога ширше розвинути здібности дитини з найменшою витратою внутрішніх сил і дати дитині розуміння власних сил і підлеглість їх її волі. Ручними працюваннями вона повинна здобути певність руки, ока, м'язів, навчитись міркувати стало і певно, а також уміти обернути ідею в образ, а образ в модель. Словом, треба дбати, щоб ручна праця не обернулась в чисто механічну, де не стільки творчість та самодіяльність мають місце, скільки копіювання по шаблону, - в ручній праці повинні культивуватись творчість, фантазія, розум і

воля. В такім тільки разі обернеться вона в одно з корисних працювань для фізичного й розумового розвитку, до того ж це легко, цікаво й доступно маленькій дитині, а так само і юнакові.

"Для освіти дитини нашої початкової школи потрібно ознайомити дітей з процесом кування та теслярства, з ріжними виробами із заліза й дерева, із виробленням заліза, з його особливостями, з виростом дерева, з його утилізацією і взагалі із зужиткуванням цих матеріалів в ріжних цілях. Що ж до інших праць з ріжних матеріалів: глини, паперу, бавовни і т. ин., то вони повинні з'єднатись міцно з усією шкільною працею.

"Щоб дати можливість, яко мога ширше скористуватись ручною працею для освіти дитини, при школі повинна бути майстерня, де-б навчали теслярству, ковальству, плетінню і т. ин. Для дівчаток прибавляємо пекарню, де б вони могли покласти свої вже частиною здобуті знаття й зручності в сем'ї, і крім того навчатись новому власним досвідом і безпосередньою участю" ⁵¹.

В програмі для третього року навчання Чепіга подає, що ручна праця восени і весною має відбуватися на свіжому повітрі, а в непогодь і зимою в школі та в майстерні. Особливо пропонує для того року ліплення й плетення. Для четвертого року з ручних праць приписується, крім навчання плетення і вирізування та утворювання ріжних картонажних речей, ліплення й обпалювання посуду й цегли та обмальовування їх ріжними фарбами. Для дітей п'ятого року намічено теслярство, кування та виготовлювання простої хатньої меблі, а для дівчат ще й вишивання, шиття та прання білизни. Шостого року навчання учні мають самостійно виробляти ріжні хатні речі, мають розвивати вільне комбінування й творчість та зручність і самовдосконалення. На той час приписується в програмі знайомство з сільськогосподарськими машинами: плугами, сівалками, косарками, екскурсії на заводи, ліплення й малювання та виховування художнього смаку ⁵².

Думки Чепіги про ручну працю в школі не були чимось новим, відірваним і незнаним для тогочасної педагогіки. Навпаки, фахова педагогічна література, в якій обговорювалися питання трудової школи, була досить багата не тільки в Європі й Америці, але навіть у Росії. Зокрема деяка кількість творів з тією про-

блематикою була перекладена з німецької й інших мов на російську мову, й Чепіга, як педагог і публіцист, а до того ще й автор проєкту нової української школи, повинен був пильно стежити за нею. Для ілюстрації наведемо два головні твори з тієї ділянки самого Кершенштайнера, які появилися російською мовою ще перед написанням проєкту Чепіги та були йому доступні й напевно відомі. Ось вони:

"Основные вопросы школьной организации" - СПб. 1911. і "Трудовая школа", Москва 1910. Крім того, про шкільні реформи Кершенштайнера була видана окрема праця російською мовою А. Обухова: "Народное образование в Мюнхене", Москва 1909, яка широко ознайомлювала з принципами трудової педагогіки. Тому треба припускати, що ці твори в жодному разі не могли залишитися без впливу на складання проєкту, зокрема на ту його частину, що стосується ручної праці учнів. Коли ж говорити про застосування цього новоопрацьованого проєкту в практичному житті по школах України, то в такій дійсності, в якій доводилося перебувати нашому народові під царською владою, річ ясна, він не міг бути застосований навіть в обмеженому засягу як своєрідний експеримент. Проте, цей проєкт мав своє значення для пізнішого опрацьовування української системи освіти, що відбувалося в нових умовах після революції 1917 року таки з участю членів редакції "Світла" і самого Чепіги.

г) Учительські курси й учительські з'їзди та їх значення.

Для піднесення національної свідомости українського вчительства та для збільшення його професійного знання і познайомлення з новими течіями закордонної педагогіки велике значення перед першою світовою війною мали учительські курси. Їх значення було тим більше, що вони творили сприятливий професійний форум, на якому національносвідомі українські вчителі мали змогу виступати перед численною аудиторією та перед викладачами й організаторами курсів, домагаючись визнання необхідности української мови в народніх школах в Україні, кінцевого впровадження українських книжок до шкільних бібліотек та в справі заведення українського змісту навчання. Крім того, вони домагалися впровадження головних предметів українознавства - історії України, української літера-

тури і мови - в програмах курсів і влаштовували виставки українських книжок для курсистів. Журнал "Світло" поміщував багато звідомлень про ці курси, вважаючи їх за дуже корисні також через можливість об'єднування на них українського вчительства для спільних змагань за піднесення освіти українського народу. Завдяки тому ми маємо багато відомостей про їх перебіг. Вже в першому числі "Світла" за вересень 1910 року читаємо звідомлення Д. Пісочинця про перші Харківські загально-освітні курси, що їх улаштувало губернське земство літом 1910 року з участю 700 учителів і учительок. В тому самому числі журналу вміщено замітки і враження Он. Мусієнка з учительських курсів у Петербурзі, у яких брали участь учителі з України в числі 108 осіб на всіх 589 учасників. У наступному числі журналу є звідомлення про загально-просвітні курси в Полтаві з присутністю 354-рьох учасників і такі звідомлення поміщувалося щороку після вакацій з більших міст України, а також з головних російських міст. У вересневому і жовтневому числах журналу за 1911 рік є звідомлення про учительські курси в Харкові, Києві, Москві, Петербурзі й Полтаві та про Олександрівські курси. У вересні 1912 року редакція "Світла" вмістила редакційну статтю "Перспективи", в якій з признанням підкреслено тверду поставу українського вчительства на всіх курсах того літа в його домаганнях націоналізації освіти в Україні. В тому ж числі опубліковано критичну статтю Я. Юдича про "Треті літні харківські курси" та окрему інформацію "Курйози" в розділі "З біжучого життя" про поборювання домагань українського вчительства та завзятий похід проти українства на відтинку національної освіти, виявлений на літніх учительських курсах. Також у вересневому числі "Світла" за 1913 рік поміщено звідомлення з учительських курсів у Харкові й Гадячі та окрему статтю С. Бѣрємова, в якій автор вказує на висунені домагання українських учителів під час урядово-організованих курсів у Києві, у справі запровадження рідної мови в школах України, і велике занепокоєння з того приводу серед офіційальних доглядачів курсів⁵³. Крім таких звідомлень учасників з відбух курсів, журнал "Світло" на своїх сторінках містив інформації, поради і вказівки для вчительства, яке готувалося до участі в літніх курсах та реєстрував різні події, пов'язані з їхньою підготовкою і проведенням.

На вчительських курсах викладалися загально-освітні, гуманістичні й природничі, науки та педагогічні дисципліни разом з методикою навчання окремих предметів у народніх школах⁵⁴. Викладачами були переважно університетські професори і приват-доценти – фахові сили з різних ділянок знання. Програми курсів, подані у звідомленнях учасників, виразно вказують, що в той час організатори курсів (в Україні такими організаторами були в більшості земства) намагалися познайомити широкі кола учительства з новими методами навчання, стосованими в школах чужих держав, приділяючи значну увагу також ручній праці учнів. Цікавий факт, що вже на перших українських курсах 1910 року Пономарева викладала "Рукоділля по школах західньої Європи". Рік пізніше на курсах у Москві 1911 року, на яких брали участь також учителі з України, Г. Вебер мав виклад на тему: "Внутрішній устрій цього-часної початкової школи в Німеччині"; Н. Касаткин викладав про "Ручну працю в початковій школі", а А. Обухов про "Загальну і професійну освіту". Літом 1913 року на Харківських курсах, улаштованих губернським земством, призначено 12 годин на викладання "Методики малювання і ліпки" – виклади читав Н. Н. Ковалевський, інспектор початкових шкіл в Харківському повіті. Щоправда, у звідомленнях про відбуті курси автори здебільша обмежувалися тільки до загального вичислення тем викладів та лише до деяких, що якоюсь мірою заторкували національне питання і питання української мови в школах, додають короткі свої замітки й коментарі. Виклади іншого типу не були обговорювані в журналі й тому не відомо про засяг порушуваної в них тематики. Але вже самі назви тем свідчать, що українські вчителі мали змогу на літніх курсах познайомитися з новими педагогічними течіями Заходу, а також з новою педагогічною літературою і в міру можливості могли застосовувати набуте знання в практичній праці.

Українські змагання на національну освіту і рідну мову відбувалися між двома революціями також на всеросійських вчительських і земських з'їздах. Ініціативу в тих змаганнях давали українські громадські діячі – педагоги й редактори журналу "Світло" та вчительство, об'єднане коло того журналу. На загально-земській з'їзд у справах народньої освіти, що відбувся літом 1911 р. в Москві, редакція "Світла" опрацювала окрему доповідь. В ній ґрунтовно і речево з'ясовано існуючий стан народнього шкільництва, вка-

зано на протиприродні урядові заборони рідної мови та українознавчих предметів у школах України і подано проєкт конкретних реформ, що їх редакція "Світла" вважала за мінімальні і необхідні, щоб хоч трохи наблизити українську школу до такої справді просвітньої інституції. "Щоб мати свідомих учителів для народніх шкіл на Україні - пишеться в тому докладі редакції "Світла" - конче треба по учительських семінаріях завести і поставити як слід відділ українознавства. Висловлюючись принципіально за 4-літню, - од 8 до 12 літ - початкову народню школу, редакція українського педагогічного журналу "Світло" вважає потрібним, щоб перші два роки було присвячено на розвиток школярів та на ознайомлення з річами, що більше всього торкаються їх; навчитися читати школярі мусять з української книги; за ці два перших роки дітей треба ознайомити з рідною природою, побутом свого народу, географією України; арифметики, а також Закону Божого теж треба вчити рідною мовою. На 3 і 4 рік діти мусять навчатися російської мови, географії і історії Росії, але разом з тим навчання провадиться і українською мовою. Добре, звичайно, було б поширити шкільну програму відповідно потребам та вдачі української нації. В книжках для читання якнайбільше треба дати таких відомостей з обсягу природознавства, які в пригоді стали б хліборобській людності на Україні"⁵⁵. Також полтавський судовий діяч, представник полтавського земства, В. Ф. Русінов подав доповідь на загально-земський з'їзд про потребу навчання в українських школах рідною мовою й рішуче обстоював цю справу під час її обговорювання. Його підтримували ще декотрі земські діячі з України і видатні педагоги - учасники з'їзду. У висліді широкої дискусії над тим питанням з'їзд ухвалив постанову, в якій сказано, що навчання в народніх школах має відбуватися рідною мовою. Це вперше прийнято того рода ухвалу такою льояльною інституцією, як загальноземський з'їзд і тим легалізовано українську мову, - пише С. Русова у своєму звідомленні з того з'їзду, на якому вона була присутня в характері кореспондента редакції "Світла"⁵⁶. З інших постанов з'їзду треба відмітити, що дискутоване на ньому питання про заведення системи єдиної школи, в якій учні початкових народніх шкіл мали б можливість переходити до середніх і вищих шкіл, - не знайшло схвалення з'їзду, а в справі професійної освіти, після невеликої дискусії, прийнято таку резолюцію:

"1. Професіональне навчання не повинно входити в завдання народної школи, як початкової так і підвищеного типу. 2. Професійні школи й майстерні призначено для дітей, які вже скінчили, або початкову, або підвищену школу, - якої вимагає те або інше ремесло, ті або інші місцеві обставини" ⁵⁷. Таким чином земський з'їзд більшістю голосів висловився проти системи єдиної школи, всупереч наполегливим старанням частини учасників з'їзду добитись її схвалення, тоді як справами фахової школи, як впливає із звідомлення С. Русової, взагалі мало що займався.

Першим учительським з'їздом, в якому брали офіційно участь делегати нелегальної Всеукраїнської Спілки Учителів, був Всеросійський Учительський З'їзд 1906 року. Щоб вислати делегатів на той з'їзд, Грінченко і його співробітники вирішили створити учительську організацію. Установчі збори, на яких створено першу таку організацію під назвою "Всеукраїнська Спілка Учителів", відбулися таємно при кінці травня 1906 року в Києві. Відомості про це опублікував учасник тих зборів С. Черкасенко щойно після революції 1917 року в журналі "Вільна українська школа". Присутніми на тих зборах, крім Черкасенка, були такі діячі: Б. Грінченко, він же і організатор цих зборів, В. Доманицький, С. Єфремов, В. Дурдуківський, Чеховський, Страшкевич та ін. Ці збори ухвалили статут, програму і тактику Спілки та вибрали С. Черкасенка і Крупського делегатами на Всеросійський Учительський З'їзд, який відбувся 6-12 червня 1906 року поза межами Росії в с. Юспілля у Фінляндії. На тому з'їзді створено Всеросійський Учительський Союз. Українські делегати на ньому отримали право лише дорадчого голосу. Хоч сам з'їзд був вузько професійний, то національне питання все таки дискутувалося на ньому і навіть схвалено резолюцію, "в якій, - як подає Черкасенко - "дозволялося" вчителству різних народностей Росії складати свої окремі учительські професійні спілки і в такому вигляді входити, як частини, у велику Всеросійську Учительську Спілку. Отже, виходить, і Всеукраїнська Спілка Учителів дістала санкцію, як така" ⁵⁸. Цікавим є статут Всеукраїнської Спілки Учителів, ухвалений установчими зборами під керівництвом Б. Грінченка, про який С. Черкасенко пише, що "цей статут є сторінкою, і одною, коли хочете, з найцікавіших, в історії української школи: се один з етапів її, се одна із спроб воскресити померлого, здавалося, навіки Лазаря на третій

день, як його поховано" ⁵⁹. А втім, ця перша Всеукраїнська Спілка Учителів не змогла розвинути своєї діяльності широко і відкрито з уваги на переслідування царської влади. Та діяльність Спілки не урвалась. Вона виявилась, за словами Черкасенка, через педагогічний журнал "Світло" і активні виступи учительства на вчительських курсах і з'їздах.

Найбільші зусилля у ставленні необхідних домагань української початкової школи виявили українські освітні діячі на Всеросійському з'їзді учителів у Петербурзі в грудні 1913 р. Цьому з'їздові редактори і співробітники "Світла" присвятили особливу увагу, підготовляючи себе й широкі кола свідомого народнього учительства до нього. Це видно з тих передових статей "Світла", присвячених з'їздові, що були друквані в журналі ще перед з'їздом, далі видно із звідомлень про з'їзд активної його учасниці С. Русової та з пороблених висновків у редакційній статті "Світла" "Наша перемога і наші жертви", яка появилася в дев'ятому числі журналу з травня 1914 року ⁶⁰. Цей всеросійський учительський з'їзд був скликаний "Петербурзьким товариством грамотності" за дозволом уряду з ціллю ґрунтовного обмуркування реформи народньої школи в царській імперії. Він всебічно розглянув проблеми початкової школи і прийняв цілу низку постанов для поліпшення її становища, передусім через впровадження нових методів навчання та кращої підготовки учителів. Статут, на підставі якого з'їзд відбувався, був затверджений міністерством внутрішніх справ. Але міністерство освіти не сприяло йому і шкільна адміністрація на місцях робила значні труднощі, та навіть відстрашувала учителів брати в ньому участь. Не зважаючи на це, з'їзд нараховував 7 тисяч учасників і тривав 9 днів. Працювало на ньому п'ять секцій і три комісії та прочитано кілька сот доповідей. Одна з комісій називалася "Комісією по инородчеським школам" і саме в програму праць тієї комісії організатори з'їзду вмістили всі українські доклади за винятком лише доповіді С. Русової про підготовку вчителів до народніх шкіл, який потрапив до третьої, загальної, секції, що займалася тими справами.

У звідомленні С. Русової "З з'їзду учителів" подається, що враження від з'їзду було гарне й величне. На ньому лунав справжній голос життя, голос учителів, який вимагав зміни усіх пере-

шкод, що не дають школі вільно виконувати своє завдання. Про участь українців у з'їзді вона подає такі відомості: "Чимало цікавого було, в так званій, "инородческій" комісії. Там 15 націй виносили на світ Божий свої страждання, свої жалі й невмірущі змагання до рідної освіти. Там часто хотілося плакати над долею усіх недержавних націй Росії, а ще частіш там радісно билось серце від одностайности усіх змагань, від братерської єдности таких різних народів. Від холодної сибірської тайги до веселого степу українського немає рідної школи, немає національної освіти, від якої могли б посуватися вперед усі занедбані инородці. Вони винесли на з'їзд свої скарги, свої жалі, вони голосно висловили права своїх націй на освіту, на національну культуру. Їх було чимало; в великій аудиторії технологічного інституту, що вміщає більш 500 душ було тісненько. Серед инородців українців була більшість, вони й доклади подали більш, вони часто й докладно виступали по усяким питанням. Вони читали свої доклади в перший день. Почесним секретарем обрано С. Черкасенка, головою президіума Тумима, який вів й до з'їзду організаційну роботу по инородческій комісії. Розпочинає низку українських доклавів д. Юдич. "Внешняя среда и школа в местностях с инородческим населением". Слухають уважно, кожне слово западає в серця слухачів, вони розуміють оратора й вітають щирими оплесками. Тезиси докладу короткі, але мають глибокий зміст, бо вони торкаються болючих потреб мільйонів українського люду.

"Тезис 1-ий. Навчання в школах з українською людністю повинно провадитися українською мовою; мова російська вивчається, як окремий предмет, і вивчення її повинно починати не раніш 3-го року при 4-х річному курсі шкільного навчання.

"Тезис 2-ий. Щоб це перевести в дійсність треба підготувати контингент учителів, а, за-для цього доведеться вмістити в курс учительських семінарій предмети українознавства, а також організувати тимчасові педагогічні курси для вчителів з українських губ. і підготувати їх до навчання в українській школі.

"Далі читає д. Чалий про "українську школу"; він енергійно малює, як русифікаторська школа нищить народні творчі сили, як сприяє хуліганству й виставляє такі тезиси: 1) мова навчання повинна бути по наших школах українська; 2) в учительських школах,

що готують учителів за-для українського люду, треба вчити української мови, української історії, літератури й географії;

3) щоб підготовити лекторів для учительських шкіл на Україні по університетах в Києві, Харкові, Одесі - повинні бути кафедри української мови, української історії, літератури, географії й фольклору. 4) Усі українські культурно-просвітні товариства мають бути під захистом закона. Після Чалого виступає поважний оратор, учитель, що вже коло 30 літ працює над освітою люду, це д. Сокіл, який читає доклад "про завдання народньої школи". В його словах почувается непохитне переконання, що без рідної мови школа не може мати свого культурного значіння. З школи чужомовної виходять не громадяне, а перевертні, які цураються рідного батька, а себе самі не розуміють. Сокіл наводить заповіт великого поета: "і чужому наuczайтеся і свого не цурайтеся!" На другий день іде знов низка українських докладів про народню школу й рідну мову на Вкраїні": д. Прокоповича, пані Мезенкампф - "педагогічний погляд на навчання на українській мові в українській школі", пані Караскевич-Ющенко (російська письменниця) й Черкасенко С., "Народня школа й осередок". Цей доклад своїми рішучими висновками викликає уважливу цікавість в переповненій вщерть аудиторії. Оратор пояснює, яка одинока чужомовна школа на Вкраїні, одірвана від життя й через те не може мати а-ні культурного, а-ні морального впливу на люд. Тільки рідна люду по мові й по духу школа може підняти культурне, моральне й економічне життя народу. На усіх цих докладах й поданих нами тезисах складається загальна резолюція за українську школу" ⁶¹.

На з'їзді учителів обговорювано також питання трудової школи. Цим питанням займалася друга секція з'їзду, що їй призначено працювати над методами навчання в народніх школах. При на-світленні праці секцій з'їзду С. Русова, у своєму звідомленні, наводить висновки тієї другої секції в справі трудової школи. Вона пише: "Так само вияснилося (на основі прочитаних докладів), що одним з головних завдань початкової школи мусить бути наглядне навчання природознавству, для чого в школі мусять бути усякі знаряддя й засоби. Трудові засновки школи теж визнаються найбільше дотепними, й через це задля загального гармонійного розвитку людини треба перебудувати уся систему внутрішньої організації школи так, щоб школа була збудована на праці дітей, на

трудоувих засновках виховання й навчання, які треба лічити необхідними принципами усякої системи загальної освіти, але разом з цим секція не вважає можливим надавати загальнопросвітній школі жодного професійного, вузько-практичного колориту. Секція радить учителям широко додержуватися принципу праці, труда дитячого - разом з цим рішуче обороняти загально-освітній характер початкової школи" ⁶². Крім того, були ухвалені тези доповіді С. Русової про ручну працю, за посередництвом якої учні мали б ділом у формі ручних виробів виявляти свої думки про рідні обставини і національне життя. Там же ухвалено постанову про потребу спеціальної підготовки вчителів для навчання ручної праці в народніх школах ⁶³. Це свідчить, що Всеросійський учительський з'їзд у грудні 1913 р. присвятив багато уваги також питанням трудової школи, і що журнал "Світло" інформував про це учительський загаль в Україні як про найважливіші педагогічні питання того часу.

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ (1917-1920)

1. Зміни в Україні після революції 1917 р. та їх вплив на освіту

а) Організація влади на українських землях.

Березнева революція в російській імперії 1917 року принесла далекойдучі зміни в усіх ділянках суспільного життя народів Східної Європи. В наслідок революційних подій, з волі українського народу проголошено в Києві 22 січня 1918 р. незалежність Української Народньої Республіки. Акт проголошення довершила Українська Центральна Рада своїм четвертим Універсалом, у якому сказано: "Народе України! Твоєю силою, волею, словом, стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка... Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу..."¹. Ці слова, що так чітко визначали незалежність України, були оформлені по зятяжній боротьбі творців IV. Універсалу з російськими урядами. Спершу Центральна Рада приступила до праці з наміром домогтися від тимчасового російського уряду легальної автономії² для України. З тією метою в травні 1917 р. вислано до того уряду 10-тичленну українську делегацію з Винниченком, Сфремовим і Ковалевським на чолі. Ця делегація повернулася в Україну з нічим, бо тимчасовий уряд Росії не хотів про автономію навіть говорити. В наслідок неуспіху цієї делегації, Центральна Рада видала свій перший Універсал і проголосила самочинно, без згоди російського уряду, право на автономію. В тому універсалі сказано: "Хай буде Україна вільною" і аж тоді... "не одділяючись від усієї Росії..." Далі сказано, що "ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас лучші..."³. Разом з проголошенням першого Універсалу вирішено творити український уряд у Києві.

Цей рішучий крок змусив тимчасовий російський уряд рахуватися з українською проблемою. До Києва приїхали члени російського уряду Керенський, Терещенко, Церетеллі і Некрасов на переговори з Центральною Радою. В переговорах російська делегація погодилася на вимоги Центральної Ради й таким чином досягнуто порозуміння. Україні призначено легальну автономію, визнано Центральну Раду й Генеральний Секретаріат (уряд України) і дано згоду націоналізувати військо. Це був великий успіх української

політики, зокрема проф. Грушевського, який зважився зробити рішучий крок проти політики Росії. Черговим кроком українського уряду до усамостійнення був його третій Універсал, виданий зразу після большевицького перевороту. Цим третім Універсалом проголошено Українську Народню Республіку, щоправда, декларативно, ще в федерації з Росією, але вже з визначенням території України, проголошенням земельної реформи і заповідженням скликання установчих зборів. Проте, найбільшим чином, що його в політичному розумінні перевела Центральна Рада, було рішуче відкинення большевицького ультіматуму ⁴ з грудня 1917 року, й місяць пізніше, проголошення Української Народньої Республіки самостійною, ні від кого незалежною державою. З того часу розпочалася збройна боротьба України з Росією, боротьба за незалежне життя української нації. Вона проходила на фронтах, ведена регулярними арміями, далі в повстансько-партизанській війні та підпільних акціях і з новою силою розгорілася в час другої світової війни.

Окремою політичною акцією тодішнього Київського уряду є його переговори про мир з центральними державами. Для України такі переговори були конечними. Поза практичними цілями осягнення мілітарної допомоги для боротьби проти большевиків, ці переговори мали ще й інше значення. Українська делегація мала домагатися у переговорах прилучення до Східньої України Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини й Підляшся, а на випадок, якщо б цього не вдалося осягнути, то залишалася остаточною вимога до центральних держав - погодитися на створення з тих земель коронного краю. Переговори мали ще одне велике значення для молодої української держави. Воно полягало в тому, щоб світові потуги формально визнали незалежність України. Це вдалося осягнути щодо центральних держав, але разом з тим наступило дуже неприхильне ставлення західніх альянтів до державної незалежності України. Ще в грудні 1917 року Франція і Англія вислала своїх представників до українського уряду з пропозиціями прийти з допомогою Україні. Але до порозуміння з ними не дійшло, бо Центральна Рада вирішила приступити до переговорів з Німеччиною і Австрією. Антанта прийняла це як виломлення України з альянтського фронту. Треба припускати, що якраз цей факт найбільше спричинився до пізнішого неприхильного трактування представників Центральної Ради на переговорах в Парижі і неприхильне ставлення Антанти до української справи вза-

галі. Всé таки не зважаючи на більші чи менші успіхи молодой держави на міжнародньому Форумі, мусимо підкреслити найсуттєвішу справу, а саме: своєю політичною дією Центральна Рада і Генеральний Секретаріят витворили в час революції нову політичну ситуацію на сході Європи і винесли невідому до того часу українську проблему, вперше у повній ширині, на міжнародній Форум.

В діяльності Центральної Ради й Генерального Секретаріату на декотрих важливих відтинках державного будівництва були також великі занедбаня. Дуже занедбано в початковій стадії організацію оборони України і плянове формування військової сили. Тодішні партії, виховані на соціалістичних доктринах і без державної практики, не мали зрозуміння для військової справи. Вони вважали за цілком зайве будувати сильну армію. Спроба організувати українське національне військо, щоправда, існувала вже від початку революції, але ця спроба була властиво самочинною і відбувалася з ініціативи неурядових кіл, а навіть при стримуванні з боку Генерального Секретаріату того розгону, що його щораз більше набував військовий рух в Україні. Центральна Рада старалася використати тодішнє українське військо на російській службі передусім як політично-пропагандивний чинник для підтримання своєї політики. Про це свідчать три військові з'їзди, організовані Центральною Радою, які за дуже численної участі військових делегатів займалися передусім політичними питаннями і приймали постанови теоретично-декларативного характеру. Все ж таки на першому військовому з'їзді у травні 1917 року вибрано Український Генеральний Військовий Комітет, який мав керувати всім українським військовим рухом, а на голову того Комітету обрано Симона Петлюру, чоловіка відданого справі організації української військової сили. Але без належної підтримки політичних партій він не мав змоги створити такої армії, яка відповідала б вимогам часу і встоялася перед ворогом⁵. Генеральний Секретаріят і політичні партії не мали також ні практичного знання, ні особливого зрозуміння для адміністративного охоплення української території, визначеної третім Універсалом. Це все важко відбилося в дальшій боротьбі України з Росією і фактично допровадило до падіння молодой держави. В першу чергу це відбилося на долі самої Центральної Ради, яка по однорічному періоді урядування впала жертвою державного перевороту.

Державний переворот здійснено на З'їзді Союзу Земельних власників, зібраному в Києві 29.4.1918 р. На ньому проголошено гетьманом України генерала Павла Скоропадського⁶. Цей переворот зроблено в порозумінні з німецьким військовим командуванням під проводом генерал-фельдмаршала фон Айхгорна, головнокомандуючого союзними німецькими військами на Україні та його начальника штабу генерала Гренера. Німецьке військо рішило підтримати генерала Павла Скоропадського під догідними для Німеччини умовами. Переійнявши таким способом владу гетьман П. Скоропадський завів на Україні лад самодержавний подібний до того, який був у царській Росії. Закони, видані Центральною Радою касувалися. Скасовано і назву Українська Народня Республіка, а заведено нову назву: Українська Держава. В руках гетьмана концентрувалася законодавча і виконна влада, а також зверхність над військом і флотом. Але нове правління не мало опертя на широкі кола народу. Проти гетьманського панування зразу виступила опозиція, створена з тих політичних партій, що були в Центральній Раді та з інших українських організацій. Ця опозиція об'єдналася в політичну інституцію під назвою "Український Національний Союз", який готувався до повстання проти гетьмана. Саме повстання прискорила "грамота", що нею гетьман проголосив федеративну злуку з Росією в дні 14 листопада 1918 року і тим дав остаточний вивод опозиції. Виступ повстанців очолений Директорією розпочався 16 листопада 1918 р. і в наслідок перемоги повстанських військових з'єднань над військами гетьмана 14 грудня 1918 року гетьман Скоропадський зрікся влади в користь Директорії, а сам таємно виїхав до Берліна. Таким чином Українська Гетьманська Держава перестала існувати, а відновлено Українську Народню Республіку з правлінням Директорії⁷. Отсі зміни державної організації в молодій українській національній державі мали, у свою чергу, неабиякий вплив на освітні справи. Вони приносили з собою різні зміни в організації народнього шкільництва і загально-освітніх установ та витворювали великі труднощі в справному переводженні запланованих шкільних реформ. Для повноти картини треба додати, що в ході воєнних подій великі частини української території разом із столичним містом Києвом були окуповані неодноразово ворожими військами. Київ був окупований більшевиками в час від 9 лютого 1918 р. до 1 березня 1918 та від лю-

того 1919 до вересня 1919 і російською добровольчою армією Денікіна з вересня до половини грудня 1919 р., а потім знова большевиками. Це ще більше ускладнювало конструктивну працю на освітній ниві.

б) Ухвали Всеукраїнських Учительських З'їздів

З вибухом революції 1917 р. в Києві постало українське громадське "Товариство Шкільної Освіти", створене з кращих українських педагогічних сил, щоб у новій ситуації перебрати справи народньої освіти. Головою цього Товариства обрано Івана Стешенка, визначного національно-освітнього діяча, літературознавця й поета, професора середніх і вищих шкіл. Його заступником став Петро Холодний, дуже талановита людина, з фаховою освітою в ділянці хемії, а разом із тим визначний український маляр і педагог. Очолене ними Товариство Шкільної Освіти зразу повело велику творчу працю на освітній ниві в нових умовах, що їх створила революція. За старанням того Товариства вже 18 березня 1917 р. на власні кошти, з допомогою деяких заможних людей, відкрито першу українську гімназію ім. Т. Шевченка в Києві⁸. Воно зорганізувало перший всеукраїнський з'їзд українських учителів і професорів, який відбувся в квітні 1917 р. та улаштувало в Києві лекторські курси в травні 1917 р. для підготовки лекторів на літні учительські курси. Це Товариство зайнялося також виробленням української термінології з різних ділянок науки; устійненням українського правопису та виданням шкільних підручників, необхідних для українізації освіти. Літом 1917 р. спеціальна комісія Товариства Шкільної Освіти виробила план єдиної школи в Україні, що його розглянено на другому всеукраїнському вчительському з'їзді в серпні 1917 р. і він творив основу проєкту єдиної школи, опрацьованого пізніше комісіями українського міністерства освіти⁹.

Головне значення для розвитку національного шкільництва й освіти в Українській Народній Республіці мали два Всеукраїнські Учительські З'їзди, два Всеукраїнські Професійні Учительські З'їзди, З'їзд Представників "Просвіт" і нарада в справі організації народньої освіти в Україні 15-20 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський Учительський З'їзд відбувся вже три тижні після вибуху революції 5-6 квітня 1917 р., скликаний Товариством Шкільної Освіти з участю коло 500 делегатів, учителів середніх місь-

ких і народніх шкіл ¹⁰. На ньому вперше вільно, в національному дусі, дискутовано над питаннями школи і прийнято ряд постанов, що визначали форми проведення українізації школи. Третій пункт "Загальних постанов" того з'їзду стосується початкової школи. В ньому сказано таке: "В цілі демократизації народньої початкової школи З'їзд учителів українців вважає необхідним знести мнотипність школи, встановити початкову школу одного типу, яка з одного боку дала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого підготувала б до середньої школи". Далі про справи початкової школи говориться в "Постановах секції нижчої школи", в яких рішено: "3) Видати наново існуючі підручники для народньої школи в потрібному часі... 5) Українізацію однокласових початкових шкіл повинно перевести з початку нового академічного року. Російська мова, як предмет навчання, з третього року... 7) Вищі початкові школи повинно українізувати поволі, відповідно вимогам педагогічного такту. Навчання українських дисциплін вводиться обов'язково у всіх школах нижчого типу. 8) У двокласових сільських школах перший клас треба зукраїнізувати з початку 1917-1918 року; в другім класі вводиться обов'язкове навчання предметів українознавства... При переведенню українізації народніх шкіл треба додержуватися принципу забезпечення меншостей. 9) Задля забезпечення українізації школи З'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народньої просвіти, були увільнені од місць і замінені другими". Також на тому з'їзді постановлено "заснувати український педагогічний журнал" ¹¹. З наведених пунктів постанов бачимо, що в питаннях нижчої школи З'їзд головну вагу клав на необхідність установалення школи одного типу, а далі вирішив завести українську мову й навчання українських дисциплін в усіх початкових школах. І справді, згідно з тими постановами, ці три головні завдання з того часу були незмінно проводжувані українським свідомим учительством по всій Україні де тільки була для того спроможність в бурхливий час революції.

Чотири місяці після першого з'їзду учителів і на підставі його постанови про потребу скликати черговий З'їзд, 10-12 серпня 1917 р. відбувся II-гий Всеукраїнський Учительський З'їзд з участю понад 700 членів, у тому 62 учителів середніх шкіл. З уваги на те, що в час між двома З'їздами постала центральна краєва влада

в виді Генерального Секретаріату (автономного уряду України), резолюції II-го З'їзду були наче програмою діяльності для Генерального Секретаріату Освіти. Про це навіть заявив З'їзд на самому вступі ухвалених резолюцій такими словами: "Продовжуючи роботу першого Всеукраїнського З'їзду і вважаючи на те, що справа народньої освіти на Україні перейшла нині до рук Української Центральної Ради, З'їзд визнає необхідним щоб Українська Центральна Рада через Генеральний свій Секретаріат, перевела в життя такі його постанови:". Далі йдуть постанови, складені з дев'ятьох розділів. Перший розділ цих постанов, названий "Організація нової школи", стосується початкової школи в Україні і в ньому визначено основи єдиної школи. Нижче подаємо текст цього розділу:

"1. Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише заховати рідну мову, але змінити також і свій програм. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям.

2. Цю організацію національної школи учительство мусить перевести спільно з представниками народу так, а) щоб школа була єдиною, б) щоб всі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учням підручників, одежі, харчу і т. инш., в) щоб освіта була обов'язковою і світською.

Примітка: По бажанню батьків може бути заведено навчання релігійне.

3. Єдина школа утворюється на таких підвалинах:

а) вчення з початку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить поза межі цього життя, даватиметься приточено до цих меж.

б) нормальна народня школа повинна бути 7-літньою; методологічно вона збудована на спостереженнях та уявленнях з оточуючого життя.

в) 7-річна школа повинна бути загально-освітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини, відповідно вимогам життя.

г) через економічні та інші умови 7-літню школу не можна зробити зараз загальною; отже тимчасово можна обмежитися курсом перших 4 років 7-літньої школи, проходячи його в сучасній однокласовій школі; курс останніх трьох років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл.

д) програм гімназії складається з систематичних курсів наук; курс має бути 4-літній.

е) технічні школи: сільсько-господарські, учительські семінарії і т. п. бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи" ¹². Треба відзначити, що ці резолюції другого з'їзду були ухвалені після вислухання фахових доповідей, прочитаних на ньому. Доповіді читали: С. Русова - "Націоналізація школи", П. Холодний - "Єдина школа", Я. Чепіга - "Соціалізація народньої освіти", М. Демяновський - "Українізація початкової школи до навчання мови" та ін. ¹³. Ці доповіді, разом з резолюціями двох учительських з'їздів, створили ґрунт для оформлення української національної системи освіти.

Безпосередньо після другого Всеукраїнського Учительського З'їзду відбувся в Києві перший Всеукраїнський Професійний Учительський З'їзд (13-15 серпня 1917), в якому брало участь 141 делегатів - представників від тринадцятьох тисяч членів уже тоді об'єднаного учительства. Той З'їзд дав основи професійній учительській організації - "Всеукраїнська Учительська Спілка", що її закладено скоріше (30 травня 1917) на лекторських курсах ¹⁴, та прийняв ряд постанов з таких ділянок: Організація спілки, юридичне відношення, упрвління, обсяг діяльності, відношення фінансові, відношення до учительських та інших професійних союзів, освіта учителя, учительські хати, матеріяльне становище учителя, шкільне управління. Постанови професійного З'їзду в розділі "Обсяг діяльності" визначають педагогічні й освітні завдання учительства та вказують на змагання в напрямі поліпшення його життєвих умовин. Там читаємо: "1. Кожна спілка свою діяльність направляє на педагогічний шлях, цебто спілка повинна стежити, щоб робота вчителя та дітей одбувалася в умовинах справжньої педагогіки. 2. Спілка крім того працює на освітньому ґрунті, несучи світло культури в народні маси. 3. Спілка веде боротьбу за поліпшення правного та економічного становища своїх членів. .

4. Задовольняючи місцеві потреби, кожна менша спілка передає для виконання свої ширші пляни слідуючій більшій організації". В розділі постанов "Освіта учителя" винесено такі рішення: "Перший Всеукраїнський Професійний Учительський З'їзд для поширення освіти сучасного вчителства визнав необхідним: 1. Улаштувати курси по загальноосвітнім та педагогічним предметам. 2. Завести командировки молодосвідчених в педагогічній справі учителів у школи з доброю постановкою діла. 3. Утворити передвижні вистави учебного знаряддя і літератури, заснувати педагогічні музеї і бібліотеки, а також улаштувати науково-педагогічні екскурсії. 4. В найбільшому числі відкрити учительські семінарії та інститути, поволі скасовуючи всякі іспити на звання учителя і всякі курси і класи для підготовки вчителства, бо вони не досягають свого завдання. 5. Через чотири-пять років праці учитель повинен мати піврічний або однорічний відпуск для поновлення і поширення своїх знаннів" ¹⁵. На цьому ж З'їзді було обране постійне Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки в складі: С. Русова, П. Холодний, Ф. Сушицький, О. Дорошкевич, Л. Білецький, М. Оляничук, О. Ольшанський, С. Романюк, А. Бакалінський - члени, М. Сімашкевич, С. Черкасенко і Капустянський - кандидати ¹⁶. Центральне Бюро Спілки разом з широкими колами відданих справі Спілки учителів-співробітників виконало велику організаторську й освітню працю серед українського вчителства й громадянства та відіграло важливу роль в постановці шкільної політики в революційний час за різних змін урядів в Україні. Докладне звітлення з діяльності Центрального Бюро усієї Всеукраїнської Учительської Спілки було подане на II-гому З'їзді Делегатів В. У. С., що відбувся 15-18 січня 1919 року. З того звітлення знаємо, що на день 1 січня 1919 р. Спілка нараховувала аж 20,514 членів. Це свідчить, що протягом двох років існування вона виявила величезний зріст, коли зважити, що до вибуху революції "невільно було учителям собі звати українцем" ¹⁷.

в) Українізація освіти й розбудова шкільництва.

Не зважаючи на революційний час, українські освітні діячі надавали велике значення освітній справі. Праця в цій ділянці пішла зразу після падіння царату двома шляхами. З одного боку, ставлено домагання, щоб російське Тимчасове Правительство ввело

українізацію всіх родів шкільництва¹⁸, а крім того, самочинно приступлено до організування українських шкіл. В наслідок українських домагань "28 березня 1917 р. Тимчасове Правительство висловилося "за допущення в школах Київської шкільної округи навчання всіх предметів українською мовою, при умові забезпечення меншостей учнів не українців викладами мовою російською" (Д. Дорошенко). Внедовзі по тім міністер освіти Тим. Прав. Мануйлов видав розпорядок в справі української школи, який, як подає Д. Дорошенко, зводився до таких основних пунктів: "1) В народніх школах заводилася наука українською мовою при забезпеченні прав національних меншостей; московська мова ставала обов'язковим предметом навчання від другого року науки; 2) в учительських семінаріях і інститутах на Україні заводиться наука української мови, літератури, історії і географії; 3) У вищих школах засновуються катедри української мови, літератури, історії і права"¹⁹. Крім того, в квітні 1917 р. Тимч. Прав. іменувало українського педагога проф. М. Василенка куратором Київської шкільної округи, до складу якої в той час входили Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина й Полтавщина. Помічником куратора цієї округи призначено В. Науменка й при кінці літа 1917 р. піднесено його на становище куратора тому, що М. Василенко був призначений на товариша міністра освіти.

Але практично російське Тимч. Прав. зробило дуже мало для української освітньої справи, бо не провело якихось рішучіших заходів до реалізації своїх постанов і не давало потрібних грошових засобів на утримання українських шкіл, особливо середніх, тоді як розбудоване в Україні російське шкільництво було державою повністю забезпечене. Попри те російські урядовці шкільних округ і ворожо наставлене до українців російське учительство творили на місцях сильний спротив практичному проведенню українізації. Що саме було ухвалено Тимчасовим Правительством практично зробити в ділянці освіти для України, бачимо з такого ствердження С. Сірополка. Він пише: "Тимчасовий уряд зовсім не давав коштів на утримання українських шкіл, і лише 8 серпня 1917 р. затвердив законопроект міністра освіти Тимчасового уряду про відкриття двох українських державних гімназій, про заснування при Київському університеті кафедр української мови, літератури історії і права, про допомогу 20 тисяч карб. на видання

українських підручників та 5 тисяч карб. Українському Науковому Товариству в Києві. - Зрозуміла річ, пише далі Сірополко, що таке глумливе ставлення Тимчасового Уряду до культурних потреб України, де кожне містечко, село і хутір намагалися мати в себе ту чи іншу школу, поглиблювало неприязнь українського народу до Росії" 20.

З почину самого громадянства зроблено досить багато в ділянці українізації освіти вже в перших кількох місяцях революції по всій Україні, а зокрема в столиці - Києві. Д. Дорошенко подає за Вістником ч. 138 стор. 281 що "Перші кроки в справі введення української мови до школи були зроблені в Києві в перших же днях революції: Гласний Київської міської думи Н. Ярошевський вніс пропозицію негайно завести шкільне навчання в міській школі ім. С. Ф. Грушевського ²¹ (батька М. С. Грушевського) на Куренівці - українською мовою. Дума одноголосно ухвалила цю пропозицію. В половині березня при шкільній Комісії Київської Міської Управи була заснована спеціальна підкомісія, яка мала "розробити в усій широті питання про заведення української мови в міських школах Києва". До Комісії було запрошено проф. М. Грушевського, В. Ігнатовича, Т. Лубенця, Ів. Стешенка. Комісія зразу ж призначила 500 рублів на закупку українських книжок і портретів Т. Шевченка для міських шкіл" 22.

В журналі "Вільна Українська Школа" ч. 1. за вересень і ч. 2 за жовтень 1917 р. маємо інформації про відкриття нових гімназій у Києві й інших містах України. Про відкриття першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві, що відбулося в березні 1917 р., ми вже згадували вище. Вона мала дві підготовчі та 1-3 клас. Того ж року у вересні в Києві відкрито ще три гімназії: Другу українську державну гімназію ім. Кирило-Методіївського Братства, яка мала одну підготовчу і 1-8 клас, Третю українську гімназію в складі підготовчої й 1-3 клас та Четверту українську гімназію, що її відкрито т-вом "Пресвіта" на Шулявці - передмісті Києва в складі двох підготовчих і першої класи. Загалом до осені 1917 р. взято дозволів на відкриття 53 українських середніх шкіл на громадські або приватні кошти, з того на Київщині 18, на Полтавщині 16, на Поділлі 5 гімназій і 1 реальної школи, на Чернігівщині 1, на Катеринославщині 2, на Херсонщині 5, на Волині 2.

Крім того, відкрито гімназії в Харкові, Катеринодарі, С. Дмитрівцях коло Таганрогу і в Ростові над Доном²³.

Народні школи українізовано в Україні зазально з початком шкільного року 1917-1918. Цією справою займалися громадські й повітові установи та інші українські організації згідно з напрямними учительських з'їздів, Генерального Секретаріату Освіти і Всеукраїнської Спілки Учителів. Найскоріше українізовано початкові школи всюди там, де були на місцях кваліфіковані учителі українці та були в розпорядженні необхідні шкільні підручники до навчання українських предметів. У процесі українізації початкових шкіл переводилося також церковно-парафіяльні школи під заряд земських і міських управ. Тим способом широкі кола громадянства практично причинялися до реалізації принципу єдиної школи²⁴.

У червні 1917 р. Центральна Рада установила перший Генеральний Секретаріат (автономний уряд України), в якому пост Генерального Секретаря Освіти перебрав Іван Стешенко - голова Товариства Шкільної Освіти. Його помічником у тому уряді стає Петро Холодний. З того часу Генеральний Секретаріат Освіти перебрав керівництво освітніми справами в Україні й після затвердження російським урядом "Тимчасової інструкції для Генерального Секретаріату" (17 серпня 1917 р.) все шкільництво на території трьох шкільних округ - Київської, Харківської та Одеської - також формально перейшло під його управу. Ще 9 липня 1917 р. Генеральний Секретаріат видав декларацію, в якій про освіту сказано так: "В справі народньої освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукання і приготування учителів для шкіл та поміч в згуртуванню їх у професіональні товариства. - В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті заемогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме територіяльний характер, а зараз має скористуватися існуючим органом влади, як от шкільні округи, або громадянськими інституціями, якими зав'яже самі тісніші стосунки. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті"²⁵.

8 жовтня І. Стешенко виголосив програмову промову перед начальниками середніх і нижчих шкіл Києва та перед головами батьківських Комітетів - звичайно, в більшості це були росіяни - у якій підкреслив, що "з появою на Україні Краєвої влади українська мова стала своєю офіційною. Він зазначив, що український народ є господарем на своїй державній території, але справедливі інтереси меншостей мають бути взяті на увагу. Однак всі народності, які живуть на території України, повинні знати мову, літературу, географію та історію України. Отже українознавство повинно бути обов'язковим для всіх повноправних шкіл України" 26. Згідно з наведеною декларацією і думками, висловленими І. Стешенком, Генеральний Секретаріат наполегливо старався реалізувати накреслені плани в ділянці шкільництва й освіти, поборюючи при тому великі труднощі, спричинені тими обставинами, що їх залишив старий режим і тими ускладненнями, що їх витворила революція в Україні.

Крім самих старань зробити народню школу національною і близькою українській дитині, були намагання Міністерства Освіти також в тому напрямі, щоб зробити її доступною всім дітям шкільного віку. Доказом того є факт, що після проголошення Української Народньої Республіки суверенною державою 22 січня 1918 р. Міністерство Народньої Освіти під керівництвом І. Стешенка затвердило постанови про всенароднє навчання, спираючись на ухвали другого Всеукраїнського Учительського З'їзду. Їх оформлено в такі пункти:

"1. В Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержати безплатну освіту в добре організованій загально освітній школі.

2. Час науки в народній школі - 7 років. Перший ступінь 4 роки, другий (продовження) - 3 роки.

Увага: В першу чергу забезпечується перший ступінь.

3. Школи відчиняють місцеві самоврядування в залежності від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до чотирьох груп шкільного віку дітей: 7,8,9,10 літ для першого ступня і 11,12 і 13 - для другого ступня.

4. Кількість дітей на одного учителя повинна бути ні в якому разі не більша 40 душ.

5. Утворення шкільної сітки і складення фінансового пляну для її здійснення доручається міським і повітовим земським самоврядуванням.

6. Утримання в народній школі першого ступня з державних коштів буде 1800 карб. на рік і 150 карб. на навчання закону Божого за кожний комплет, а всього на комплет (40 учнів) на рік 1950 карб.

7. Приватним безплатним школам лишається право включатися в шкільну сітку через відповідне місцеве самоврядування на загальних основах ²⁷.

Загально беручи, діяльність Генерального Секретаріату Освіти, а від проголошення самостійности України Міністерства Народної Освіти проявилася практично на всіх ділянках народної освіти: при унапрямуванні організації народних і середніх шкіл, при розбудові плянів для організації дошкільного виховання і поза-шкільної освіти, при випрацюванні плянів організації професійних шкіл, при налаштуванні катедр українознавства на існуючих в Україні університетах та відкритті нових університетів і високих шкіл. Нижче подаємо загальні статистичні відомості про розбудову шкільництва й поширення освіти в Україні, що його проводила українська влада в час вибуху революції до большевицької окупації України. Ці відомості наводимо за книжкою С. Сірополка "Історія освіти на Україні", в якій він покористувався джерельною працею С. Постернака "Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 рр." Київ 1920 р. Там подаються такі відомості:²⁸

В 1918-19 шк. р. в початкових школах нараховувалося 46.711 комплектів: школою було забезпечено 67,7 % дітей шкільного віку.

1 листопада 1918 р. в Україні було 1.162 вищих початкових шкіл.

5 жовтня 1917 р. в Києві був відкритий Український Народний Університет.

22 листопада 1917 р. відкрито Українську Академію Мистецтв.

6 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського Державного Університету в Києві, що раніше був Народнім.

6 жовтня 1918 р. товариство "Просвіта" в Полтаві відкрило Український історично-філологічний факультет в Полтаві.

22 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі.

14 листопада 1918 р. була відкрита Українська Академія Наук у Києві.

Літом 1917 р. з допомогою Всеукраїнської Учительської Спілки в Україні, організовано до сотні учительських курсів.

Літом 1918 р. Міністерство Освіти організувало 64 курсів, з них 59 українських та 5 - жидівських і польських.

Наприкінці жовтня 1918 р. в Україні було 952 діяльних "Прогресів".

1917 р. виходило 63 періодичних видань українською мовою та видано 747 назв книжок українською мовою, 452 - російською, 174 іншими мовами, разом 1373 назви книжок.

1918 р. виходило 83 періодичних видань українською мовою та видано 1.084 назв книжок українською мовою, 386 - російською, 56 іншими мовами, всього 1526 назв книжок.

1 січня 1919 середніх шкіл в Україні було:

Школи	Державні:	Громадські:	Приватні:	Разом:
Хлоп'ячі гімназії	143	243	88	474
Реальні школи	41	20	9	70
Дівочі гімназії	18	166	178	362
Дівочі інститути	4			4
Комерційні школи		72	19	91
Торговельні школи		14	4	18
Духовні семінарії	9			9
Дівочі епарх. школи	15			15
Духовні школи	30			30
	260	515	298	1073

У теоретичній ділянці Міністерство Освіти УНР виявило також великі старання займатися такими важливими питаннями, як опрацювання проекту єдиної школи і плану управління освітою. Розпочата тоді праця мала творити основи для розбудови українського шкільництва. Проект єдиної школи, що був розглянений на другому Всеукраїнському учительському З'їзді, перейшов до дальшого опрацювання в окремі Комісії Міністерства Освіти, тоді як проект

управління освітою, ухвалено на спеціальній нараді, що її скликав Генеральний Секретаріят Освіти для ґрунтовного обговорення питань організації народньої освіти. Ця нарада відбулася в час від 15-20 грудня 1917 року. Через гетьманський переворот і падіння Центральної Ради працю над обома цими проектами - як подає С. Сірополко - завершено щойно за доби Директорії, яка також формально затвердила ці важливі проекти. Вони важливі для нас як історичні документи особливо тому, що в них відбитий дух української загальногромадської демократичної думки, яка була провідною в усіх починах і працях освітніх діячів у ділянці українського національного шкільництва в Самостійній Українській Державі, та є доказом самостійної творчости українських педагогів на освітній ниві. Ці проекти свідчать про те, що українські педагоги були добре познайомлені з західноєвропейськими та американськими педагогічними ідеями і практичним їх застосуванням у шкільництві тих народів.

г) Становище Редакції В.У.Ш. до політичних змін в Україні.

Найбільше від'ємно впливали на розвиток українського шкільництва політичні зміни в молодій українській державі, бо неможливо було проводити одностайної шкільної політики і до кінця реалізувати накреслених плянів. Існує цікавий матеріял, написаний під враженням тих змін, що його подаємо тут для характеристики тих обставин, серед яких доводилося будувати нову школу. В передових та інших статтях Вільної Української Школи, органу Всеукраїнської Учительської Спілки, та в розділі шкільна хроніка того самого журналу маємо яскраві зображення ситуацій, пов'язаних з кожночасними змінами політичної влади в Україні. Ми наводимо їх тут за хронологічним порядком. І так, у першому числі журналу з вересня 1917 року в редакційній статті "Що на часі" написано таке радісне ствердження: "Перед українськими педагогами несподівано, як щастя, одкрився широкий простір для творчости, для зужитку всіх творчих сил і можливостей, що досі спали, або витрачалися на цілі цілком протилежні загальній освітній меті..." В тому ж самому числі в статті Русової, "Націоналізація школи" читаємо: "Рідна національна школа, це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужости, якою окуто було його серце за часів утисків і пригноб-

лення його вільної думки, його національної свідомости. Тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість почуття своєї людської гідности. Раби утворювалися в тій чужій школі, яка до сього часу панувала у нас на Україні, раби-учні, які в стінах школи мали зрікатися усього рідного, нехтувати усім тим, що вони поважали в рідній хаті, забувати матірню мову і ставати перевертнями, зрікатися рідного краю, рідного люду." Далі у статті "Кілька слів про вчительські з'їзди Ол. Дорошкевич пише: "Наша школа повинна рівнятися по фронту західноєвропейської (головним чином, германської та англійської) і американської педагогіки. Традиція, шаблон - найперші вороги школи. Наша школа щаслива з того, що в нас немає толстовських та побідоносцевських традицій. Хай же, йдучи в українську школу, вчителі скидають побідоносцевську рясу та натягають західноєвропейську одіж, яку щільно пригнано на українську мірку. І тут педагогічний з'їзд з його докладами про націоналізацію і соціалізацію школи, про плян єдиної школи повинен був почути нове слово." Через два місяці пізніше у числі 3-4 В.У.Ш. за листопад-грудень 1917 р. в редакційній статті журналу "Нова школа в Українській Республіці" пишеться - нав'язуючи до III-го Універсалу Центральної Ради - отсі слова: "Чи бачимо ми, що потужна рука історії кинула наш народ на зовсім нову стежку, на широкий шлях вільного політичного розвитку? Перед нами тепер розлягаються широченні й необсяжні перспективи, перед нами стоять великі, історичні завдання, які ми повинні виконати. Справжня нова школа в вільній республіці українській - ось та форма, призаблива й чарівна, яку ми повинні наповнити своїм змістом... Ми повинні насамперед широко взятися за колосальну працю перебудови всієї нашої школи од низчої до вищої на нових підвалинах Європейської педагогіки."

Чергове число журналу (5-6) за січень-лютий 1918 р. приносить дуже пригноблюче повідомлення про большевицьку окупацію України в редакційному зверненні "Замість передмови", закликаючи одночасно все українське учительство твердо обстоювати права рідної національної школи. Там написано: "Ця книга "Вільної Української Школи" виходить за надзвичайних обставин, коли Правительство Української Центральної Ради мусіло виїхати з Києва, увільнивши своє місце большевицькій "Советській" владі... На Україні йде повним ходом внутрішня війна, що веде за собою ру-

їну культури і всього дорогого і вихованого нами, як це було вже в другій половині XVII століття. Надіти на себе ознаку жалоби повинен наш журнал, бо не знаємо ми, чи зостанеться в нас вільна українська школа, чи не встрянемо ми в лаботи колишньої русифікації. Ми не знаємо нових наших управителів, ми не відаємо їхньої думки щодо народньої освіти на Україні. Для нас ясно одно: ніяка влада на Україні не може вдержатись без національної основи. А ця основа позначається рідною школою, цим величезним здобутком революції. І через те в цей відповідальний час усе українське вчительство, якому болить доля рідного краю, повинно твердо згуртуватись коло рідної школи, не поступаючись цим ні на ступінь. Школа для українського народу повинна бути українською, і треба класти ганебне тавро зрадника на того, хто піде проти цього святого приціпу." Попри те це число журналу було зредаговане так само, як і попередні, включно з тим, що в ньому поміщено матеріали наради в справі організації народньої освіти в Україні, яка відбулася 15-20 грудня 1917 р.; далі, поміщено постанови наради земських і міських діячів на ниві позашкільної освіти, відбутої в Києві 12-15 грудня 1917 р.; а, крім того, поміщено циркуляр Генерального Секретаря народньої освіти УНР Ів. Стешенка; закон про скасування шкільної округи, ухвалений Центральною Радою 28 грудня 1917 р., та інші матеріали ²⁹.

Наступних чисел першого річника В.У.Ш., на жаль, не вдалося роздобути під час писання цієї праці, й не можемо довідатися, як редакція журналу реагувала на поворот Центральної Ради до Києва та на Гетьманський переворот. Нічого особливого про ставлення В.У.Ш. до Гетьманської влади не було і в першому числі другого річника журналу. Зате в третьому числі В.У.Ш. за жовтень 1918 р., у статті "Завдання моменту", Я. Чепіга гостро критикує шкільну політику Гетьманського Міністерства Освіти і заповідає проти неї боротьбу організованого вчительства. Він пише: "З того моменту, як російський імперіялізм був знищений могутнім подихом революції, в душі українського вчительства воскресла надія, що наша школа заживе новим життям, новими ідеями, що освіта нарешті стане справжньою народньою. На першому і другому всеукраїнських вчительських з'їздах були виголошені ідеї, здійснення яких ми і досі не діждались. Нема у нас єдиної школи, ні жаден тезис соціалізації народньої освіти не переведено в життя, а замість трудо-

вого принципу в школі панує все теж схоластичне навчання, все також культивується гнила російська система освіти. І сум обгортає душу і обурюється серце на ту байдужість держави до головного цвіха її існування... Перед нами стоїть дилема: або вільна школа з широкою всебічною самодіяльністю в ній педагога, або знову її рабство й льокайство без ініціативи й творчості. Керівники держави намагаються зробити її підвладною їх політичним експериментам, але учительство мусить одстояти її свободу... Ми чекали признання державою свободи школи навіть в інтересах тієї ж таки державности і дочекались того, що українська школа мусить поневірятись і старцювати, уклінно прохаючи і коштів і помешкань для себе. Історія з гімназіями міста Київа стає з'явищем побутовим, рисою переходного часу на всій Україні, стає державною рисою... Час настав, коли учительство мусить підняти свій голос в охорону школи... Ми мусимо підняти знову наші старі лозунги боротьби за вільну національну школу, за нормальну освіту в ній. Освіта народа в небезпеці." Одночасно в тому ж числі була поміщена відозва "Українського Національного Союзу" в справі підтримки його боротьби проти Гетьманської влади. У відозві сказано так: "На нашу державність робиться систематичний, організований замах. Політичні, соціальні, національні права нашого народу всякими способами нищать. Пам'ятайте, українці: для України настав грізний час. Героїчним напруженням волі свідоме українство вознесло наш занедбаний поневолений край до вищих форм національного забезпечення, - до власної незалежної держави. Треба ще раз скупчити всі наші сили в єдину, проняту вогнем любови волю і одстояти нашу Державу од замахів наших ворогів ³⁰."

П'яте число В.У.Ш., за грудень 1918 р., друкує редакційне повідомлення під наголовком "Перемога Директорії й реформа школи", що його наводимо тут повністю, з уваги на великі сподівання українського організованого учительства щодо розбудови шкільництва новою народньою владою. В цьому повідомленні сказано: "Після завзятої боротьби з гетьманськими загонами військо Директорії Української Народньої Республіки зайняло Київ і всю територію нашої батьківщини. Ми щиро вітаємо наших читачів з перемогою першої української революції. Перед нашою школою відкриваються надзвичайно блискучі перспективи. Еволюційний розвиток на-

ціональної освіти на Україні було затримано злочинною рукою гетьманського уряду. Замість ґрунтовної реформи подавалися тимчасові проекти, випадкові компроміси, що були засновані на шкідливій думці мирного співжиття двох культур - української і московської.

Директорія УНР зразу же ступила на цілком вірний і певний шлях: вона всю свою увагу звернула на освіту, бо тільки національна освіта може витворити активну націю. Директорія вже винесла дві постанови: 1) про переведення на Україні всенародного і безплатного навчання і 2) про поліпшення матеріяльного становища вчителів, цих справжніх інтелігентних пролетаріїв. Ця принципова постанова дасть нам нового учителя, що не буде поневірятися в шуканні стороннього заробітку. І через те не можна не визнати ці перші кроки Директорії надзвичайно розважними, корисними для нашого народу.

Але Директорія, як народня влада, може йти тільки в порозумінні з українськими демократичними організаціями. В справі освіти такою компетентною організацією являється Всеукраїнська Учительська Спілка, що об'єднує всі здорові елементи українського вчителства. Тільки голос організованого вчителства, що твердо стоїть на сторожі інтересів української школи, може допомогти Директорії в її бажанні перетворити освіту на нових підставах. І той документ, що ми нижче друкуємо, набірає через те надзвичайної ваги: ми маємо на увазі меморандум, який подало Ц.Б.В.У.С. до Директорії³¹. В цьому документі накреслено найголовніші принципи, на яких повинна бути збудована освіта на Україні. Меморандум, з одного боку, допускає розумну критику дотеперішньої діяльності Міністерства Освіти, де низка дуже важливих справ не мала потрібного вирішення; з другого боку, меморандум дає позитивну програму, намічає той шлях, яким повинна йти освіта на Україні, на думку керуючих учительських органів. На першому місці тут справедливо поставлено всенародне: безплатне навчання в поділених між національностями школах. Але по шляху до здійснення цього ідеалу намічена низка чисто практичних заходів, які мусять наблизити нашу школу до потреб українського народу. Меморандум пробірає шлях повного контакту між організованим вчителством і Директорією, а цей союз може дійсно прищепити нашій школі нові ідеї, нову форму." ³².

В меморандумі Всеукр.Учительської Спілки до Директорії УНР ставиться виразну вимогу про необхідність зміни шкільної адміністрації в Україні й проводиться сильну критику освітньої політики Гетьманського Міністерства Освіти в середній школі. Про нижчу школу сказано, що вона 1918 р., отже в час панування Гетьмана, "перебувала в найбільш сприятливих обставинах. Не дивлячись на скасування демократичних земських установ гетьманським урядом, поширення національної школи на перших ступнях навчання робилося все могутнішим. Не вистачало тільки двох точок: 1) повної програми і 2) кадру вчителів." Дм. Дорошенко згадує в другому томі Історії України (Українська Гетьманська Держава 1918 р.), що міністер Василенко на нараді членів ради міністерства 9 травня 1918 р. заявив себе прихильником єдиної школи. Він пише: "Насамперед Міністерство взялося до ґрунтовної роботи по українізації нижчої школи й по реорганізації її підготовлялось до завдання т. зв. Єдиної школи" (стор. 339).

Число 6-7 В.У.Ш. за січень-лютий 1919 подало "Інструкцію Центрального Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки до всіх місцевих учительських організацій", в якій подається становище Ц.Б. до советської окупаційної влади й накреслено вказівки для діяльності низових клітин В.У.С. Тут подаємо вступ і перші три пункти тієї інструкції: "Радянське військо заняло майже всю Україну, руйнуючи старі форми влади й одночасно утворюючи нові. Організоване українське учительство, що стоїть на сторожі нової української школи, мусить негайно вяснити лінію свого поводження до нової влади, яка зараз же має розпочати ґрунтовну організацію народньої освіти.

Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки, обране на 2-му з'їзді делегатів 15-18 січня 1919 року, маючи на увазі, що регулярні зносини покищо не налагоджено, а час вимагає негайної праці, - надсилає своїм організаціям цю інструкцію для послідовного керівництва на місцях.

§ 1. Організоване учительство України повинно прийняти найближчу участь в культурно-просвітній і шкільній праці радянської влади, обминаючи всякі натяки на саботаж і невтручання.

§ 2. Ця праця повинна звестись до переведення в життя всенароднього, безплатного, обов'язкового і рівного навчання в фор-

мі єдиної трудової школи, без жадних конфесійних дисциплін на рідній мові людности, так само необхідно мобілізувати всі сили для боротьби з народньою темрявою шляхом широкої постановки позашкільної освіти.

§ 3. Учительські Спілки повинні взяти всіх заходів, аби їх представники обов'язково ввійшли в колегію по народній освіті, при місцевій депраді, при чому про всі непорозуміння в цій справі необхідно телеграфно сповіщати Центральне Бюро." ³³ Приймаючи рішення, в нових обставинах про необхідність співпраці з советською владою, Ц.Б. В.У.С. аж ніяк не відмовилось від своїх попередніх освітніх плянів та виразно далі стояло так як і перед тим, за "проведення в життя всенародного, безплатного, обов'язкового й рівного навчання в формі єдиної трудової школи". Таким чином, організоване учительство вирішило проводити в життя постанови учительських з'їздів та рішення Міністерства Освіти доби Ц.Р. і Директорії під новою советською владою. Тому в 6-7 і в наступному 8-9 числах В.У.Ш., що вийшли вже під час советської окупації, вміщено матеріяли другого З'їзду делегатів В.У.С., який відбувся за панування Директорії, і в різних статтях згаданих чисел В.У.Ш. підкреслено незалежне від російських впливів українське змагання чільних педагогічних діячів і організованого вчительства за єдину трудову національну українську школу.

2. Теоретичні основи організації нової школи в національній державі

а) Значення педагогічного журналу "Вільна Українська Школа".

Дзеркалом праці на освітній ниві в час української національної державности є журнал "Вільна Українська Школа", орган Всеукраїнської Учительської Спілки, так, як журнал "Світло" був таким дзеркалом змагань українства в тій ділянці до першої світової війни. Однаково велике значення тих обох журналів для освітньої справи треба передусім шукати в їх національному і фахово-педагогічному підході до питань українського шкільництва, при чому журнал "Вільна Українська Школа" був фактично прямим продовженням "Світла" в нових пореволюційних обставинах. Про це неодноразово писали самі редактори Вільної Української Школи, а найвиразніше подано це твердження у "Справоздані" редакції журналу, вміщеному в матеріялах другого З'їзду делегатів Всеукраїнської

Української Спілки" ³⁴. В тому справозданні про напрям В.У.Ш. пишеться так: "Щодо напрямку журналу, то він виразно був зазначений в ч. 1 - в статті С. Черкасенка. Журнал вважав себе ідейним спадкоємцем "Світла" і вважав потрібним продовжувати його працю ³⁵. Редакційний Комітет ставив перед собою широкі завдання, навіть дуже широкі: він мав на увазі не тільки нижчу і середню школу, а навіть вищу школу, дошкільну і позашкільну освіту. Окремі члени Комітету повинні були завідувати відділами в журналі і постачати відповідний матеріал. Особливу увагу вирішено було присвятити питанням практичної методики (бо саме тоді засновувалась українська школа), але поруч з тим Комітет хотів давати регулярні огляди закордонної педагогіки, аби наша школа могла зробитись новою не тільки по мові, але й по суті, по методах і кінцевим завданням" ³⁶.

Коротко зібрана в одинадцятьох пунктах програма журналу, що її надруковано в першому числі В.У.Ш., свідчить, власне, про дуже широкий засяг завдань визначених на самому початку редакційним Комітетом. Ось ці пункти програми: 1) Офіційальний відділ (накази Генерального Секретаріату, Міністерства тощо); 2) новіші течії в Європейській педагогіці, як підвалини нової школи; 3) організація нової школи (вчитель, учні, батьки, оточення, дисципліна і т. ін.); 4) дошкільне виховання; 5) нижча школа; а) її програма і розподіл предметів; б) методичні вказівки щодо викладових предметів; 6) середня школа методика предметів в українській гімназії, українознавство в російських середніх школах; 7) вища школа; 8) позашкільна освіта; 9) питання професійної організації вчителів; 10) хроніка освіти; 11) бібліографія. І хоч таку широку програму важко доводилося реалізувати в неспокійний час революції при обмеженім обсягу журналу то треба признати, що редакційному Комітетові в більшості вдавалося обговорювати майже всі накреслені в програмі ділянки освіти і займати до них становище. Все ж таки на довшу мету так редагувати педагогічний журнал було не під силу, тому його керівники вирішили з початком другого року видання значно звузити програму В.У.Ш. У справозданні Ол. Дорошковича читаємо з того приводу таке: "Вступаючи в новий 1918-19 шкільний рік, редакція журналу зазначила в статті "До наших читачів" (ч. 10 журналу) свої нові позиції: "На другий рік програма журналу трохи міняється. Головне завдання

його - освітлювати питання початкової і середньої освіти... Редакція зверне особливу увагу на новіші здобутки західньо-європейської педагогіки... Редакція гадає поширити і професійний відділ" ³⁷. Таким чином, завдання журналу обмежено до питань початкової й середньої освіти з наміром поширити також професійний відділ, але завдяки тому була змога більш ґрунтовно поглибити працю в названих ділянках.

У період української державности журнал В.У.Ш. виходив безперервно при кожній політичній владі, не зважаючи на зміни і перевороти, що мали місце в Україні за два революційні роки. Завдяки тому маємо до диспозиції надзвичайно цінний історичний матеріал про напрям і шляхи українських освітніх змагань у їх перших початках пореволюційного розвитку. Видавці, редактори й співробітники Вільної Української Школи так, як і члени Центрального Бюра Всеукраїнської Учительської Спілки, були ентузіастами педагогічної справи. Їх старання ішли в напрямі створення на просторі всієї України єдиної національної школи, доступної для всіх верств українського народу так, як це ухвалив, за їхньою, власне, ініціативою, Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд у серпні 1917 р. Тій справі вони віддавали весь свій час, знання й творчу працю, розгортаючи діяльність в усіх освітніх ділянках. Проте, через ускладнену політичну ситуацію освітні ділчі не були спроможні практично провести своїх планів у такій мірі, як того бажали. Ще за доби Центральної Ради, коли при владі в Генеральнім Секретаріяті Освіти були одностумці українського організованого вчителства, розбудова шкільництва проходила накресленим на учительських з'їздах шляхом. Труднощі, щоправда, були через брак потрібної кількості фахових учителів на місцях, через нестачу шкільних підручників і матеріяльних засобів у достатній мірі для устаткування шкільних приміщень, та через спротив російського вчителства в Україні, яке вороже ставилося до справи українізації шкільної освіти. Але між владою Центральної Ради і керівними чинниками українського організованого вчителства не було різниць у постановці шкільної справи. В людей, які відповідали за розбудову шкільництва як з рамени уряду, так і з рамени організованого вчителства не було протилежних педагогічних концепцій. Ситуація кожноразово змінялася щойно з приходом нової влади до Києва і журнал В.У.Ш. фіксував ці зміни з почуттям

непевності й страху в випадку большевицької окупації з застереженням та сумним досвідом в час гетьманського панування та з великою радістю і надією з приходом до влади Директорії УНР. В попередньому розділі ми подали окремі становища редакції В.У.Ш. до тих усіх змін в Україні, щоб кинути жмут світла на обставини, серед яких доводилося працювати українському вчителю.

Окремою ділянкою, якій присвячено багато уваги на сторінках В.У.Ш., були широкі інформації українських педагогів про ворожий спротив російського вчителюства, виявлений супроти українських освітніх змагань. Ці інформації спирались на фактичний матеріал, отриманий переважно з міських середніх шкіл в Україні. Вони свідчать про повне зневажливе ставлення російського вчителюства та російських працівників шкільної адміністрації до українського народу в найважливішій ділянці його суспільного життя в ділянці народньої освіти, при чому ці жалюгідні, ворожі акції, свідомо й пляново ведені, мали місце не будь-де, як лише на українських землях і зокрема в столичному місті Києві. До того, носії тих ворожих акцій жили на кошт українського народу. У примітках подаємо назви статей, в яких були зображені ці акції проти нового шкільного ладу в Україні³⁸. Проте, для наших дослідів у цій праці першочерговими і найважливішими є статті й матеріали журналу В.У.Ш., що в них автори займаються питаннями організації й розбудови нижчого шкільництва в Україні, а також ті, в яких обговорюється течія європейської педагогіки тому, що саме в цих статтях найкраще показаний духовий зв'язок українських педагогічних діячів із Західною Європою та її новими педагогічними течіями. У свою чергу не менше важливий для цієї теми відділ бібліографії й критики, де досить ґрунтовно були вказувані й обговорювані різні педагогічні підручники та інші важливіші виховні твори, що стояли до розпорядження українського вчителюства в час розбудови народнього шкільництва. Редакція В.У.Ш. дуже багато уваги приділяла бібліографії і критиці педагогічних підручників та інших творів, призначених для українських шкіл, які появлялися в період української державности, або тих, які давали теоретичні основи для побудови нової школи в Україні. Завдяки тому ми маємо досить повні списки цих творів, що були призначені до розпорядження вчителюства перших двох років праці на освітній ниві. Нижче розглянемо насамперед бібліографічні матеріали журналу.

б) Бібліографія та рецензії шкільних підручників і інших творів у В.У.Ш.

Кожне число журналу містило коло десятка рецензій на граматики читанки й інші шкільні підручники та на літературні твори, призначені для дітей шкільного віку. Крім того, були вміщувані повні списки шкільних видань. Наприклад, у числі першому другого річника В.У.Ш. з серпня 1918 р. вміщений "Проспект українських підручників", найбільше повний список видань для початкових і середніх шкіл, уміщений у журналі. В ньому нараховуємо 154 назви з різних ділянок освіти. Це вказує, що за півтора року вільної праці самих букварів і читанок виготовлено 55 назв, підручників для мови й історії письменства 12 назв, для арифметики, алгебри й геометрії 22 назви, для фізики, хемії та природознавства 11 назв, для історії 12 назв, для географії 19 назв (у тому зараховано мапи України, Європи й ін.), для чужих мов (німецької, латинської й французької) 6 назв, для закону Божого 12 назв і 6 різних словників. Цей проспект є добрим свідцтвом тодішньої книжкової продукції, призначеної для українських шкіл, бо в ньому подається авторів, назви підручників, і при декотрих навіть кількість сторінок, далі, видавництва, що їх видали, рік видання, а також при багатьох назвах подається тираж. Більша кількість уміщених у проспекті підручників була, власне, обговорювана в журналі В.У.Ш. з наміром дати справедливу оцінку творів та вказати широким колам учителів на практичне застосування цих творів у їхній щоденній праці. Ми передруковуємо цей "Проспект українських підручників" як додаток до цієї праці. Він є наочним доказом про широкий розмах у підготовці шкільних книжок, виявлений після революції 1917 р.

Вже в першому числі журналу В.У.Ш. за вересень 1917 р. надруковане "Показчик до позашкільного самостійного читання" на 6 сторінок друку, а також перший список шкільних підручників, у якому подано тоді 43 назви³⁹. В числі 5-6 В.У.Ш. за січень-лютий 1918 р. надруковано список книжок "Українські підручники для галицьких шкіл" з такою приміткою редакції: "Коли ми складаємо підручники для шкіл на території Української Народньої Республіки, ми повинні пам'ятати, що в наших братів-галичан подібні підручники вже складено. Отже ніяк не можна нехтувати їхнім до-

свідом, виробленою термінологією, увагами і т. ін. Щоб звернути увагу широких кругів українського вчительства на це, ми подаємо назви деяких галицьких підручників на підставі галицьких журналів " 40. В списку вміщено 19 підручників для навчання мови й літератури, історії, природничих наук та математики. До кожної назви додано короткі критичні замітки про вартість підручника для шкіл Наддніпрянщини. В тому ж числі журналу в розділі "Нові книги" є згадка про два наступні важливі бібліографічні видання з примітками про їх значення для українського вчительства. Перше з них - це "Матеріялы по вопросу о преподаваніи предметов украинскаго нововеденія в Учебных заведеніях. Изданіе Кіевскаго Учебнаго Округа, стор. 66. К. 1918." Дописка від Редакції В.У.Ш.: "В книзі програми і бібліографії по історії та географії України, по українській мові й літературі. Вказано можливий розполог предметів і методи навчання. - В передмові, за підписом Ген. Секретаря Ів. Стешенка, даються вказівки педагогічним радам щодо заведення українознавства по школах." Друга книжка це "Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Випуск I. Видання Секретарства Справ Освітних. Стор. 50, К. 1918." Дописка від Редакції В.У.Ш.: "В цій книзі дається ряд дуже цінних інформацій, які допомагають учителю орієнтуватись в українській літературі. Тут подається показчик книжок для шкільних бібліотек, реєстр п'єс для театральних вистав у гімназії, музичні п'єси і т. ін." 41. Крім того, кожне число В.У.Ш. подавало ще список нових книжок, які надходили до редакції журналу, таким способом даючи змогу вчителям завжди познайомитися з назвами нових видань.

Обширний "Огляд літератури по питаннях трудової школи" вміщено в числі 8-9 В.У.Ш. за березень-квітень 1919 р. Автором цього огляду був прив. доц. В. Радников. У цьому огляді наведено значну кількість творів різних авторів про трудову школу з відповідними примітками про їх значення. При тому особливо відмічено значення Кершенштайнера для розвитку трудової школи, подаючи його два твори, перекладені на російську мову. В примітці Радникова читаємо:

"Сама теорія трудової школи, трудового виховання не єсть чимсь таким, що вже означилась одностанітно. Серед теоретиків трудового виховання розвиваються по цьому питанню ріжнородні погляди (огляд їх див. в кн. Лая "Школа дійствія").

Одні педагоги вузько дивляться на завдання трудової школи, вимагаючи тільки, щоб в школі було введено ручну працю (столярні й слюсарні роботи), як додатковий предмет, який повинен дати учням практичні знання, потрібні в житті. Такий погляд знаходимо в книжці А. Пабста - "Практическое воспитание" - М. 1911. Вид. Горб.-Посадова.

На погляд інших педагогів ідея практичної роботи, як методичний принцип, повинна проінти собою все теоретичне викладання всього шкільного курсу. Такі думки перш за все можемо знайти в працях Г. Кершенштайнера - "Основные вопросы школьной организации" - Спб. 1911 і "Трудовая школа" - Вид. Гор. Пос. М. 1910. Нам потрібна майстерня при школі, пише Кершенштайнер, не тільки для того, щоб учні здобували різні уміння, не для того тільки, щоб зберігти в нашій народі привичку до фізичної праці, не для того тільки, щоб навчити дітей добре стругати, пиляти, свердлити, шити, ткати та готувати їжу, не для того тільки, щоб діти звикали любити твори рук своїх. Ні, майстерня потрібна також для виховання таких людей, які в самім корені розумітимуть мету й вигоди громадського союзу, які з вдячністю служитимуть цьому союзові. Вона потрібна нам через те, що "носителем культури" ми вважаємо не книжку, а працю, старанну, самовіддану працю на користь ближніх і для перемоги якої-небудь великої істини. Майстерня при школі потрібна нам також і з огляду на велику різницю дитячих здібностей, бо тільки така різноманітність дає успіх виховальній діяльності. Де такої різноманітності нема, там може бути тільки тяжка дресировка. В майстерні, в лабораторії, в шкільній кухні, в саду, в кімнаті для малювання й музики кожна дитина знайде собі роботу по своїй силі. Тут плохий буде працювати поруч із дужим, знаходячи собі допомогу у дужого і маючи змогу й право знайти її." Ми містимо повністю також цей "Огляд літератури" Родникова як додаток до нашої праці для відзначення тих творів, які однаковою мірою могли вплинути на кристалізацію ідеї трудової школи в Україні і серед яких твори Кершенштайнера, безперечно, грали передову роль. У тому самому числі цей же автор умістив "Показчик статей про єдину школу", пишучи про Яна Коменського як творця ідеї єдиної школи в короткій, але цікавій статті на тему "Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі", стор. 89-92 ⁴². Багате на бібліографічні матеріали і рецензії 8-9 число журналу

за березень-квітень 1919 р. надрукувало також рецензії на два нові педагогічні журнали, що почали виходити при кінці 1918 р. Перший з них - це "Освіта", двотижневий журнал Подільської Губерн. Народ. Управи, ч. 1 і ч. 2 за 1918 р., видаваний у Кам'янці на Поділлі; другий - "Учитель", орган Черкаської Повітової Учительської Спілки ч. 1 - грудень 1918 р. і ч. 2 - січень 1919 р. Обидва журнали були оцінені прихильно, з побажанням якнайкращого розвитку.

Не маючи змоги зупинитися над окремими рецензіями підручників, обговорюваних на сторінках В.У.Ш., ми хочемо все таки для прикладу навести декілька цікавих думок з тих рецензій, зокрема таких думок, що значною мірою пов'язані з організацією нової школи. Бо треба мати на увазі, що рецензенти не тільки говорили про вартість виданих творів, але також визначували напрям авторам для їхньої дальшої творчої праці при складанні шкільних підручників, виробляючи тим способом загальні норми, з якими треба було поважно рахувати в розробці теоретично-педагогічних питань. Для організації шкільництва не мале значення мала невеличка брошура С. Русової: "Нова Школа", що її обговорює в першому числі В.У.Ш. Ол. Дорошкевич. У цій рецензії коротко, але чітко, вказано на головні проблеми шкільництва, що їх визначила С. Русова. Автор рецензії, гімназ. професор-літературознавець і добрий педагог, пише так:

"Уже мені доводилось писати про те, що наша школа повинна не тільки свою мову змінити, а весь свій дух, свій уклад, прокляті традиції, які щепили тут інспектори і всякі педагогічні поліцаї. А щоб переродити нашу школу відповідно новим вимогам педагогіки, треба народнім вчителям, які совісно ставляться до роботи, знайомитися з передовою педагогікою. Насамперед школи Германії і Бельгії, а потім Америки, де Європейські принципи, зараз же переводяться в життя і перевіряються на ділі, повинні стати зразками для нашої нової школи.

З цього погляду всяка книга або брошура, яка дає начерк нової школи на підставі даних сучасної педагогіки, приносить велику користь усім нам. І невеличка брошурка С. Ф. Русової стане в великій пригоді кожному живому вчителю, який ще не загруз у педагогічному шаблоні. Автор дав нам популярний начерк

нової школи, через те, мабуть, він не переказує певної педагогічної течії, яких, приміром, у самій Германії меємо кілька, а взагалі дуже багато. Брошура має цілком практичний характер: автор, чудесно знайомий з європейською педагогікою, бере звідусіль те - що, на його думку, являється найкращим і придатним в умовах нашої школи. Теоретичні погляди С. Ф. Русова перетворює в життя, маючи на увазі нашу українську школу. Останнє робить брошуру ще більш корисною для середнього читача.

В основу всього автором справедливо кладеться принцип самодіяльності учнів: стара школа виховувала затурканих, безязиких рабів, нова повинна дати нам вільних громадян з власною думкою і з бажанням працювати. Власні спостереження дитини, вчення як гра, драматизація, екскурсії, а наприкінці - веселий, бадьорий характер нової школи - ось що радить нам С. Ф. Русова. Ці погляди справді являються новими для більшості наших учителів, і через те брошуру треба визнати дуже корисною для всіх, кого турбує доля нашої школи" 43.

Три речі підкреслено в цій рецензії: школа має змінити не тільки мову, але весь свій дух, свій уклад; щоб це досягнути, вчителі повинні знайомитися з педагогікою чужих народів, перетворюючи чужі зразки для української школи; врешті, в основу навчання кладеться принцип самодіяльності учнів. Ці три головні засади поручалося всім учителям в Україні, особливо свідомішим з них, зорганізованим в В.У.С. з тим наміром, щоб вони на місцях переводили їх у життя.

Про методичні вказівки С. Русової в її брошурах "Нова Школа" і "Про колективне та групове читання", а також про працю з ділянки початкової методики Ч. Чепіги - "Методичні замітки до навчання по звуковому методу" написала ширшу рецензію К. Абламська, в якій стверджує, "що погляди Русової більш, ніж погляди Чепіги, відповідають вимогам нової методики. Ми в її маленьких нарисах - пише Абламська - знайдемо багато цінних практичних вказівок... вона знайомить нас із розпологом оповідань (Нова Школа, стор.11), котрим величезне значення придає американська школа; знайомить детально із системою колективного та групового читання, котрому посвячена окрема брошура. В допомогу вислову рекомендує всякі активні творчі засоби - малювання, ліпку, вирізування і таке інше;

задля художнього розвитку дітей і розвитку їх мови рекомендує теж новий засіб "драматизації" (Нова Шк., стор. 18)⁴⁴. Далі, варто відзначити рецензію С. Тит-ко на книжку Я. Чепіги "Письмо в школі" - методичний підручник для вчителя. Рецензент пише: "В дуже тяжких обставинах мусимо будувати свою власну школу. Наше теперішнє учительство проходило російську школу, педагогічні школи та різні учительські курси, готуючи робітників для шкіл, мали на увазі школу російську. Всі педагогічні й зокрема методичні дисципліни були пристосовані до потреб російської мови, російської школи. Отож з такими здобутками шкільними, в більшості далекими й чужими нашій школі, учительству й довелось братись до роботи в українській школі. Підручників для шкіл мало, методичної літератури української майже нема. І серед таких тяжких обставин учительство всеж таки, приступило до роботи, самотужки, шляхом тяжкої праці набувають тих знаннів, яких йому школа не дала.

І тому, з великою радістю вітаємо книжку Я. Чепіги. "Письмо в школі". Таких книжок, з поля методики, треба побажати, щоб зявилося як найбільше.

Книжка поділяється на три головні частини: вільна творчість, твори по малюнках та вільна диктура.

Природа дитини від початку життя є рух, є діяльність. Се її істота, її життя", каже автор книги. І тому треба як найширше розвивати активність у дитині, і механічності, якої так багато було в старій для нас школі, і яка тільки пригнічувала природні здібності дитини, - не повинно бути місця в вільній українській школі. Автор, на основі найновіших в педагогічній думці і з власних спостережень, яскраво обґрунтовує цю свою думку."⁴⁵

Похвальну рецензію написав С. Гай. на книжку Тальбота "Старшини у Вільбайській школі"., що її переклала М. Загірна. Він пише:

"Тальбот дуже в простих формах дає образок того, як англійська школа виховує будучих громадських діячів. Головний засіб до того - с а м о д і я л ь н і с т ь. В книжці змальовано цілий привід шкільного життя і показано на живих прикладах, як прищиплюється та самодіяльність учням. Не все на ділі йде так гладко, як це викладається в теоріях. Бувають помилки, злі

вчинки і як наслідки їх - жертви. Але загальне вражіння остається добре, бо видно, що школа дбайливо керує своїми вихованцями і непомітно заохочує їх до самодіяльності і через нього до удосконалення себе і своїх товаришів. Тому-то такі книжечки особливо можна рекомендувати у шкільні бібліотеки. Переклад визначається гарною мовою." 46

Ол. Дорошкевич з признанням відмітив появу творів М. Коцюбинського пишучи про них: "Нарешті ми дочекалися видання творів нашого видатного художника слова, що мусить стати за основу літературної освіти нашої молоді. Коцюбинського мусить знати й учень початкової школи ("Маленький грішник", "Харитя"), і вихованець середніх класів гімназії ("Пятизлотник", "Ялинка", "Дорогою ціною", "Для загального добра"), і нарешті юнак, що працює над виробленням свого життєвого світогляду ("Дебют", "Сон", "Fata Morgana"). Отже ми не можемо не відзначити в нашому журналі тієї величезної послуги для національної школи, яку зробило товариство "Криниця", пустивши в світ окрасу нашої літератури: це єсть той справжній камінь, на якому твориться наша культура" 47.

Петро Пелех дуже високо оцінив граматику Др. Сімовича висловлюючись про неї ось тими словами: "Перед нами безперечно найкраща практична граматика української мови не тільки з числа практичних граматик української мови, які появились за останні два революційні роки але з цих, які появились до цього часу взагалі. Її можна сміло поставити як граматику практичну, поруч з науковою граматикою проф. Смаль-Стоцького, що появилася у 1913 р. на німецькій мові (Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stephan von Smal-Stockuj und Theodor Gartner. Wien, 1913, стор. 550) та граматиками професорів Кримського й Тимченка."... Граматика д-ра Сімовича повинна бути настільною книгою кожного вчителя українця, особливо вчителя української мови, як поміч при самонавчанні і навчанні других української мови. Тому Міністерство Освіти повинно ввійти в порозуміння з автором, щоб дати змогу вчителям собі ту книгу в можливо найшвидшому часі та по можливо найдоступнішій ціні придбати" 48.

Далі І. Юцишин дає рецензію на "Рідну школу" (Першу читанку) С. Черкасенка, висловлюючись про неї з великим признанням; Мик. Зеров обговорює твір М. Грушевського "Всесвітня історія в корот-

кім огляді". Ол. Дорошкевич пише критичну рецензію на третє видання "Історія українського письменства" С. Бфремова, та багато інших похвальних, водночас гостро критичних рецензій появилася в двох річниках В.У.Ш. 1917-18 роках.

в) Пов'язання української педагогіки з педагогічними течіями Заходу

Журнал В.У.Ш. багато містив актуальних статей, написаних фаховими педагогами про питання організації нової школи та про методику викладання окремих предметів. Кожне число журналу подавало три, чотири, а то й більше статей, призначених справам самої народньої школи і тим способом якоюсь мірою компенсовано прогалину, спричинену браком фахової літератури українською мовою. За такий короткий час вільного, державного життя не було, очевидно, змоги створити теоретично-педагогічних творів більшого формату, і тому статті В.У.Ш., в яких насвітлювано й обговорювано окремі проблеми педагогіки, мали не абияке значення для учителів. Щоб бути на височині завдань у змаганнях за українську національну освіту, українські педагоги повинні були пильно вивчати фахову літературу, передусім ту літературу, що виходила російською мовою в оригіналі або передруковану з чужих мов. З публікацій "Світла" і В.У.Ш. випливає, що вони робили це дуже пильно й тим способом набули великого знання, яке їм придалося в час самостійного ставлення й побудови системи національної освіти в новій українській державі. Проте, користаючи з російських фахових творів і різних педагогічних журналів та із закордонних творів, перекладених на російську мову, українські педагоги повністю негували російську систему освіти і програми та методи навчання царського періоду⁴⁹. Орієнтація виразно була спрямована на Звхідню Європу й Америку. Вони шукали на Заході джерел поступової педагогічної думки і все, що здавалося їм цінним, було предметом обговорення в українських педагогічних журналах та інших виданнях. Ми хочемо тут навести важливіші згадки про закордонну педагогіку, вибрані із статей журналу В.У.Ш., щоб тим способом вказати, як багато присвячувалося уваги новим ідеям Заходу, а, крім того, щоб докладніше висвітлити, які саме ідеї з чужого ґрунту найкраще приймалися українськими педагогами, які з них захоплювали їх увагу. У двох річниках В.У.Ш. знаходять-

ся багато прикладів і згадок у різних статтях з тієї ділянки, а то й повні статті були присвячені справам нових шляхів закордонної педагогіки.

На особливе відзначення заслуговують передусім дві інформації про педагогіку Західної Європи й Америки, власне, із них ми почнемо наш огляд. Перша - стосується Єдиної школи, друга - трудової школи. Перша інформація знаходиться в статті П. Холодного "Єдина школа", тобто в загальному нарисі системи нової школи, що його виробила Комісія Товариства Шкільної Освіти на другий Всеукраїнський Учительський З'їзд. В цьому нарисі П. Холодний подає приклади систем шкільної освіти інших культурних країн, щоб узасаднити план єдиної школи, виготовлений для України. В інформації називається різні країни, в яких повністю, або частинно, заведено єдину школу та подається характеристику освітніх систем тих країн. В ній дослівно говориться:

"Організація єдиної школи з безпосереднім переходом від низчої до середньої школи, що давала б можливість всім дітям народу іти вперед в залежності від свого талану та бажання батьків, є в Данії, Швеції, Норвегії, Америці, Швейцарії, Австрії та по деяких місцях Германії, як от Мюнхен та Мангайм.

В Данії після загальної школи, де діти пробувають до 11-12 років, починається 4-річна школа, з англійською та німецькою мовами, а потім ще 3-річна з трьома гилками: класичною, нових мов та природничо-математичною.

Дуже вигідна і пристосована до демократичних кол людности система Норвежська. Після 3-річної загальної для всіх основи діти переходять в середню 9-річну школу, де 5 літ іде на реальну просвіту та 4 роки на класичну і вищу реальну.

В Америці після дитячого чадку діти йдуть до 4-класової народної школи, потім до другої також 4-класової вищого типу, нарешті в 4-класову середню. Перехід з школи до школи вільний.

З огляду на те, що 4 років для ґрунтовного вивчення курсу гімназії не вистачає, Швайцарія починає так: загальна школа 6-річна, в старших класах її маємо паралельні відділи з окремим програмом для тих, хто йде в середню школу.

В Австрії після 4 класів народної школи можна перейти до середньої.

Найбільш складна Мангаймська система, але ж вона забезпечує індивідуалізацію дітей в залежності від їхнього хисту та безплатне вчення в середній школі. Пристосована вона до якогось міста або певної округи, в котрій разом існують різноманітні школи, зв'язані поміж собою та суголосні.

Є окреме навчання для дітей недоумних, нездатних до науки, присталих, середнього хисту, нарешті талановитих, які не спромоглися за 8 обов'язкових років пройти всі класи народньої школи, і тому подібно: маємо 14 доріг в залежності від обставин.

Всі ці 12-річні системи, дають, окрім норвежської, вихід різноманітним здібностям дітей; всі бажають випустити в світ з закінченою, завершеною, цільною, хоч би й елементарною освітою.

Німці розробили ще де-кілька проєктів, щоб можна було завести організацію єдиної школи по всій Германії. Найбільш цікавим є проєкт проф. Рейна.

Всі діти від 6-12 літ ідуть в 6-річну школу; в цій школі на 4-й рік починається вивчення нових мов і за 3 роки до кінця цієї школи вже видно, яка дитина до вивчення мов нездатна. Ті діти, що мають пройти тільки народню школу (обов'язкову - 8-річну), ідуть до 7-8 класів додаткових і таким чином кінчають народню школу. Коли станеться так, що за 8 літ дитина не осилить 8 класів, тоді є гильки, що дають скорочену науку, але ж в обсягу тієї ж самої 8-літньої народньої школи.

Інші діти після 6-класової ідуть до 4-класової реальної школи. Ця школа дає освіту більшу 8-річної народньої, але ж меншу за середню школу.

Нарешті, треті діти після 6 класової ідуть просто без екзамену в 6-річну середню школу, реальну або класичну." 50

Після цього вступу подано нарис запропонованого плану єдиної школи, що був ухвалений другим Всеукраїнським Учительським З'їздом і детально розроблюваний Комісією при Секр. Нар. Освіти. Про нього буде ще мова в одному з наступних розділів цієї праці.

Інформацію, що стосується питань трудової школи, написав Ол. Музиченко, тодішній генеральний інструктор Народнього Міністерства Освіти і керівник відділу західньо-європейської педагогіки в журналі В.У.Ш. У передмові до статті Вільгельма Ратя "Трудова школа та її розвиток в найближчому часі", котру

перекладено з журналу "Die neue Bahnen" за 1916 р. Музиченко заповідає, що "Вільна Українська Школа" під загальною рубрикою "Школа в Західній Європі й Америці" має намір на своїх сторінках містити виклад усіх цікавих моментів життя закордонних шкіл. Наскільки це можливо спостерігати в німецькій, французькій, англійській і американській педагогічній літературі за час війни". Далі він пише: "Педагогічна думка цих країн за час військового лихоліття інтенсивно поспішала вперед, розробляла не стільки військово-шкільні теми, скільки ті проблеми, які на весь зріст повинні стати перед школою після страшної війни. Бажаючи підготувати організацію кращої школи, німецька педагогічна преса перед кінцем війни подала плян скликати народньо-шкільну конференцію центральних держав Європи. Ця конференція з представників четвертого союзу повинна була після закінчення війни перетворитися в інтернаціональну конференцію, а через те до участі в ній навіть під час війни запрошували членів із нейтральних країн. В програму конференції, крім питань обов'язкового навчання, ролі держави і громад (общин) в устрої шкіл, організації єдиної школи, школи для хворих та відсталих, вищих народніх курсів і ин., було поставлено у розгляд реформаційних змагань: естетичного виховання народа, трудової школи, наукової експериментальної педагогіки. Реформаторська думка німецьких журналів за час війни розвивалася, головним чином, під прапором є д и н о ї і трудової школи. З цього погляду переглядаються широкі питання виховання й викладання окремих предметів - історії, географії і т. п. Через те в першу чергу на увагу нашому вчителству й подається розроблення проблеми про єдину, демократичну, трудову школу" ⁵¹. В перекладеній статті В. Ратєя на самому вступі подано таке ствердження про трудову школу: "Коли в зімку 1911/12 року, німецьке вчителство було поставлено перед ґрунтовним вирішенням питання про Трудову школу, ані його прихильники ані вороги його не сподівались такого швидкого побідного його поступу, бо кожному були відомі ті величезні труднощі, що полягали з одного боку в видатках, які повинні були нести на собі шкільні товариства, з другого - в реформі самого учительства, яке було виховано по зовсім иншому зразку; на другі перешкоди не звертали уваги... Минуло десятиліття, перше, ніж ця думка стала загальним здобутком німецьких педагогів. Тільки найсміливіші мрійники мали відвагу надіятись на те, що трудова

школа стане в ближчому часі звичайним фактом і що дійсне вміння стане рівнозначним знанню. Повинен був з'явитись якийсь могутній педагог, щоб зробити переоцінку цінностей. Тепер Трудова школа також не є вже більш безглуздою вимогою малого чи великого кола шкільних діячів, вона є формою майбутньої школи. Одночасно з Мюнхенським учебним планом, який вимагав практичної діяльності дітей, вийшов план для народних берлінських шкіл, який обережним способом відкривав шлях для думок про трудову школу. Ми виступаємо в будуччину, покидаючи старі форми школи; ми повинні признати велике значення за вихованням практичної людини, як воно само вимагається." ⁵² Ця стаття Ратев поміщена під час большевицької окупації Києва в тому самому числі В.У.Ш., в якому, в розділі "Шкільна хроніка", наведено отсі слова Затонського, сказані представником Ц.Б. В.У.С.: "Щодо педагогічної реформи то тут необхідно використати досвід советської Московщини, де принципи єдиної трудової школи з нижчої до вищої вже проголошені". Таким чином публікацію статті Ратев треба трактувати як свідоме поширення незаперечного доказу серед українського вчительства про те, що не з "досвіду советської Московщини", але із Заходу прийшла ідея трудової школи та безпосередньо із Заходу була прийнята українськими педагогами, які вже до війни стежили за педагогічними течіями Заходу й інформували про них, у тому й про трудову школу, створену Кершенштайнером, в журналі "Світло".

У наступному числі 8-9 В.У.Ш. за березень-квітень 1919 р. в розділі "Школа в Західній Європі й Америці" під редакцією Ол. Музиченка вийшли дві інформативні статті: "Тижневий З'їзд англійських учителів" і "Чи пережила себе читанка?" Перша стаття зроблена на підставі швайцарської вчительської газети (назви не подано). В ній, на підставі тем, які прочитані були на З'їзді, стверджується, що "відокремлена від нас та німців педагогічно-громадська думка Англії з непохитною конечністю прийшла до вирішення тих самих проблем, які висунуті війною у нас, і у німців. Ми почуємо тут про вимоги єдиної школи і трудового навчання; про бажання щодо відповідного підвищення становища народного вчителя; навіть про необхідність обовязкового навчання до 17 років, т. т. як раз до того терміну, який прийнято на учительських з'їздах українських та в Москві." На закінчення інформації зроблено ще такий висновок: "Не зважаючи на жорстокі

нападки на німецьку освіту, успіхи Германії в учебнім ділі стали дужим імпульсом для цього напруженого пориву Англії до повної освіти." ⁵³ В інформації "Чи пережила себе читанка"? написано такий вступ: "Під таким заголовком за часи війни в часоп. "Neue Bahnen" вийшла стаття, яка не тільки подає цінні факти з історії читанки, не тільки ще раз нагадує про відомі дебати з приводу скасування хрестоматій, але ще й показує реальний практичний та цінний шлях нашим шкільним видавництвам тим, що висуває нове питання про видання "книжок джерел". Своїм змістом ці коротенькі "джерела", замість читанок, особливо важні для культурного відродження України. Своїм методом "читання джерел" наближає нас до того активного навчання, про яке ось тут уже скоро 10 років дбає Київська педагогічна думка, що розробляє так званий "генетичний метод". Цей метод веде нас і до трудової школи. Через те українському вчителеві цікаво ознайомитися з тим, як саме німецька педагогічна практика освітлює питання про читанку." ⁵⁴

Цей вступ свідчить про самостійні розпрацьовування українськими Київськими педагогами "генетичного методу" і разом з тим прямування до трудової школи.

Належить підкреслити той факт, що журнал В.У.Ш. в 6-7 числі за січень-лютий 1919 р., а потім у наступному числі особливо великого значення надав питанням трудової школи, при чому це сталося зовсім не випадково. Тими питаннями члени і співробітники редакції цікавилися раніше. Вже з першого числа другого річника журналу почавши, отже, з серпня 1918 р., редакція частинами містила більшу статтю М. Котляренка, присвячену проблемам трудової школи під наголовком "Ручна праця в школі". В цій статті автор покликається на твір Кершенштайнера "Трудова школа", навівши отсі його слова: "Кершенштайнер в "Трудовій школі" каже, що: "наша сучасна школа не дає нічого для життя дитині. Вона скорше пригноблює, ніж розвиває активні риси характеру, які належать більшості дітей, коли вони вступають в школу, дух самостійности, жадобу братись за нове і надзвичайне, любов до стеження і досвіду, а особливо - бажання працювати не тільки за для себе, за для власного розвитку, ради того, щоб попередити других і здолати в дикій боротьбі за життя, але ж і за для того, щоб власний багатий запас сили щедро віддати на користь всім тим,

хто бажає допомоги " 55. Ідучи за думками Кершенштайнера, Котляренко вважає, що при сучасній школі "повинна бути майстерня, шкільний сад, город і т. д., де ведеться лябораторний метод навчання шкільних наук не тільки на нижчій, але ж і на вищій ступні. Цим методом є повна можливість користуватись і при навчанні рідної мови, і історії і географії, і природознавства і навіть математики". "Таким чином - пише Котляренко в іншому місці цієї статті - щоб досягнути загального розвитку розуму, щоб розвинути організм, змінити волю, при звичаїти до самодіяльності і колективної праці, ручна праця необхідна в загальній системі освіти. "Лише праця на користь ближнього, а не книга, як сказав Кершенштайнер, є носитель культури". "В майстерні, в лябораторії, в городі, в садку дитина найде працю по своїй силі", але ж нагадую знов, що шкільна майстерня не є майстерня в тісному розумінні цього слова " 56.

Загально беручи, в двох річниках Вільної Української Школи знаходиться кількадесят мість, у різних статтях журналу, в яких автори покликаються на приклади західньо-європейської й американської педагогіки. Чи кажеється про націоналізацію школи, чи про організацію народніх або середніх шкіл, чи про садочок або позашкільне виховання, - всюди знайдете приклади, взяті з практики західньо-європейських шкіл. Деякі цитати, що в них автори статей покликаються на Європейську педагогіку, ми наводили вже в попередніх розділах. Нижче подаємо ще декілька помітних зразків за таким порядком, як вони були поміщені в окремих числах журналу.

Вже в першому числі В.У.Ш. С. Русова у статті "Націоналізація школи" писала, що "психологічна вимога для людини і для нації одна, проста і органічна: щоб усе виховання, усе навчання ґрунтувалося на пошані особи - як особи індивідуальної так і особи національної. Рідна мова у вихованні й освіті - то є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражіннь. От через що першою свідомою вимогою задля справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи... Не дарма усі сучасні педагоги надають таке значення національному вихованню. В Германії знаменитий учень Гербарта, Рейн, у Франції, Бюмон, в Італії Монтесорі своїми новими школами, дитячими садками закладають усе виховання на національних підвалинах, на принципі наближення школи до рідного оточення дитини" 57.

Ол. Дорошкевич у статті "Огляд життя середньої школи", вміщеній у ч. 2 В.У.Ш. за жовтень 1917 р., обговорює циркуляр ч. 1316 Генерального Секретаря, який був виданий - у зв'язку з українізацією школи і звучить так: "Вимогами власного історичного життя та подіями революції український народ на його території поставлено на ступінь народів державних. Мова його, поруч з російською, має бути офіційно-урядовою; з життям його належить бути знайомим кожному громадянину України без різниці націй.

З огляду на це Генеральний Секретаріат України визнав потрібним, щоб у всіх середніх, вищих початкових і др. школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і українознавство (література, географія та історія України)."

Навівши слова цього циркуляра автор статті від себе додає: "Так пише п. Ген. Секретар, і з цим наказом не може не згодитись всякий, кому болить наша школа. Правда, де-які "охранительні" органи печаті, як "Кієвлянин" або "Кієвская Мысль", забють на гвалт, але тим однаково не згодиш. А для нас ясно, що учень повинен знати те життя, яке коло його розлягається. Це настільки безперечний принцип сучасної педагогіки, що проти його комар носа не підточить. Од близького до далекого - як це відомо всім. А сучасна німецька педагогіка перерішує в зв'язку з цим питання про підручники: для кожної місцевости повинен бути особливий підручник (див. аналогічні постанови 1-го Учительського з'їзду)." 58

А. Серєда у статті "Малювання - мова дитини" пише про вільну творчість дитини так: "Завданням вільної творчости в малюнку - є виклад духових рухів дитини, думок, її почуття і того життя, яке оточує дитину, тому ні техніка, ні матеріяли до малювання не повинні грати жадної ролі. В дитячій малюнку головне не його виконання, а те, чому дитина в нім навчиться, аби тільки цей малюнок служив певним впливом думки дитини. Таке педагогічне малювання, засноване на принципі вільної творчости, повинно провадитись в кожній українській школі і, як по всіх школах Європи, стати на перше місце в навчанні дітей грамоти і близьких до неї наук." 59

С. Русова ще також у статті "Позашкільна освіта" свої твердження спирає на досвід Західньої Європи, пишучи: "Так позашкіль-

на освіта, беручи дитину від початкової школи, поширює усіма засобами освіту цього школяра, підготовляє його до приймання вищої науки в найбільш сприятливих умовах - в вищій народній школі - університеті. Одночасно з цим вона ширить наукові знання і не тільки межі школярами, а серед усієї людности. По різних державах Західної Європи усікі додаткові школи і курси обов'язкові задля дітей (в Англії, Австрії, Німеччині); там усі розуміють, що в 12 літ не можливо закінчити своє навчання і обмежитися тільки низчою наукою, яка провадиться в початковій школі. Така постанова цілком розумна, бо справді для добробуту народнього а значить і державного, необхідно, щоб уся людність була якомога більш освічена, більш освідомлена щодо найголовніших робіт - хліборобства, ремісництва, кустарних виробів і т. и. На усі ці вимоги раціонального життя мають відповідати не тільки спеціальні школи сільсько-господарські, ремісничі, промислові, торгові і др., але і добре зорганізована позашкільна освіта." ⁶⁰ На західно-європейських педагогів, у тому й на Кершенштайнера покликається М. Крупський у статті "Природознавство й математика в новій українській школі" (В.У.Ш. Рік II. ч. 1.). На західні зразки спирає свої твердження також Ол. Музиченко в статті "Реформа школи чи шкільна реформація" (В.У.Ш. Рік II. ч. 4.). Численними прикладами із Західної Європи ілюструє свою статтю "До питання про гігієнічні умови праці учителя" д-р В. Підгасцький (В.У.Ш. Рік II. ч. 4.). Про потребу регулярних наукових подорожей в Західну Європу говориться в Меморандумі В.У.С. до Директорії УНР. Багато західно-європейських творів наводить у статті "Предмет педагогічної психології" проф. В. В. Зінковський (В.У.Ш. Рік II. ч. 6-7). Роблять це також інші автори.

Цей розділ був би неповний, якщо б ми не подали в ньому важливих думок Ол. Дорошкевича про національне виховання української молоді, де чоловічий педагог того часу накреслює шляхи, якими повинно проходити виховання молоді у важливий час українського відродження. Він говорить виразно, що українці "повинні дивитись не на Росію", але звертатись до народів Західної Європи, у яких дуже високо розвинене національне почуття. Він також визначає нові виховні форми в молоді, кажучи про ю-

нацькі спілки для організування всієї молоді шкільного віку та взагалі подає певні патріотизму підставові істини з ділянки національного виховання:

"Доля нашого краю кладеться на терези історії, яка мусить сказати, бути чи не бути Україні самостійною, ні від кого (політично або економічно) незалежною державою. І тут я мушу сказати цілком свідомо: доля майбутньої України в руках наших, багатого й бідного духово, талановитого і непідготованого українського вчителя. Це не парадокс, а перевірена думка, яка заснована на всіх доказах сучасної педагогіки. Чи зможемо, чи вміємо ми покласти в основу нашої школи національне виховання? Чи прищепимо ми нашим дітям палку любові до рідного краю і бажання наложити головами за щастя і долю його? Чи здолаємо викохати не рефлексивно настроєну людину, яка вічно вагається і довбається в власній душі, а патріота з ясним розумом, і, головна річ, міцною, як криця, волею? Словом, куди гляне наша школа - на Схід чи на Захід?

Од того чи иншого повороту цього питання залежить доля нашого народу та його ролі в політично-культурному житті Європи. Воля України - це тільки принадні слова, які слід перевести в життя. Ці слова і чарівні гасла можуть висіти в повітрі, і тільки історики нашої культури одмежують у своїй книзі відповідну частину для цього часу. Але можуть вони, ці слова наших ідейних проводирів, повести за собою наш темний і змучений народ і справити його на широкий шлях чарівної казки. Для цього треба поширити міцну культуру на ширій національній і демократичній основі. Без культури народ не прийме як слід національних і навіть соціальних принципів, без культури він піде за якою-небудь марою - большевизмом, анархізмом тощо - і загрузне в вузеньких суточках і повороту не буде. Через що распалась велика Росія? Тільки через те, що не було національної культури. Діти співали "Боже, царя храни" і ненавиділи цього самого царя; всі були "руськими", але мало хто почував себе (звичайно, в школі) великоросом, українцем, грузином і т. д. Інтелігенція не мала елементарного національного почуття, вона навіть не розуміла його, вважаючи себе "руською", "общерусскою" або ще як.

У нас цього не може бути. Ми повинні дивитись не на Росію, а на Англію, яка дала мільйони добровольців у сучасну війну, Фран-

цію, яку всякий француз вважає найкращою країною, нарешті - на Германію, де формальна освіта дала такі блискучі результати.

Отже сучасне гасло української педагогіки - національне виховання. Учительські спілки, педагогічні товариства, журнали, окремі вчителі - всі повинні розробляти детальні плани національного виховання. І треба сказати зараз же, що національне виховання повинно загострювати насамперед волю дитини: що сказав, те й зробив. В Росії, напр., за часів Японської війни билися з супротивником молебнами, а на нашій пам'яті - резолюціями та промовами (особливо резолюції та відозви з печінках сидять). В системі виховання те гарне, що викликає роботу т. зв. "дуги рефлекса": думка тягне за собою відповідну акцію.

На першій плян я особисто ставлю національну організацію учнів. Юнацька Спілка повинна охопити всю Україну міцними зв'язками, повинна переродити м'якотілих вихованців колишньої школи. Юнацькі спілки і тепер маються по багатьох школах, але, на превеликий жаль, не тільки без допомоги вчителів, а часто всупереч їх бажанням. Я не мислю школи, де б не було міцної організації - юнацької спілки." 61.

За тими словами ідуть приклади про організацію юнацьких спілок, які вже тоді були засновані в багатьох школах України та наведені приклади іншої діяльності. Цим наголошено важливість т. зв. державно-громадянського виховання української молоді, - якщо б ужити в тому випадку знаного окреслення Кершенштайнера. Отже підкреслено один з принципів, що його так високо підніс визначний німецький педагог у своєму творі під заголовком "Що таке державно-громадянське виховання:", до речі, єдиному творі Кершенштайнера, який був перекладений на українську мову ще в час війни і появився друком 1918 року.

г) Проект єдиної школи і плян управління освітою в Україні.

У революційні 1917-1918 роки українські освітні діячі особливо увагу присвячували організаційним питанням єдиної школи, інтенсивно займаючись випрацьовуванням якнайкращої системи освіти та програм навчання для нової школи. Намагання ішли як з боку організованого учительства, так і з боку урядових кіл в тому напрямі, щоб школа в Україні була національно-демократична, з єдиною системою освіти для всієї Соборної української

держави, щоб усі соціальні верстви мали однакове право на освіту та щоб нова система освіти забезпечувала перехід від найнижчого до найвищого ступня школи. Ці головні принципи покладено в основу розбудови всього шкільництва і оформлено їх в наступних дев'ятьох пунктах, які подаємо за працею І. Крилова "Система освіти в Україні (1917-1930)":

1. Школа на Україні мусить бути національно-демократичною.
2. Викладовою мовою навчання й виховання, мовою науки на Україні мусить бути українська мова.
3. Для завершення розвитку української науки на українській мові має бути створена Українська Академія Наук.
4. Організація національно-демократичної школи на Україні мусить бути презедена учительством спільно з представниками народу.
5. Всі громадяни України мають право на нижчу, середню й вищу освіту.
6. Школа на Україні має бути єдиною для всіх соціальних груп.
7. В освітньо-виховавчій системі має бути забезпечена можливість безперервного, безперебійного переходу від нижчого до найвищого ступня школи.
8. Українська освітньо-виховавча система мусить забезпечити освіту й виховання національних меншостей України їхньою рідною мовою через відкриття шкіл чи рівнобіжних груп для національних меншин.
9. Всі українські землі мусять бути сполучені в Єдину Українську Державу з утворенням єдиної для всієї України системи освіти й виховання..."⁶².

Коротко, але дуже чітко оформлений нарис пляну єдиної школи складений за вимогами педагогічної науки та, спертий на досвід народів Західної Європи й Америки, був поміщений в другому числі журналу В.У.Ш. у жовтні 1917 р., після того, як його схвалено на Другому всеукраїнському учительському з'їзді. Навчання в початковій народній школі за тим пляном мало тривати 7 років і в загальному мало відбуватись з таким поділом матеріялу, який відповідно вимогам науки, давав би, за змогою, найліпшу освітню підготову дітям початкової школи. Нижче подаємо дослівний текст цього пляну:

"Перші чотири роки йдуть на навчання грамоти й на вивчення арифметичних дій з усіма числами та іменованих чисел; дроби проходять, як пропедевтичний курс.

Окрім вивчення цих наук, ведуться бесіди на теми з окружного життя та природи, але ж не систематично. За 4 роки можна опрацювати багато матеріалу на основі природознавчих наук, історії та географії, і треба сподіватися, що дитина буде дивитися розумними очима на багато з того, що буде навколо.

На 4-й рік можна почати вивчення російської мови в тім розмірі, який належить їй, як мові загально-державній⁶³. Методика мови повинна бути щільно пристосована до практичних вимог життя.

На п'ятий рік навчання, коли вивчення грамоти треба вважати скінченим, іде вивчення рідної мови на основі граматичній з можливо широким використанням літературного матеріалу, особливо з області народньої творчості; вивчення мови ведеться систематично до кінця сьомого року. До цього ж часу пристосовано закінчення систематичного курсу арифметики, поруч якого можна дати коротенько знання з алгебри, кінчаючи рівнянням 1-го ступеня.

З 5-го ж року починається пропедевтичний курс природознавства, що розвивається таким чином. З початку беруть матеріал хоча б по схемі: вода, повітря, земля. Відомости про це даються не як скорочений курс фізики та хемії, води, повітря і землі, що звичайно ми тепер маємо по школах, але ж фізика та хемія, як наукові методи, являються тільки знаряддям, яким можуть бути й інші науки, для розуміння того, що дитина бачила в цій сфері.

На 6-й рік школи курс природознавства йтиме так, щоб в основу його було покладено географічний метод; тоді діти знатимуть і про географічну мапу (карту), про поверхню суші, про море, земну кулю, підсоння та про населення землі, етнографічні ж відомости про наш народ будуть також тут дані.

Цей дворічний курс є підготовкою дальшого курсу географії з одного боку та курсу природничих наук з другого; відомости з цих наук, але ж на основі близького, добре знайомого життя, входять в курс 7-го року навчання, де йде географія України та коротенька географія Росії, а також коротенький курс зоології або ботаніки та пропедевтичний курс хемії.

Історія починається з 5-го року навчання; протягом трьох років іде елементарний курс Історії України.

Для проведення виховання дитини на формальному ґрунті паралельно систематичному курсу арифметики треба завести з 5-го року навчання трирічний курс наглядної геометрії. Російську мову можна було б почати теж з 5-го року навчання, провадячи її теж на грамати́чній основі, щоб навчання її закінчити 7-мим роком.

Бажано було б також познайомити дітей з основами ведення рахунків. Змісту курсу Закону Божого, а також питання про те, поскільки навчання його буде зв'язано з етичним вихованням дітей, ми тут розглядати не будемо, позаяк це питання не порушує загальноосвітньої основи нашої будови єдиної школи.

Звичайно, що окрім цих предметів школа користуватиметься не самою тільки наукою, як засобом виховання дітей. В цьому, паралельно науці матимуть силу музика, малювання та фізичні вправи. Розклад цих предметів по роках навчання хоч і входить в обсяг нашої статті, але ж його тут не приводжу, позаяк зробити це можна коли потрібно після прийняття основи того або іншого плану єдиної школи. Діти, пройшовши цю 7-річну школу, з педагогічного боку уявлятимуть собою матеріял, ознайомлений з основами рідного життя. Окрема дитина або на цьому кінчить шкільну освіту або йти-ме до середньої технічної школи та чотирирічної гімназії, де викладатимуть вже систематичні курси" ⁶⁴.

Накреслений план опрацьовувала далі низка Комісій Ген. Сек., а потім Міністерства освіти під керівництвом П. Холодного, що-правда, з деякими перервами за часів панування Гетьмана ⁶⁵, Закінчено його аж за доби Директорії. Опрацьовувано, передусім, систему загальної освіти під назвою "Єдиної школи". Готовий "Проект єдиної школи на Україні", а саме: його перша частина "Основна школа" був надрукований Міністерством освіти, як окреме видання 1919 р. у Кам'янці на Поділлі, величиною 172 стор. друку. Два роки пізніше, 17 червня 1921 р., Рада Республіки - український законодавчий орган на еміграції - затвердив цей проект єдиної школи на своєму засіданні в Тарнові, згідно з ним загальноосвітня школа мала тривати 12 років і поділялася на два циклі. І. Крилов, у вище названій праці, наводить ті місця з твору "Проект єдиної школи на Україні", в котрих кається про роки навчання в початковій школі, названій основною, і в середній, названій, колегією. Там сказано таке:

Школа ділиться на дві частини: перша - сім років, друга - чотири роки.

Примітка: В останній редакції п'яну Єдиної школи зроблено зміну цього проєкту: перша частина Єдиної школи має вісім років... на перший цикл припадає 8 років, на останній 4. Школу першого циклу будемо звати о с н о в н о ю ш к о л о ю, другу - к о л е г і є ю.

Таким чином вся Єдина школа від початку до вищої школи - ділиться на три частини: перша (молодша основна школа) включає 4 роки, друга (старша основна школа) - 4 роки і третя (колегія) - знову 4 роки. В дальшому будемо додержуватися термінології по класах, яких маємо разом дванадцять: 1,2,3,4, складають I ступінь; 5,6,7,8 - II ступінь; 9,10,11,12 - III ступінь" ⁶⁶.

За словами І. Крилова "Проєкт єдиної школи на Україні" "подає не лише контури загальноосвітньої школи в Україні, а й детально розроблені навчальні плани першого і другого ступня й повні, розгорнені програми кожної класи і з кожного предмету" ⁶⁷. Ось програми першого і другого ступня, що їх передрукував І. Крилов з офіційного видання:

Розклад годин та програм I ступня, себто 1,2,3 та 4 кл.

Таблиця годин у I ступні

Предмети	Кількість лекцій				
	1 класа	2 класа	3 класа	4 класа	Разом
Закон Божий	2/2	2/2	2	2	8
Рідна мова	10	10	8	8	36
Арифметика	6/2	6/2	4	4	20
Геометрія (наочна)	-	1	1	1	3
Природознавство	-	-	2	2	4
Географія	-	-	2	2	4
Історія	-	-	2	2	4
Співи	2	2	2	2	8
Руханка	2	2	2	2	8
Разом лекцій для дітей	22	23	25	25	-
Разом годин для вчителя	18	19	25	25	-

Розклад годин та програм II ступня, себто 5,6,7 та 8 кл.

Таблиця годин у II ступні

Предмети	Кількість лекцій				
	5 кляса	6 кляса	7 кляса	8 кляса	Разом
Закон Божий	1	2	2	1	6
Рідна мова	5	5	4	4	18
Аритметика	3	3	3	3	12
Геометрія	1	1	2	2	6
Фізика	-	-	2+1	2+1	5
Природознавство та с/г на Україні	2+1	2+1	2+1	4+1	12
Географія	2	2	2	2	8
Історія	3	3	3	3	12
Малювання	2	2	2	1	7
Рисування	-	-	1	2	3
Співи	2	2	1	1	6
Руханка	2	2	2	2	8
Жива мова	6	5	5	5	21
Разом лекцій для учнів	29 1/2	29 1/2	31	32	-
Разом лекцій для вчителів	30	30	32	33	- 68

В "Історії освіти на Україні" Ст. Сірополка, є згадка про те, що "за програмою єдиної школи в 1919 р. провадилося навчання в школах Поділля", тобто на території, яка залишилася ще на той час під владою Директорії. Цей самий автор у статті "Невіджалувана втрата (Пам'яті П. Холодного)" пише про значення проєкту єдиної школи таке: "можна бути певним, що життя оправдає його (П. Холодного) довголітню працю, бо в ній знайшли своє місце найкращі педагогічні вимоги нашого часу. - Ми маємо втіху бути свідками повного признання засад української єдиної школи з боку реформних Комісій в Чехословаччині, бо й вони будують свій проєкт єдиної школи на аналогічних засадах.- Ми маємо також певні дані, що й окупаційна влада на Україні використала у свій час проєкт єдиної школи, коли реквірувала наклад першої книжки "Проєкт єдиної школи на Україні" з Кам'янецької друкарні та розіслала примірники "Проєкту" по різних школах України" 69.

Крім проєкту єдиної школи, Генеральне Секретарство Освіти опрацювало також плян управління освітою в Україні. Підготовою З'їзду, для нарад в справі організації народньої освіти, зайнялося, з рамени Ген. Секр. Освіти і Генер. Шкільної Ради, Організаційне Бюро на чолі з Ст. Сірополком. З'їзд відбувся 15-20 грудня 1917 р. з участю 141 делегатів з правом вирішального голосу і 50 делегатів з правом дорадчого голосу. Його відкрив Генер. Секретар Освіти Ів. Стешенко, основний реферат на тему "Плян управління справою освіти на Україні" відчитав на ньому П. Холодний. Всіх рефератів прочитано 16. "На протязі 5 денної роботи З'їзд ухвалив - як подано у звідомленні про цей з'їзд - проєкт управління справами Освіти, вироблений Комісією Генеральної Шкільної Ради, додавши ряд поправок. Крім того З'їзд ухвалив ще цілий ряд постанов і резолюцій"⁷⁰. Ми наведемо тут четвертий розділ проєкту, ухваленого з'їздом, в якому кається про "Поділ управління Освітою відповідно національно-персональній автономії народів України", щоб вказати як забезпечувалося вільний розвиток школи й освіти національним меншинам в Україні. Текст цього розділу такий:

"В основі законодавства про національні школи лежить принцип національно-персональної автономії, проголошений III Універсалом УЦР. Згідно з цим принципом загальне завідування справами народньої освіти кожної національності на Вкраїні передається: завідування справами освіти українського народу - Генеральному Секретарству Освіти і Українській Раді Освіти при ньому; завідування справами освіти національних меншостей (великоросів, євреїв, поляків) - відділам по народній освіті при національних Генеральних Секретарствах і відповідним національним радам освіти при них, в склад яких входять люди даної національності. Кожен відділ з вище зазначених національностей

1) виробляє зразкові пляни організації дошкільної, позашкільної та професійної освіти.

2) дбає, аби здійснювалась єдність школи.

3) помагає розвитку самодіяльності народів України в напрямку поширення та поглиблення освіти, а також в напрямі розвитку мистецтва; для цього в обсягу свого бюджету може видавати грошову допомогу.

4) має при собі педагогічно-інформаційне бюро.

5) сам є ініціатором різних просвітних справ; закладає різні школи, академії і т. ін.

6) дбає, щоби школи були забезпечені вчителями, підручниками і необхідним приладдям.

7) дає державні права школам.

8) доглядає над задоволенням національних потреб учнів своєї національності; для цього національні Секретарства мають право доручати відповідним органам збирати в відповідних інституціях для цієї мети відомості.

В випадках непорозумінь питання вирішуються Генеральним Секретарством.

9) виконує інші функції, які зв'язані з загальним завідуванням освітою свого народу.

Всі документи по справах Освіти кожної національності, видані відповідним Генеральним Секретарством мовою даної національності за підписом уповноважених осіб і печаткою даного Секретарства, мають законну силу" ⁷¹.

Від Голови Організаційного Бюро для підготовки цього З'їзду Ст. Сірополка маємо ще деякі уточнені відомості про проєкт управління освітою та про його урядове затвердження Директорією. Він подає їх в "Історії освіти на Україні" ось так:

"Після 3-го Універсалу Центральної Ради (7 листопада 1917 р.), яким проголошувалося Українську Народню Республіку, Центральна Рада законом з 28 грудня 1917 р. зліквідувала шкільні округи. На їх місце утворено комісаріяти з представників усіх націй (по 4 українці та по одному від росіян, поляків і жидів). Скасовано також дирекції та інспекції народніх шкіл, а на їх місце встановлено губерніяльних і районних комісарів народньої освіти та при них шкільні ради.

"Той самий 3-й Універсал оголосив і національно-персональну автономію для національних меншостей. Щоб перевести в життя цю автономію в ділянці освітньої справи, Генеральний Секретаріят Освіти виробив проєкт управління справами освіти на Україні, згідно з яким кожна нація завідує справами своєї освіти через відповідні національні органи. Найвищим органом, що об'єднує діяльність культурно-освітніх установ націй України, є Генеральний Секрета-

рія Освіти. На місцях аналогічними об'єднуючими органами мають бути загальні губерніяльні шкільні ради. Засоби, що їх видає Генеральний Секретаріат Освіти на потреби народньої освіти, поділяються поміж секретаріатами для національних меншостей пропорціонально до кількості людности кожної національності... Хоча проєкт управління освітою офіційно й не був ухвалений, але ним кермувалися в центрі і подекуди на місцях".

"28 січня 1919 р. Трудовий Конгрес у Києві утворив культурно-освітню комісію, до якої увійшло 10 делегатів. На голову комісія вибрала Євгена Вирового, учителя катеринославської комерційної школи. Комісія проіснувала всього півтора місяця. Головна праця, яку перевела комісія, це - розгляд законопроекту про управління освітою в центрі та на місцях.

"24 лютого 1919 р. в Рівному Директорія затвердила закон про управління освітою. Згідно з цим законом, управління народньою освітою децентралізується, а саме, передається колегіальним органам із представників трьох елементів - землі (представники місцевого самоврядування), влади (комісар народньої освіти) та зорганізованого учительства (виборні члени учительських спілок). Отже, заснування шкільних рад при земствах та введення в шкільні управи ех офісію членів земських управ мало своїм завданням міцно зв'язати шкільне управління з самоврядуванням. З другого боку, введення комісарів освіти в число членів шкільних управ і призначення їх головами цих управ, давало міністерству освіти можливість мати постійну контролю над місцевими освітніми установами. Той самий закон утворив при міністерстві освіти Головну Шкільну Раду в складі 21 члена, як дорадчий орган" ⁷².

При заповіданнях відомостей Сірополко спирається на проєкт управління освітою, частинно також на твір С. Постернака "З історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-19 рр." Київ 1920, при чому належить відмітити, що С. Постернак був головою Президії цього з'їзду.

г) Чітке визначення національних принципів організації та розбудови шкільництва

Головна ціль і настанова українських педагогів - творців нової школи в добу національного відродження - не змінилася з приходом большевиків, які в лютому 1919 р. захопили частину України

разом із столичним містом Києвом. Видавши "Інструкцію Центрального Бюра Всеукраїнської Учительської Спілки до всіх місцевих учительських організацій" із закликом "прийняти найближчу участь в культурно-просвітній і шкільній праці радянської влади", вони зразу, на сторінках "Вільної Української Школи", зайняли становище до найбільш актуальних освітніх питань. Перед обличчям нової ситуації вони хотіли висвітлити і чітко уточнити, на сторінках власного журналу, правдиві факти про дотогочасні прийоми, старання і здобутки українського вчителства в ділянці освіти та про їх плани на майбутнє. Зокрема хотіли внести ясність у питання, які стосувалися чотирьох принципів нової школи, а саме: 1. принципу національного (рідна мова і українознавчі предмети), 2. принципу соціального (єдина школа для всіх верств народу), 3. принципу виховного (не тільки вчити, але й виховувати в національному дусі) та 4. принципу діяльного (збудувати трудову школу в Україні)⁷³. Тому вже в 6-7 числі Вільної Української Школи за січень-лютий 1919 р., отже зразу після зайняття більшовиками Києва, Я. Чепіга займає становище до урядової декларації, виданої тоді новою, ворожою владою в Україні, докладніше кажучи, він займає становище до однієї частини більшовицької декларації, - тієї частини, яка стосувалася освітніх справ в Україні, зокрема національного принципу школи. Чепіга пише:

"Цікавий документ даного часу маємо ми в декларації Тимчасового Робітниче-Селянського Правительства України, цікавий в тій його частині, де декларується завдання його в освіті укр. народу. Звичайно, нічого нового така декларація не дає, бо в своїх постановах на з'їздах укр. учительство опередило її, але цікавість цього документу полягає в його непослідовності щодо двох пунктів програми в освіті, а саме:

1) "Позаяк освіта має з'являється одною з перших умов освідомлення через ті маси своїх класових революційних завдань, то Т. Р.-С. Правительство уділить найбільш серйозну увагу на організацію шкільної й позашкільної освіти, утворення єдиної трудової школи... організацію народніх університетів".

2) Відкидаючи всякий національний гніт, котрий являється тільки маскою класового панування Т. Р.-С. Правит. України об'являє що язик навчання буде залежати від волі місцевого робітниче-селянського населення."

І от коли перше завдання виходить з ініціативи верхків влади і є продукт централістичної думки, а не результат достижлого самозрозуміння в цій потребі місцевого населення, другий - є децентралізований до низів. Першим передбачається воля народа, друге надає цій волі панування над нею русифікаторського розуміння щодо мови навчання. Коли одна особа запитала червоноармійця, чому він балакає не на своїй мові (в розмові він весь час говорив перекрученою мовою російсько-українського жаргону), він відповів: "я тут говорю на народній мові, а когда поеду на село, в свою деревню, то буду говорить, как там говорят", цеб то на рідній укр. мові. Тепер запитайте такого зрусифікованого старору царською школою, на якій мові вчити його дітей, відповідь буде одна - на народній, цеб то на есперанто єдиної невідомої Росії минулих часів панування імперіялістів - російській мові. Як же ми, педагоги, можемо погодитись з цією думкою, коли шкільні вимоги можуть допустити навчання грамоти тільки на тій мові, на якій дитина говорила до школи, на матерній мові. Це є закон природнього навчання і ні в жадній країні не запитують батьків, на якій мові вчити їх дітей, а дають національну школу всім, хто до якої нації приналежить.

І коли Т. Р.-С. Правительство України дбає про трудову єдину школу, хоче всюди збудувати нар. університети, не питаючи населення, чи хоче воно іменно трудової школи або нар. університетів, бо це є благо для нього, то цілком неконсеквентно запитувати батьків про мову навчання, коли йому відомо, що добро і благо освіти залежить од нормального і природнього початкового навчання на рідній дитині мові. У педагога є один закон, кстро-му він, як непохитному закону, тільки й підлягає - це закон природи дитячого організму, і ми ні в якому разі не можемо виявити згоду на такий експерімент: він загрожує знову русифікацією і гальмуванням культурно-освітнього поступу нашого народа, знову оберне школу в пекло і муки.

Коли допустили політичні і соціяльні експеріменти в державі, то це є закон еволюційного процесу в житті людей, але це матеріялом для експеріменту береться душа дитини, отже ми не можемо мовчати, і з приводу цього, ми певні, укр. учительство підніме свій голос і з'ясує всю шкідливість його для дитини. Я.Чепіга" 74

Це характеристичне і чітке становище Чепіги було, по суті, наче вказівкою українському вчителю не мовчати у виді нових плянів окупаційної влади, щодо мови навчання, а піднести свій голос проти висуненої в декларації ворожой українському народові постанови.

Таке виразне становище зайняв Чепіга до справи соціального принципу школи в числі 8-9 В.У.Ш. за березень-квітень 1919 р., нав'язуючи до статті Алекс. Гр-ма "Советская школа", що появилася тоді в офіційній советській владі у "Вістях Викон. Комітета Київ. Ради Раб. Деп." ⁷⁵ В цій статті Алекс Гр-м пропонував для реформи школи в Україні "живий примір Рад. Росії", кажучи, що "українська школа може скористувати всі позитивні сторони російського досвіду". Саме до тих пропозицій Алекс. Гр-ма, які конкретно стосувалися організації нижчої і середньої школи в Україні, справи негайного перевибору учителів до тих шкіл та ряду інших актуальних проблем, висловлюється Я. Чепіга, дуже критично відкидаючи перенесення досвіду з Росії в Україну. Його становище дуже рішуче і наскрізь незалежне від накидуваних думок офіційної влади спиралося на демократичному підході до питань освіти українського народу, виразно протиставляючись большевицькій класовій "ідеології панування біднішого над багатим", як несправедливої, а до того для самої держави шкідливої ідеології. Нижче подаємо найбільш помітні думки Чепіги в справі єдиної школи, яка мала б бути, за принциповим твердженням автора, побудована в Україні не інакше як лише для всіх верств народу на базі соціальної справедливості і в жадному разі не так, як у Росії під кутом класової боротьби.

"Великі й історичні часи - пише Чепіга - переживає школа на Україні. В революційній боротьбі вивується нові форми її. Прапор наш, на якому ми вписали "Вільна Українська школа", і ті гасла, які ми підносили в нашому журналі, підтримуються все більшим і більшим числом прихильників. І не дивлячись на ту хуртовину, яка здійснювалась на території України і ті змагання чужих нашої школі елементів, які хотять знову всю бувшу Росію закрити однокольоровим простиралом "общерусской" культури, "общерусского" язика, не дивлячись на це, ми віримо, що не далеко день, коли прапор наш маятиме над всіма школами України. Як ми вірили в часи важкого мороку російської реакції десять років назад в те, що на-

стане час, коли залунає рідна мова по школах, так ми віримо, що те, на чому тільки й може бути збудована справжня школа, ввійде в освіту і займе почесне місце в ній.

В центрі України іде вже робота по здійсненні наших ідеалів, про здійснення єдиної трудової школи, - школи праці, свободи й радості, школи дитини. Має витворитись нова школа, не школа гніту, тлумачення, примусу, сухої усоби, а школа руху, ініціативи, волі й творчості! Утворити це так привабливо, так захоплююче, що тут і єсть на що віддати працю, розум, сили..."

"Трудова школа має вже минуло, але в різних формах, в Америці, Германії й Росії. Перші більш-менш знайомі нам в офіціозі - в "Вістях Викон. Комітету Київ. Ради Раб. Деп.". В кількох номерах газети ми зустрічаємо статті Алекс. Гр-ма "Советская школа", яка перед нами розкриває ту працю, яка зроблена в Рад. Росії і яку автор пропонує проробити у нас на Україні. Освіта на Україні по зразку освіти в Р. Росії - надто не цікаво.

Звичайно цікаво те, що там зреалізовано, що зроблено для здійснення трудової школи і як зроблено, але ще більш нас цікавить, як хочать будувати на нашій землі цю школу, чи рахуються вони зо всіма особливостями населення, яке мешкає на просторині України? Певно, автор має дані, знає Україну і не піднесе нам страду, од якої потім правцем поставить всю освіту разом з такою школою.

На чому ж базується сучасна російська школа? На думку Ал. Гр-ма минула середня школа всіх типів була клясовою установою, яка служила тільки дітям буржуазії, і діти пролетаріату, одірвані од свого осередку, коли попадали в ці школи і проходили курс наук в ній, не вертались до лона пролетаріату, як борці за її волю, але тільки збільшували число освічених експлоататорів. От від чого, думає автор (а може так думають і ті, хто будував трудову радянську школу), нижча школа, як школа клясова, повинна бути знищена, давши місце єдиній загально-приступній, деколи й можлива перевага, то спершу біднішим, що страдали і страдають.

Ми думали найти більш сталу й ґрунтовну аргументацію для знищення нижчої й середньої школи з заміною їх єдиною загально-приступною. Такі міркування опадають, коли нижчу й середню школу зробити обов'язковою й загально-приступною. Коли ми, ставши на цей ґрунт, будемо будувати єдину школу на Україні, то

прийдеться багато дітей залишити без освіти, а чи на користь буде тоді це державі? Звичайно ні; тому не в цьому треба шукати підвалин для руйнування старої шкільної освіти, не в ідеології панування біднішого над багатим, не в переміщенні класів та їх взаємовідносин, а просто в соціалній справедливості і природному праві кожного члена освічуватись в вільній трудовій школі, якою не порушається гармонія, краса і правда в людині. Ідея правди, а не ворожнечі й гніву хоч би й справедливих, повинна лягти в ґрунт нової освіти. От-ця ідея примусила педагогів вимагати трудового принципу і єдинства в освіті раніш, ніж з'явилась Рад. Рос. єдина трудова школа. Ми, українці, не можемо стати на погляд автора, аби знову не скотитися до тої темряви, яка панувала весь час серед нашого народу в часи панування рос. царату. Всі діти мусять приймати освіту, як дарунок богів, рівний для всіх. Перед нами ідеал освіти храм дитини, який горить кущем не згоряемим і перш ніж підійти до нього, ми мусимо зняти чоботи старих "предвзятих" поглядів на школи і очиститись в огні громадської освіти, забути свій гнів і обурення перед чистою душею дитини.

В нашу школу підуть діти всіх верств (вони мусять піти до неї, коли буде обов'язкова освіта), бо дитина не може брати на себе провини батьків. Школа є храм дитини, в якому вона царствує і де всі діти знайдуть обійми матері і братерську допомогу, аби увільнитись од тих забобонів, які прищепили їм нерозумні батьки. Вони діти землі, а не буржуа, або пролетарія. Ми не підємо за тим місцем Ніцше, де він сказав: "І люблю я тільки країну моїх дітей", але здійснимо другі його слова: "Своїми дітьми я хочу спокутувати те, що я дитина своїх батьків і всім майбутнім — це сучасне!" (Так казав Заратустра).

Настав час нашому педагогові спокутувати все минуле перед дітьми, і ми мусимо в нашу школу внести ідеал рівності, братерства й любови. Ми є нація, пригноблена століттями чужим пануванням, і ми не знаємо ще, чи увільнимось од нього надалі. Во ім'я тої волі, до якої прагнемо ми всі, весь народ, ми мусимо дати освіту рівну всім дітям. Ми в нашій школі виховуємо працівника широкого, корисного народові, хоч би він був скалічений дошкільним життям у чужому нашому принципі і нашим переконанням осередку. Треба у нас так зробити, щоб всі діти були виховані соці-

яльно і на трудовому принципі, щоб більше не було паразитів, не було людей, які експлуатували своїх батьків, людей моральних. Школа є велике знаряддя прищиплювання людських ідеалів; в ній культивується людина, але не роз'єднанням і ворожнечою, а єднанням, братерством і любов'ю."

Далі Я. Чепіга критично висловлюється до пропонованих Алекс. Гр-мом методів організації трудових шкіл в Україні за російським зразком, кажучи так: "Нам здається, що женучись за скорішим декляруванням трудової школи в Росії, зробили велику помилку, коли над кожною школою повісили вивіску "Єдина Трудова Школа", а зміст її залишився непорушним. Поспішили видати декрет про перетворення старих шкіл, а нічого не зроблено, щоб перетворити саму ідею освіти. І ми боїмося, щоб і у нас на Україні од такої поспішності не вилилась школа в каліченій попсованій формі і тоді потрібна буде нова революція, щоб поправити діло." До думки Алекс. Гр-ма в справі проведення реформи школи в Україні "місцевими депрадами при ближчій участі учителів-інтернаціоналістів" Чепіга пише: "Не знаю чому це в педагогічній реформі, коли вимагається велика напруженість всіх педаг. сил, такий преферанс учителям інтернаціоналістам? Діло освітнього будівництва є діло вселюдське і коли ми читаємо твори Руссо, Пестальоцці, Коменського, праці Хола, Мала, Дьюї і т. ін. практиків труд. школи, у нас не з'являється перш за все питання: а чи були вони інтернаціоналістами? І що ж тоді робити з їх теоретичними і практичними працями, коли вони не дай Боже були імперіялістами, не вже кинути користуватись їх багатим досвідом? Думаю, що і в Росії однаково користувались їх працями, як і у всьому світі і тому неправдиво було б нам не скористувати педагогів при будівнанні нової школи, всі співчуваючі цій ідеї сили. Ми не підемо шляхом, вказаним автором статті, ми не повинні піти, коли бажаємо успіху цій ідеї." Подібно відкидаються в статті Чепіги пропоновані Алекс. Гр-мом "негайні перевибори учителів", коли і, незалежно од політичних поглядів останніх, але при обов'язковій умові "согласованости" їх методів навчання з принципами вільної трудової школи-комуни". І, врешті, Чепіга висловлює також протилежну думку щодо підготовки учителів нової школи. На закінчення своєї статті він пише:

"З статті Ал. Гр-ма видно, що в Росії ганялись не за змістом і ґрунтовним втіленням трудового принципу в школі, а за зверхнім

виглядом, "видимостю" його. Ми на цей шлях стати не повинні.

"Все зазначене далеко не вичерпує всіх негативних сторін будівництва труд. школи в Росії, але вже з висловленого видно, як нам не треба її будувати, і ця стаття офіціоза влади тільки підкреслює ще раз, що на Україні трудова школа здибується з зовсім іншими поглядами і прийме інші форми будівництва. Я не торкаюсь в даному огляді національних, соціальних та економічних елементів виховання, не торкаюсь програми й плану освітніх праць (одкладаючи це до іншого разу), але і ці питання впливають як особливі індивідуальні фактори, обійти яких ми не можемо на Україні. Я. Чепіга" ⁷⁶.

З цієї критичної статті Чепіги, що її досить широко тут цитуємо, краще, ніж із будь-якої іншої публікації, бачимо, що розвиток педагогічної думки в Україні проходив самостійно, без жодного зв'язку з російсько-більшевицькими настановами й практикою, і щойно під час большевицької окупації України прийшло до конфронтації поглядів і завзятої оборони основних українських позицій в ділянці шкільництва.

Про виховний принцип єдиної школи, в основу якого входила засада виховання української молоді в громадському й національному дусі, є мова в статті О. М. "До історії єдиної школи на Україні", в якій автор, крім короткої історії проєкту єдиної школи, дав також опис трьох розділів цього проєкту, що його опрацювали Комісії Міністерства Освіти, очолені П. Холодним. Про виховне значення єдиної школи написано в статті О. М. в такий спосіб: "Головне завдання проєктованої школи полягає в вихованні дитини. Чим більше боків дитячої душі охопить школа, тим краще. Досі школа на Україні ставила своїм завданням навчання дітей. Виховальні задачі розв'язувалися ніби самі собою, після засвоєння дітьми шкільної премудрости. Тим, як вони розв'язувались, школа мало цікавилась. По проєкту, наука в школі є тільки засобом до виховання ⁷⁷. Поруч з наукою ставиться мистецтво, мораль, релігія і фізичні вправи. Кількості знаннів не варто надавати особливої ваги. Далекі цінніше те, як ці знання увійшли в склад дитячого розумового багажу. Дитина перш за все знатиме про життя своєї місцевости, свого краю, побачить його красу, знатиме про його скарби. На цій найбільш природній основі наростатиме

всяке знання. Дитина, не цураючись свого, навчатиметься чужому. - Так збудована школа, по своєму внутрішньому змістові буде і національною... Щодо релігії - пише далі О. М. - то проєкт ставиться до неї так: "Коли релігію ставити в школі в цілях навчання самої релігії, цебто догматам тієї чи іншої конфесії, то це не є діло школи. Коли ж дивитись на релігію, як на засіб щодо виховання дітей, то релігії належить почесне місце. Бесідами про ідеальне - релігійні матері вводять дітей відразу в коло ідеальних розумінь, чого не має жадна з інших дисциплін." В цій самій статті О. М. висловився також про трудову школу наступними словами: "Що торкається трудової школи, то в методах навчання вона цим проєктом малась на увазі. Через це на деяких вчительських та лекторських курсах літом 1918 р. читався окремий курс про єдину трудову школу. Але за браком ознайомлених вчителів до цього питання рішуче не приступили" 78.

На значення виховного принципу нової школи вказав також Я. Чепіга в тому самому числі журналу в статті "До трудової вільної школи". Доказуючи потребу побудови в Україні трудової школи, він одночасно підкреслює її велике значення для народу. "Цілі старої школи віджили - пише Чепіга - і вони не придатні для сучасності. Коли утворюється переоцінка всіх цінностей, школа мусить змінити і радикально змінити свою структуру. І перше, що треба зробити, це надати вигляд трудової общини, де виховуватиметься новий громадянин для оновленої громади. Принцип соціального ^{життя} і соціально-етичної справедливості мусить лягти в ґрунт нових форм освіти... Соціально-етичні підвалини виникають з конечности в рості і розвитку промисловости, техніки, суспільних і міжнародних взаємовідносин і особливо в тому, що праця в індустрії вимагає підготовлених робітників, людей, які своєю працею витворювали б високо-економічні цінності... Весь добробут і надбання суспільства... витворюються колективною працею, кожний член її мусить вкласти потрібну частину своєї праці, він повинен трудитися і своєю працею набувати цінности для всього колективу, беручи в тій або іншій формі його участь. От для цього повинна школа виховати з молодого покоління членів громади, здібних вносити свою здорову громаді потрібну творчу працю, аби в свою чергу одержувати частину того добра, яке може бути до його послуг пропонувано громадським життям. Соціально справедливості вимагає,

щоб кожний член громади не тільки платив за добро й надбання, які одержує од громади, але щоб вся його праця, котру він віддає в загальну суму громадського колективного витвору, поверталася йому відповідно цій частині вкладеної ним праці цілком повно. Значить треба мати такі школи, які виховували б не ремісника, не професійного робітника, а громадянина - творця своєї власної долі, виховувала людей з сильною волею, свідомих і творчих в громадському колективі, аби доля громади була в залежності од їх власної долі. Таких громадян, таких свідомих членів колективу може дати школа, збудована на трудовому принципі, яка з'явиться кінечністю соціальної правди, соціально-етичних вимог. Освіта в праці і через працю мусить лягти в ґрунт нового будівництва школи"... І коли ми поставили в заголовку заклик "до трудової школи", то ми вірили, що все учительство, як один стане на цю платформу і не стане гальмувати справи, яка диктується самим життям. Коли раніш її називали школою майбутнього, то нині це є школа сучасного" ⁷⁹.

Діяльний принцип єдиної школи найширше освітлено в 8-9 числі В.У.Ш. Але це насвітлення було вже двостороннє: з одного боку від українських діячів, які твердо захищали національне становище в питаннях освіти, і з другого боку - від представників советської влади, яка почала зразу робити заходи в тому напрямі, щоб проводити плани розбудови шкільництва в Україні на російський зразок. Статті й інформації про трудову школу надруковано побіч себе. Редакція журналу помістила в цьому числі статті таких знаних авторів, як Ол. Дорошкевича - "Учитель і школа", цитовані вище статті Я. Чепіги - "До трудової школи" та "Школа й освіта на Україні", Ол. Музиченка - "Питання про єдину школу на Україні" (конспект доповіді, читаної на 2-ому Делегатському З'їздові Всеукр. Учит. Спілки, на підставі якого на тому з'їзді прийнято резолюції про єдину трудову школу) і його ж статті "До історії єдиної школи на Україні", "Школа в Західній Європі й Америці" та "Проект влаштування на Україні літніх курсів для підготовки учителів єдиної трудової школи при Наркомосі", С. Постернака - "Постановка справи підготування учителів за часи революції в Росії і на Україні", В. Родникова - "Огляд літератури по питаннях трудової школи" та ін. Крім того, в додатку цього числа поміщено другу частину матеріалів II-го З'їзду делегатів В.У.С., який

відбувся в Києві 15-18 січня 1919 р. тобто ще за часів Директорії (перша частина тих матеріалів появилася додатком до попереднього числа 6-7. В.У.Ш.). Разом з тим Редакція В.У.Ш. помістила офіційні документи Советської влади, і співзвучних їй організацій з ділянки шкільництва, а саме: "Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні", що його опрацювала "Комісія по перегляді і здійсненню єдиної трудової школи при Шкільному Відділі Народнього Комісаріату Освіти"⁸⁰, "Постанову Наркома Освіти", підписану Затонським і Бутвином, "Резолюції З'їзду вчителів-комуністів та співчуваючих їм Київщини, який відбувся в м. Києві 26-27 квітня 1919 року", та "Деклярацію Київського союзу учителів-інтернаціоналістів", в якій між іншим друга точка звучить так: "Учителі-інтернаціоналісти стоячи на ґрунті класової боротьби і не придаючи ніякого значення національним забобонам, визнають за всіма заселючими Україну народами повне право національного самовизначення, через яке лежить найближчий шлях до підняття народніх мас до інтернаціональної самосвідомості"⁸¹.

Так, як 2-ий Всеукраїнський учительський з'їзд в серпні 1917 р. займався передусім питанням єдиної школи в Україні, так 2-ий з'їзд делегатів Всеукраїнської Учительської Спілки у січні 1919 р. особливу увагу присвятив справам трудової школи і прийняв відповідні резолюції⁸², які мали стати загальними напрямними дальших змагань за розбудову трудових шкіл у вільній українській державі. Наведені вище статті чоловічих діячів В.У.С. вказували широким колам учительства на необхідну потребу здійснювати ідею єдиної трудової школи і тому з різних боків насвітлювали проблеми нової школи. Окрему статтю в тій справі присвятив також відповідальний редактор В.У.Ш. Ол. Дорошкевич під наголовком "Учитель і Школа", в якій, нав'язуючи до 2-го з'їзду В.У.С., закликає учителів до праці над ґрунтовною, корінною перебудовою школи в її основах, в принципах і "методах". На місце вербальної школи, пише він, мусить прийти трудова школа з світлими принципами, "які викувала в огні надхнення всесвітня педагогіка"⁸³. Та хоч настанова українських педагогів була чітка й тверда, проте розвиток шкільництва під російсько-більшевицькою окупацією пішов іншим шляхом від того, який теоретично опрацювали українські освітні діячі в національній державі.

ПРИМІТКИ І ДОПОВНЕННЯ

А. СЕМЕЖЕННЯ, УТИСКИ І ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТ-
НЬОГО РОЗВИТКУ

1. Братство св. Кирила й Методія існувало коротко і про нього було мало відомостей. М. Драгоманов у книжці "Народні школи на Україні", Женева 1877 р., з того приводу пише так: "Все, що досі напечатано про Кирило-Методіївський кружок, скільки небудь вірного, це кілька слів у статті "Жизнь Куліша", що, по всьому видно, переглянута самим Кулішем, у "Правді" 1868 р. Драгоманов наводить цитату з тієї статті в якій подається пляни Братства. Тут передруковуємо передусім те, що стосується освіти на Україні: "Ще будши у Києві, звів Куліш до купи кількох приятелів; в цій невеличкій громаді зародилась перша думка - видавання книжок до самопізнання українського, і споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до цього деяких панів гуманістів і тим положити основу народній освіті на Україні... Вони осадили меже себе і Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всю Славянщину. От тоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори: "До мертвих і живих", "Шафарикові" й інші. Що вони поміж собою науковим способом говорили, то він вивідавав поетичними образами, і з одного цього розумно (видно), - яким високим духом київська громада українська дихала... Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони устне і печатне слово і добру науку дівчат, як матерей і сестер тих діячів, що мали колись вирости серед стуманілого люду і холодного, лінивого панства. Там-то вони постановили піклуватись, щоб на Україні стало якнайбільше письменного і тямущого жіноцтва". (М. Драгоманов: "Народні школи на Україні". Женева 1877 р. стор. 112)

Також Ст. Сірополко пише про пляни Кирило-Методіївського Братства щодо поширення освіти на Україні, базуючись на праці: "Записка В. Білозерського про сільські школи". "Україна, Київ, 1924, кн. 1-11. В нього читаємо: "Вагу школи та поширення освіти серед українського населення добре усвідомили собі члени Кирило-Методіївського Братства, як це видно з його статуту, а головне з записки Василя Білозерського про сільські школи та з допитів поодиноких членів цього Братства. В. Білозерський у своїй записці, яку хотів подати до уряду, докладно з'ясовує мету, про-

граму й організацію школи для селян, що її мав намір заснувати у Полтаві на власні та на збірні кошти. Школа ця мала на меті підготовляти дітей селян до того, щоб вони могли повертатися до свого оточення, але з більшим знанням своїх обов'язків, своїх інтересів і потреб хліборобського життя. В школі мали викладатися такі предмети: а) закон Божий, б) найпотрібніші знання про явища природи, зв'язані з хліборобським побутом, ц) вивчення тих ремесел, які найбільше придатні в житті хлібороба, д) ознайомлення з тими засобами, що можуть бути корисні при лікуванні хоріб, які не вимагають конечної присутности лікаря, е) арифметика. До школи мали прийматися хлопці віком не менше 13 і не більше 16 років козацького стану і ні в якому разі не панських кріпаків (далі в записці викреслено пояснення цього, а саме, щоб уникнути можливої в майбутньому експлуатації такого учня його паном), що вже вміють принаймні читати, але бідніші діти приймаються без жадного знання. Школа мала утримуватися на жертви "в ім'я любови до людства та народньої освіти". (Ст. Сірополко: "Історія освіти на Україні" у тримісячнику "Шлях виховання й навчання" ч. 2-3 за 1937 р., Львів 1937, стор. 101.

2. "Книги Битія Українського Народу" є оригінальним, одним із найяскравіших документів української політичної думки XIX сторіччя... Виявлений 1917 р., після 70 літ від його постановня, в жандармських архівах Петрограду, цей твір уперше був опублікований Павлом Зайцевим 1918 року в журналі "Наше Минуле". Пізніше цей текст був передрукований 1921 р. у виданій у Львові праці Михайла Возняка "Кирило-Методіївське Братство". Перша спроба наукової публікації "Книг Битія" була здійснена українським Музеєм-Архівом при УВАН на еміграції в Авсбургу в сторіччя з часу їх постановня 1947 р. в окремому виданні п. н. "Микола Костомаров. Книги Битія Українського Народу". З цього видання передруковано без змін текст "Книг Битія" у книжці "Вивід Прав України". (Богдан Кравців "Вивід прав України", "Пролог" 1964, стор. 113). У наведеній тут примітці Б. Кравціва не згадано про Паризьке видання "Книг Битія...", що вийшло 1946 року під редакцією І. Борщака з його передмовою і примітками та поданням трьох десятків головних праць про Кирило-Методіївське Братство.

3. М. Грушевський, Ілюстрована Історія України, Київ-Відень 1921, стор. 493.

4. С. Я. Єфименко, Історія Українського Народу, Харків 1922, том II, стор. 129.

5. Н. Полонська-Василенко, Україна в складі російської імперії XIX - поч. XX ст. Енциклопедія Українознавства, Мюнхен-Нью Йорк, том I, частина 2, стор. 470.

6. "Основа", місячник, видаваний у Петербурзі (1861-62) з ініціативи П. Куліша під ред. В. Білозерського. Журнал мав вирішальне значення в розвитку української громадської думки і в кристалізації українофільства половини XIX ст... Він дав широке опрацювання проблем українського національно-культурного руху в літературно-критичних статтях П. Куліша, в історичних студіях М. Костомарова, які вперше дали синтетичне окреслення окремішности українського народу, як також і П. Куліша, в соціально-економічних нарисах Т. Рильського, в низці статей на теми українського шкільництва, в бібліографічних замітках тощо. (Е.У., том перший, частина III, Мюнхен-Нью Йорк, стор. 983).

7. "Громадами" називалися осередки української інтелігенції, що провадили національно-культурну і громадсько-політичну працю в другій половині 19 і на початку 20 в. в межах російської імперії. Перша Громада виникла в Петербурзі з кінцем 50-тих років. 1861 р. виникли Громади в Києві, Харкові, Полтаві та Чернігові. "Енциклопедія Українознавства". Словникова частина 2. Париж-Нью Йорк 1955-1957).

8. Н. Полонська-Василенко, Е. У., том перший, частина II, стор. 472.

9. Б. Гринченко, На безпросветном пути. "Русское Богатство" ч. 10-12 СІБ, 1905, стор. 2. Ще докладніші відомості про перші шкільні підручники подає Ст. Сірсполко. Він пише: "Як тільки з часу царювання Олександра II повіяло більш-менш вільним духом, українська інтелігенція поставила за перше своє завдання підготувати ґрунт для рідної школи. Слідом за "Грамадкою" П. Куліша, що вийшла вперше 1857 р. (1861 р. вийшла його скорочена "Грамадка"), до появи тайного обіжника міністра Валюєва встигла вийти ціла низка підручників українською мовою, а саме: Т. Шев-

ченка "Букварь южнорусскій", Петербург, 1861; І. Деркача "Українська Граматка", Москва, 1861; Дарагана "Українська граматка", Москва, 1861; М. Гатцука "Українська абетка", Москва, 1861; К. Шейковського "Домашня наука", Київ, 1861; "Азбука по методу Золотова для южнорусскаго края", Полтава, 1861; Д. Мороза "Арихметика", Київ, 1862; О. Кониського "Арихметика або щотниця", Петербург, 1863; С. Опатовича "Оповідання з святого писання", випуск І., Петербург, 1863. Після обіжника Валуєва, а потім тайного царського наказу 1876 р. якось проскочили через цензуру друге видання книжки С. Опатовича, Київ, 1874, О. Кониського "Граматка або перша читанка за-для початку вчення", Київ, 1883 та Т. Хуторного (Лубенця) - "Чытанка. Перша кнѣжка після граматкы", Київ, 1883."

10. С. Щоремов, Історія українського письменства, видання четверте, Київ-Ляйпціг 1919, том II, стор. 44.

11. "Чернігівський листок" - це український тижневик, видаваний у Чернігові під редакцією поета байкаря Л. Глібова. Він виходив у роках 1861-63 і був заборонений під час розгрому Чернігівської Громади. (Д. Дорошенко, Нарис Історії України, том II, стор. 291 і 297, Мюнхен, 1966).

12. Д. Дорошенко, Нарис Історії України, видання друге (незмінене, Мюнхен 1966, том II, стор. 296 і 297. Перше видання вийшло 1933 р. у Варшаві.

13. Михайло Драгоманов (1841-1895) народився на Полтавщині, студював на історично-філологічному відділі Київського Університету і 1864 р. прийнятий до цього університету як приват-доцент. На поглиблення студій був відряджений університетом за кордон і впродовж трьох років (1870-73) перебував у Німеччині, Італії, Швейцарії й Австрії. По приїзді до Києва працював далі як доцент в університеті. Через критику імперських урядових осіб та російської адміністрації був звільнений з Київського університету 1875 року. Після того Київська "Громада" вислала Драгоманова на свої кошти за кордон (1876 р.) для оборони української справи серед вільних народів Європи. У Женеві він видавав збірники "Громада", присвячені політичним, економічним і просвітним питанням в Україні. Також містив свої статті в різних чужонаціональних журналах. 1889 р. болгарським урядом був запрошений на катедру історії в Софійському

університеті, де працював до кінця життя. Під час студій у Київському університеті, вже з першого року, Драгоманов опинився в гуртку студентів, які в новостворених недільних школах віддано працювали над просвітою простих людей. Після закриття урядом недільних шкіл він працював безкорисливо у "Тимчасовій педагогічній школі", що її заведено для навчання українських народніх учителів. (За книжкою В. Дорошенка, Життя і діяльність М. П. Драгоманова, Відбитка з журналу "Сучасність" ч. 1 (25), за січень 1968, Мюнхен).

14. М. Драгоманов, Народні школи на Україні, Женева 1877, стор. 67.

15. Там же, стор. 88.

16. Сепаратизм українців - ці слова перший раз сказані жидівською газетою "Сіон", у зв'язку з виданням першої української азбуки - "Граматки" Куліша 1857 р. За газетою "Сіон" таке обвинувачення підхопили "Московскія Ведомости" і "Русскій Вестник", доповняючи його ще другим обвинуваченням: що українці і польські пани - повстанці майже одно й те саме. (Б. Гринченко, На безпросветном пути в журналі "Русское Богатство" ч. 10, СПб 1905, ст. 4.) Про це пише також М. Драгоманов у книжці "Народні школи на Україні", Женева 1877, стор. 72.

17. В. Дорошенко, Українство в Росії. Новіші часи, Відень 1917, стор. 15-17.

18. С. Єфремов, Історія Українського Письменства, вид. 4, том II, стор. 142. Текст Емського указу надрукований також в "Історичній записці К. А. Воснеского", урядника з "Главного управління по делам печати". Ця записка перекладена І. Франком у Львові 1905 року разом з Рефератом Петербурзької Академії Наук у справі знесення заборони українського слова. ("Петербургська Академія Наук в справі знесення заборони українського слова", передрук з Л.Н.В., Львів 1905, стор. 44).

19. "Lex Josephoviana" - так називали царський указ, підписаний 18/30 травня 1876 р. в Емсі. Ця назва походить від прізвища тайного радника Юзефовича, який бувши спершу прихильником українського руху, ради своєї кар'єри став потім його лютим ворогом і переслідувачем. Він грав головну роль в комісії

для розгляду української справи і вироблення способів боротьби з українством. (В.Дорошенко, Українство в Росії, Новіші часи, Відень 1917, стор. 17).

20. С. Щурмов, Історія Українського Письменства, вид. 4, том II, стор. 142.

21. Д. Дорошенко, Нарис Історії України, Мюнхен, 1966, том II, стор. 316.

22. М. Драгоманов, Народні школи на Україні, Женева 1877, стор. 95.

23. У книжці "Народні школи на Україні" Драгоманов указує на те, що 1876 року з державних розходів, які загально становили 559.361,193 мільйони рублів на селянські народні школи, пішло усього навсього 3.980.089 міл. руб., в той час, як на панські і церковні школи по всіх міністерствах пішло більш тридцяти двох міл. рублів. Він пише: "Є школи панські, в котрих казна тратить більш, як по 1000 рублів в рік на кожного панича, а в середньому розрахунку кожний панич в школі коштує в рік 867 руб., а на кожную селянську дитину в школі казна дає тільки 4 копійки в рік". (Нар. Шк. на У. стор. 8.)

24. Відомства. Школи царської імперії перебували в різних відомствах: університети, гімназії хлоп'ячі й частина жіночих, реальні школи - перебували у відомстві міністерства освіти; духовні школи, духовні семінарії й академії, єпархіяльні жіночі школи, церковно-приходські школи, школи грамоти і церковно-учительські школи - у відомстві Св. Синоду; сільсько-господарські школи всіх типів у відомстві міністерства хліборобства; кадетські корпуси і військові школи всіх типів у відомстві військового міністерства; частина жіночих гімназій - у відомстві імператриці Марії. (Гр. Ващенко, Розвиток советської педагогіки й школи, "Визвольний Шлях", кн. 1 (203) Лондон 1965, стор. 32).

В. Иванович у рецензії "Народное образование в России по последним данным", поміщеній у журналі "Вестник Воспитания" ч. 7, Москва, 1906, стор. 88 і 89, подає таку статистику:

"За даними з 1903 року, в імперії було всього 90.942 школи із 209,324 вчителями і 5.344,747 учнями; кожна школа припадала на 206 кв. верств і на 1.533 душ людности. З цього загального числа до міністерства народньої освіти належало дещо менше половини всіх шкіл (45.235), більше половини всіх учителів (109.631) і майже дві

третини всіх учнів (3.360,167). Решта шкіл належали до інших міністерств і головних управлінь, розподіляючись між ними так:

	шкіл	учителів	учнів
У відомстві св. синода	44.310	97.128	1,909,496
" " військового міністерства	925	1.280	51.455
" " установ імп. Марії	312	887	15.402
" " міністерства внутр. справ	94	249	1.886
" " імп. чоловіколюб. товариства	44	167	2.990
" " мін. імп. двору та уділів	18	36	881
" " міністерства фінансів	3	6	76
" " морського міністерства	1	10	198
Разом	45.707	99.763	1,984.580

25. Григорій Ващенко (1878-1967) - професор педагогіки, доктор гоноріс кауза УВУ, народжений на Полтавщині, здобув середню освіту в Полтавській духовній семінарії, а високу освіту в Московській духовній Академії. З 1904 року присвячується педагогічній праці, якою займається все життя. В час української державности 1918 року призначений доцентом психології в Полтавському університеті, а 1925 р. отримує звання професора педагогіки. Згодом, в час погрому "Спілки Визволення України", членом якої він був, проголошений "ворогом народу" і переслідуваний большевицьким режимом. Від 1945 до своєї смерти проф. Ващенко перебував на еміграції в Німеччині, де був обраний на звичайного професора педагогіки при УВУ, а також професором і ректором Української Богословської Академії в Мюнхені. Крім того на еміграції він займався виховуванням української молоді, організованої в СУМ-і. Професор Ващенко написав кілька десятків праць, розвідок і статей на педагогічні і психологічні теми, в тому цінний підручник дидактики "Загальні методи навчання", виданий в Україні, а також перевиданий на еміграції.

26. Гр. Ващенко, Проєкт системи освіти в Самостійній Україні, Мюнхен 1957, стор. 7.

27. Борис Грінченко (1863-1910) народився на хуторі Вільховий Яр, Харківського повіту, в бідній панській сім'ї. Вчився в домі батьків, а потім в харківській реальній школі. Його вигнали з п'ятої класи тієї школи за читання нелегальних книжок,

посадили на півтора місяця в тюрму і заборонили далі вчитися в школі. Після того Б. Грінченко займається такими чотирма ділянками праці: працює над власною самоосвітою, готується на народнього учителя, пише оригінальні художні твори і організує товаришів до громадської праці. Літом 1881 р. Б. Грінченко витримує іспит на вчителя народньої школи, а восени отримує посаду в селі Введенському, Зміївського повіту. За рік перенесений до села Тройчатого, потім до Олексіївки, того ж повіту, а ще за рік в село Нижню Сироватку, Сумського повіту – все на Харківщині. 1885 р. кидає учительвання і до 1887 р. працює статистиком у Херсонському Земстві. 1887 р. Х. Алчевська закликає його вчителювати в село Олексіївку, на Катеринославщині. Там Грінченко пробув 6 років, працюючи разом зі своєю дружиною. 1893 р. покинув учительвання і працював у Чернігівському Земстві. 1902 р. переїздить до Києва і працює над редагуванням словника, на запрошення Київської Громади. В 1905 р. стає редактором "Громадської Думки", потім "Нової Громади". 1906 р. Грінченко закладає в Києві Товариство "Просвіта", яке, під його керуванням, існувало протягом 4-ох років. За цей час Київська "Просвіта" видала 36 книжок, налічувала 625 членів і розпоряджала найбільшою бібліотекою. Помер Б. Грінченко передчасно на туберкульозу 1910 р. (За В. Дурдуківським, "Педагогічна діяльність Б. Грінченка", Праці наук.-пед. комісії ВУАН ч. 97, том I. Київ 1929).

Б. Грінченко написав кільканадцять статей і розвідок на педагогічні теми і більшу кількість художніх творів: віршів, оповідань, повістей і драм, значна кількість з них із педагогічною проблематикою. Найважливіші його педагогічні твори такі:

"Листи з України Наддніпрянської" друкованої в "Буковині" (р. 1892-1893), – підпис П. Вартовий. Окремо книжкою видано в Києві 1917 р.

"Яка тепер народня школа на Україні", розвідка у галицькому журналі "Життя і Слово", 1896 р. – підпис Вартовий.

"На безпросветном пути – Об украинской школе", найосновніша педагогічна праця Б. Грінченка, поміщена в російському народницькому журналі "Русское Богатство", Петербург 1905 р. Окремо видана в Києві 1906 р. (перероблена і доповнена).

"Якої нам треба школи", стаття на сторінках "Громадської Думки", Київ 1906 р. (В цій статті популярно виложені думки, представ-

лені скоріше в праці "На безпросветном пути". Вона була пізніше ще чотири рази окремо перевидана).

"Народні учителі й українська школа", у "Громадській Думці" 1906 р. і також окремою відбиткою.

28. Костянтин Ушинський (1824-1870) найбільший педагог української національності, справжній основоположник педагогічної науки в дореволюційній Росії, народився в родині українського дворянина. Після закінчення гімназії в місті Новгород Сіверський, він вступив на юридичний факультет Московського університету і закінчив його 1844 р. Педагогічною діяльністю Ушинський займався 15 років (1855-1870) з чого 7 років припадає на практичну і 8 на теоретичну діяльність. 5 років перебував за кордоном - у Швейцарії - і власне там написав головні педагогічні твори: "Человек как предмет воспитания", "Письма из Швейцарии", "Родное Слово" та ряд статей, присвячених питанням педагогічної психології. У збірнику статей про Ушинського і його педагогічну спадщину, виданому Львівським університетом, різнобічно висвітлено творчість цього великого педагога. В життєписній (передовій) статті збірника кажеється, що "серед учителів колишньої Росії популярність Ушинського була величезною. Недарма його називали "учителем учителів". У нього вчилися не тільки російські та українські педагоги, а й кращі педагоги інших народів... Ушинський один з перших сформулював ідею народності та практично розробив її як основу виховання підростаючого покоління... В основі ідеї народності виховання К. Д. Ушинського лежить думка: кожен народ має право і мусить мати школу рідною мовою, побудовану на народніх традиціях... Ушинський зовсім не заперечував історичного досвіду інших народів, але він вимагав, щоб засвоєння цього досвіду було підпорядковане принципу народності... Засуджуючи русифікаторську політику царського уряду взагалі і зокрема русифікацію українського народу, Ушинський палко обстоював право кожного народу вчити дітей своєю рідною мовою... Автори життєписної статі пишуть далі так: "Нехай нікого не бентежить той факт, що він (Ушинський) писав російською мовою, упорядковував посібники для російської народної школи і т.п. Він ніколи не цурався свого народу, своєї батьківщини - України, палко любив її. У приватному листі до відомого педагога і свого приятеля Модзалевського від 9/XII 1863 р. Костянтин Дмитрович називає себе українцем".

("Педагог-демократ К. Д. Ушинський", видання Львівського Державного Університету 1959 р. стор. 10-17; пор. також О. Кайданова, Очерки по истории народного образования в России и СССР, Белін 1938, стор. 25-35).

29. Борис Грінченко (Вартовий), Яка тепер народня школа на Україні, журнал "Життя і Слово", 1896, стор. 250-251. (Цитовано за працею В. Дурдуківського, Педагогічна діяльність Б. Грінченка, Праці ВУАН ч. 97, том I. Київ 1929, стор. 38, тому, що оригінальної розвідки Б. Грінченка не вдалося на чужині відшукати). Грінченко завжди пильно придивлявся до шкільництва на Україні і також збирав матеріяли про нього. Він вивчав історію боротьби за рідну школу, що її ще з 60-их років 18 сторіччя провадили окремі діячі і педагоги, а також земства, міські ради, гімназії, університети й ін. Весь цей матеріял був використаний у розвідці "На безпросветном пути", одній з найбільш цікавих і найгрунтовніше опрацьованих його педагогічних праць, яка була поміщена в російському народницькому журналі "Русское Богатство", Петербург 1905 р. Потім автор переробив і видав її окремо 1906 р. Брошура написана російською мовою, бо автор мав на увазі не виключно українських читачів, а й ворогів української школи, які не читали б книги, написаної українською мовою (Дурдуківський). Ця праця має 6 розділів і всебічно обговорює основні проблеми шкільництва на Україні. Вона опрацьована на широкому, фактичному матеріялі. Розпочинає її Грінченко цитатою з твору Ушинського, що в ньому цей визначний педагог дуже негативно оцінює російську освітню політику, супроти української народньої школи. Текст цього уривку з творів Ушинського, в українському перекладі, звучить так:

"Мало успіху з такої школи, до якої дитина йде з дому як з раю в пекло і з котрої вона біжить додому, як з темного пекла, в котрім усе темне, чуже, незрозуміле, у світлий рай, де все ясне, зрозуміле і близьке серцю. А таке враження робить на малоросійську дитину школа, це єдине місце в селі, в яким говорять незрозумілою для неї мовою. Дитина, не чувши вдома жодного великоруського слова, з першого ж дня навчання в школі починає наvertати на великоруський лад, і добре було б, якби на чисто великоруський, а то на той противний жаргон, що виробляється в

малоосвіченого малороса під час намагання розмовляти великоруською мовою. Така школа з першого ж дня, зовсім непривітна, нагадає дитині, що вона не вдома і, без сумніву, здається їй страховищем. Якщо така школа не закоріниться в народнім житті і не принесе для нього корисних плодів, то чому ж дивуватися? Інакше й бути не може. Поперше, така школа стоїть на багато нижче народу: що ж вона варта із своєю сотнею погано завчених слів супроти тієї безконечно-глибокої, живої й повної мови, що її витворив собі народ впродовж тисячоліття; Подруге, така школа безсила, тому що вона не будує розвитку дитини на єдино плодотворному душевному ґрунті - на народній мові і народніх почуттях, які в ній відбилися; врешті, потретьє, така школа некорисна: дитина не лише йде до неї з цілковито чужого середовища, але й виходить з неї в те саме чуже їй середовище. Швидко вона забуває кількадесять великоруських слів, що їх завчила в школі, а разом з тим забуває й ті поняття, які були до тих слів прив'язані. Народня мова і народнє життя знову опановують душу дитини та заливають і стирають всяке враження зі школи, як щось абсолютно чуже. Що ж зробила школа? Гірше, ніж нічого. Вона на декілька років затримала природній розвиток дитини; залишається, правда, грамотність, або краще сказати: півграмотність, і то не завжди, і може придасться для того, щоб на півросійським наріччі написати якийсь злобний наклеп; душі ж людини така школа не розвиває, а псує... великоруська грамота неодмінно загине в малоросійському селі без будьякого корисного сліду".

Навівши ці знаменні слова Ушинського, Грінченко ставить таке питання: "Якщо Ушинський правду каже, то значить, 25 мільйонів українців не тільки позбавлені найпотрібнішого засобу освіти - порядної школи, але ще й підлягали протягом багатьох десятиків років впливові установа, що робить "гірше, ніж нічого", бо "затримує на кілька років натуральний розвиток дитини", а душу людини "не розвиває, а псує". Інакше кажучи: якщо Ушинський правду каже, то все, що досі робилося на Україні в сфері народньої освіти, являється навіть не нулем, а мінусом у справі народнього розвитку" (Дурдуківський).

30. В. Дурдуківський, Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Праці ВУАН ч. 97, том I, Київ 1929, стор. 39. (Тому, що розвідка Б. Грінченка "Яка тепер народня школа на Україні" була видана у Галичині під псевдонімом Вартовий, він міг у ній переводити гостру критику російських підручників, призначених для українських народніх шкіл і російську шкільну політику в Україні).

31. Там же, стор. 39.

32. Там же, стор. 46 і 47.

33. В. Дурдуківський, Педагогічна діяльність Б. Грінченка, Праці наук.-педагогічної Комісії ВУАН ч. 97, том I. Київ 1929, стор. 8.

34. Іван Павлюк, Просвітна справа на селі, Відень 1917, стор. 16. В названій тут публікації І. Павлюк подає такі статистичні дані на стор. 18. "Загалом на народню освіту 1907 р. витрачувалося (в російській імперії) 100 мільйонів карбованців, себто менше ніж 1 карб. на людину. З тієї суми держава давала 77.453,000, решту давали земства 16.924,000 і міста 8.935,000). Але з загальної суми на нижчу освіту припадало тільки 33.911,000 карб., а решту витрачувалося на середню та вищу, якою користуються, звичайно, самі заможні люди. 1902 р. в гімназіях та прогімназіях на 100 учнів припадало: 45,5 дворян, 36,4 купців та міщан і тільки 10 селян. У вищих школах селян ще менше. Цілком зрозуміло, що селянство та дрібне міщанство користуються переважно початковими школами. А на ці школи найбільше й шкодувало російське правительство державних коштів, які складаються головним робом з поту й крові самого народу, котрому потрібна освіта."

Для повнішого образу, до речі буде, навести тут відомості про те, скільки грошей Росія збирала з України в роках 1882 до 1906 і скільки повернула назад, в тому часі, на потреби українського народу. М. Порш у своїй праці про потребу автономії для України публікує ці відомості 1907 р. в Києві, кажучи при тому, що походять вони від самого правительства. Він пише: "За 10 років від 1882 до 1891 року зібрано з України звичайних доходів 1,428.717,000 карб. Зроблено на Україні звичайних видатків 727,128,000 карб. Не вернулося до України 701,589,000 карб... За 9 років від 1898 до 1906 року зібрано з України звичайних до-

ходів 3,548,000 карб. Зроблено на Україні звичайних видатків 1,881.347,000 карб. Не вернулося до України 1,766.693,000 карб. Отже... виявляється, що біля половини того, що збирається з України в державну казну витрачається не на потреби нашого народу, не в нашому Краю... Таким упривілейованим Краєм (куди йдуть народні гроші) є центр, столиця Росії - Петербург і вся Петербурзька губернія. За 10 років від 1882 до 1891 р. зібрано в Петербурзькій губ. звичайних державних доходів 1,490,345 тис. карб. Зроблено в ній звичайних державних видатків 3,587,934 тис. карб.... взято з інших країв Росії 2,097.289 тис. карб. Теж саме ми побачимо і за ті 9 років від 1889 до 1906 року, які ми вище брали для України. Зібрано було в Петербург губ. звичайних державних доходів 1,716.803 тисяч карб. Зроблено в ній звичайних державних видатків 3,536.709 тис. карб. Недостало в неї своїх доходів і довелося взяти з інших Країв Росії 1.819,906 тис. карб. Так з року на рік упливали народні гроші з України в центр... (Микола Порц, Про автономію України, Київ 1907 р. стор. 73-75).

35. В. Дурдуківський, Педагогічна діяльність Б. Грінченка, Праці ВУАН ч. 97, том I, Київ 1929, стор. 10.

36. Там же, стор. 10.

37. М. Драгоманов, Народні школи на Україні, Женева 1877, стор. 26-27. Також І. Павлюк пише про дуже безвідрадне становище народних учителів на Україні і подає для прикладу звістки з газети "Рада" за 1909-1910 рр. Ось вони: "У селі Красненькім на Київщині... провчив учитель дітей 4 місяці (у церквній школі), а плати й досі не одержав за це. Куди не вдається учитель, кого не прохає, щоб заплатили йому запроцьовані гроші, - та все нічого не виходить. Доводиться просто пухнути з голоду й самому й сімі. В с. Комаринцях, могилівського повіту, є церковна школа, але вже другий рік вона не одержує грошей ні на плату вчителєви ні на інші шкільні потреби. Писали вже про це і до мирового посередника й до повітового відділу шкільної ради та нічого з того не виходить". (І. Павлюк, Просвітна справа на селі, Відень 1917, стор. 18).

38. М. Драгоманов, Народні школи на Україні, Женева 1877, стор. 27. Також Б. Грінченко наводить приклади покарання учителів за українську мову й українські книжки. (Б. Грінченко, На безпросветном пути, "Русское Богатство", ч. 11-12 1905, стор. 19).

39. Кость Левицький, Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914, Львів 1926, стор. 21 і 23.

40. Там же, стор. 27.

41. Первісна назва України була Русь, а українського народу - руський народ, українці називалися русинами. Ці стародавні слова й назви у Галичині затримались значно довше ніж на Східній Україні. Тому перед першою світовою війною в Західній Україні ці назви були загально уживані. Про назви Русь і Україна та про їхню історичну основу є значна література в українській, англійській, німецькій, французькій, італійській та інших мовах, яку подає та обговорює проф. Ярослав Б. Рудницький у своїй праці "Слово й назва "Україна" виданій Українською Вільною Академією Наук у Вінніпегу 1951 р.

42. К. Левицький пише про Народну Раду так: "В статуті "Народної Ради" подано як ціль Товариства: розвій руської народности як самостійної народности словянської, окремішної від польської і російської - через переведення в діло признаної її конституцією рівноправности, оборону прав руського народу і попирання його інтересів та змагань у всіх політичних, культурних, суспільних і економічних відносинах". На загальних зборах "Народної Ради" в лютому 1888 року проголошено першу програму Товариства, в якій сказано: "Ми Русини галицькі, первобитні жителі сеї землі, єсьмо частиною великого 20. мільйонного народу (мало-) руського, самостійного посеред громади народів словянських, окремого як від народу польського так і від російського". "Русини Галицькі не можуть зрікатися ідеалу патріотів Головної Руської Ради з 1848 р. 1848, та що ми мусимо наставати на поділ Галичини на дві частини: руську і польську, щоби досягнути наші права". "Сим актом пише К. Левицький - покладено правні основи політичної організації народньо-української в Галичині". (К. Левицький, Історія політичної думки Галицьких українців 1848-1914, Л. 1926, стор. 218-220).

43. В. Дорошенко подає такі відомості про розвиток організаційної мережі "Просвіти": "... в 1875 році була лише одна філія; в 1880 три; в 1890 чотири; в 1895 десять із 233 читальнями й 34 будинками; 1900 - 20 з 924 чит. і 75 буд.; в 1905 - 34 з 1530 чит. і 118 буд.; в 1910 - 64 з 2.376 чит. і 310 буд.; в 1914 - 77 з 2.944 чит. і 504 буд. Читальняних бібліотек перед 1-ою світовою війною було 2.664. Охоплювали вони 197.000 членів. Централя мала: в роках 1868-1876 усього 564 членів, а вже в 1878 р. - 1.277, і це число зростало з року на рік; у 1884 р. було вже вдвічі більше членів - 2.525, а в 1900 р. вже 13.449, у 1908 р. - 23.164, а перед 1-ою світовою війною - 36.000. (В. Дорошенко, Просвіта її заснування й праця, Філадельфія, Па., ЗСА 1959, стор. 24).

44. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка з нагоди 75-річчя його заснування 1873-1948, Нью Йорк-Мюнхен 1949, стор. 39 і 16.

45. Енциклопедія Українознавства, Том перший, Частина III, Мюнхен-Нью Йорк 1949, стор. 1161.

46. К. Левицький, Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914, Львів 1926, стор. 203.

47. Лев Ясінчук, 50 літ Рідної Школи 1881-1931, Львів (без дати вид.), стор. 5. Згадку про цісарський дозвіл на заведення української мови по школах наводить Ясінчук за журналом "Учитель" 1898 "Шкільництво народне в Галичині" та Ів. Франко "Нарис історії українсько-руської літератури", Львів 1919 р. (XXIX). Також І. Юцишин - редактор твору "Товариство Взаїмна поміч українського вчительства 1905-1930", Львів 1932, говорить про цей цісарський дозвіл на стор. 8, кажучи, що виписку взяв з рукопису І. Стронського, який знайшов її в творі

48. Про закон підчинення полякам всего шкільництва в Галичині Л. Ясінчук пише так: "Коли поляки втратили надію на повну відбудову Польщі разом із землями зпід Росії і Прусії, тоді задумали створити в Австрії польський політично-державний осе-

редок... "Як добре політично зорієнтований нарід, узяли вони під увагу в першу чергу: шкільництво. Дня 27 грудня 1866 року внесли на 4. сесії першого періоду Галицького сойму у Львові проєкт створити в Галичині краю шкільну раду з осередком у Львові, а 31. грудня того ж року проєкт закону про викладову мову в народніх і середніх школах в Галичині. Оба ті закони віддавали галицьку школу виключно в руки поляків... "Закон дістав цісарський підпис без огляду на українські протести та став правосильним у Галичині". (Л. Ясінчук, 50 літ Рідної Школи 1881-1931, стор. 8).

49. Лев Ясінчук, 50 літ Рідної Школи 1881-1931, Львів (без дати вид.) стор. 14 і 15.

50. "Взаїмна Поміч Українського Вчительства" об'єднувала при кінці 1906 р. 1562 членів, в тому 1221 звичайних членів, 322 спомагаючих і 9 добродіїв. При кінці 1907 р. Товариство нараховувало 1758 членів, 1363 звичайних, 5 надзвичайних, 384 спомагаючих і 29 добродіїв (це становило не цілих 50 % загалу українського народнього учительства). Також мало 57 окружних відділів у Галичині та 4 на Буковині. Найвищий стан членства подається у звідомленні за 1908 рік, а саме: 2030 членів, у тому 1589 звичайних, 432 спомагаючих і 11 добродіїв, але значна частина з них втратила членство наступного року, через незаплачені членські вкладки. Пор. "Товариство Взаїмна поміч українського вчительства 1905-1930", Львів 1932, стор. 44, 55 і 61).

51. "Оснування "Учительської Громади" було вислідом конечної потреби згуртувати ряди вчителів в об'єднану зорганізовану трудову громаду, а рівночасно й доказом, що українське життя розгорнулося широко й зрізничкувалося, що у великій частині було осягом праці вчителів середніх і високих шкіл". Так пишеться в передмові ювілейного видання "Двадцятьпятьліття Товариства "Учительська Громада", Львів 1935. В тому виданні надруковано історію Учительської Громади, опрацьовану О. Терлецьким. В ній подано на стор. 10, що до першої світової війни постало 11 філій У. Гр., і що "кількість членів зростала постійно. Їх було в дні першого Загального Зібрання 1.11.1908 р. - 298, з кінцем 1909 р. 304, з кінцем 1910 - 314, - а в 1911 - 398. Були це, з виїмком кільканадцятьох одиниць, учителі середніх і високих шкіл.

А що всіх учителів середніх шкіл було в Галичині понад 550, то поза У. Гр. осталося около півтора сотні".

52. І. Герасимович, О. Терлецький, Шкільництво в Галичині в другій половині ХІХ ст. і на початку ХХ сторіччя. "Енциклопедія Українознавства", том перший, частина ІІІ, Мюнхен-Нью Йорк 1949, стор. 928 і 929.

53. Є. Ю. Пеленський, Сучасне Українське Середнє й високе шкільництво в Галичині й на Волині, у збірнику: "Двадцятьпять-ліття Товариства 'Учительська Громада'", Львів 1935 стор. 169. Є. Ю. Пеленський у своїй статті про середнє шкільництво подає ще такі відомості: "Запопадливі заходи українців увести до середніх шкіл навчання українською мовою, хоч до цього австрійський уряд ставився прихильно ще 1848 р., довго не мали практичного значення, бо згодом німецьку мову в галицьких школах заступила польська. Щойно 1863/64 ш. р. заведено українську мову навчання в нижчих класах академічної гімназії у Львові, а 1873/74 поширено її на цілу гімназію. Довголітні намагання здобути належну кількість шкіл, увінчалися щойно під кінець 19 і з початком 20 в. частинним успіхом. Тоді повстали державні гімназії в Перемишлі 1887, в Коломиї 1893, в Тернополі 1898, в Станиславові 1905, друга (філія) у Львові 1906 і українські відділи при польських гімназіях у Стрії і Бережанах 1907 р. Усі вчительські семінарії були утраквістичні. Цих шкіл було замало. Тому українське громадянство пішло на шлях організування приватних шкіл. Зайнялася цим перш усього "Рідна Школа" - Українське Товариство Педагогічне - (семінарії), "Учительська Громада" й створений із представників провідних українських культурно-освітніх і господарських установ "Кравчий Шкільний Союз" (1910 - гімназії)". (25-ття Тва "У. Гр., стор. 168).

54. Там же, стор. 179. "Українськими школами (під Австрією) - пише Є. Ю. Пеленський у своїй статті - можна під кінець 18 й до половини 19 ст. назвати духовну семінарію в Перемишлі (з 1772 р.) *Barbareum* (1774-1784) у Відні, хоч і положену поза межами українських земель та призначену і для галичан і для закарпатських українців, духовну семінарію у Львові з 1784 р., врешті деякі українські виклади на Львівському університеті (*Studium Ruthenum* 1787-1808). У краю була теж ще

інша справа: перемиська Консисторія заложила 1817 р. дяковчительський інститут, що одначе проіснував недовго". (25-ліття "У. Гр.", стор. 167).

55. Пор. М. Гарас, В. Сімонович, Буковина, "Енциклопедія Українознавства", том перший, частина III, Мюнхен-Нью Йорк 1949, стор. 932.

56. Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр. том I, Ужгород 1932, стор. 6.

57. М. Грушевський, Ілюстрована Історія України, Київ-Відень 1921, стор. 583. "Переведення сеї руїної програми - пише М. Грушевський - загострювалося ще гірше через ті способи, якими вона здійснювалась. Як потім офіційально признавалось самими російськими офіційозними кругами, Галичина під час окупації опинилася в руках всякої поліцейської й чиновничої наволочі, котру посилено сюди на посади, а вона, користуючи з воєнного стану, робила, що хотіла... Місцями, напр., поголовно висилано українських священиків, або всю інтелігенцію, цілі маси свідоміших селян і міщан. Все се самим нелюдським способом хапали в чім застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір, без ріжниці, жінок, дітей, старців, хорих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей, се переходить всяку імовірність. Оден Київський Український Комітет допомоги зареєстрував їх 15 тис., але се, очевидно, тільки частина... Українська Галичина була дійсно знищена за той рік російської окупації, 1914/15. Коли весною того року Німці повели свій натиск на Підкарпаття, і російським військам прийшлося уступитися, російські влади, кидаючи Край, ще на прощання вивозили цілими партіями кого запопали". (Там же стор. 539). Д. Дорошенко також пише про те, що "на посади в окупованім краю пішов найгірший елемент з посеред російської адміністрації й поліції: хабарники, злодюги, п'яниці". (Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923, том I, стор. 7.)

58. Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр. том I, Ужгород 1932, стор. 9 і 10.

59. "Звіт діяльності Товариства "Пресвіта" у Львові за час від 8.4.1913 до 31.12.1920 року. У Львові, 1921. стор. 13.

60. "Історія Наукового Товариства ім. Шевченка", Нью Йорк-Мюнхен 1949 стор. 30.

61. Лев Ясінчук, 50 літ Рідної Школи 1881-1931, Львів, (без дати вид.), стор. 147.

62. "Товариство Взаїмна поміч українського вчителства" 1905-1930, Львів 1932, стор. 106.

Б. УКРАЇНСЬКЕ ЗМАГАННЯ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ОСВІТУ І РІДНУ МОВУ В ШКОЛАХ

1. Про Київську Стару "Громаду", її заснування та про її членів основників В. Антоновича і його товаришів видав цікаву джерельну розвідку О. Мицюк, професор Українського Університету в Празі, під наголовком "Українські Хлопомани", Чернівці 1933. В цій розвідці подано також значну кількість джерел. Знову ж про склад та діяльність Київської Старої Громади на початку 20-го сторіччя пише її активний і заслужений член Є. Чикаленко у своєму творі "Спогади (1861-1907)", перевиданому в Нью Йорку 1955, особливо на стор. 291-309. В цьому творі він пише також про Одеську, Петербурзьку й Полтавську Громади та про різні персональні відносини між членами Громад, між іншим, подає причини виходу з Київської Громади О. Кониського і В. Антоновича. Перший вийшов через розходження з Драгомановим, а другий через те, що Громада не прийняла у члени його ученика Арабажина; за іншою версією - через свою другу жінку, яка спричинилася до розсварення членів Громади і до прийняття рішення про те, що на майбутнє членами Громади можуть бути лише чоловіки. Цікаві відомості про Полтавську "стару" громаду подає Віктор Андрієвський у книжці "Три громади", спогади з 1885-1917 рр., II том, Львів 1938, стор. 70-75 і далі.

2. Володимир Науменко (1852-1919) народився в Новгород-сіверську в родині директора гімназії. По закінченні середньої освіти і студій на історично-філологічному відділі Київського університету 1878 р. віддався педагогічній праці в середніх школах Києва аж до часу емеритури. Вже емеритований, заснував приватну гімназію 1905 р. і працював у ній до 1914 року, причому, як педагог придбав собі широку славу в Києві і вдячну

пам'ять численних своїх учнів та вихованців". Під час студій Науменко пов'язався з Київською Старою Громадою, а з 1875 р. був її скарбником - 1882 року починає виходити в Києві "Кіевская Старина". В ній Науменко співробітничав з самого початку, а з 1893 року стає редактором цього журналу, що друкувався російською мовою двадцять п'ять років (1882-1906), тобто до часу знесення заборони української мови. ("Кіевскую Старину", яка в час заборони української мови була "головним органом українського літературного й культурно-національного життя на Україні" видавала з 1891 р. Київська Громада). В 1907 році Науменко, замість "Кіевской Старини" видає місячник під назвою "Україна". В роках 1914-1917 він був Головою Наукового Товариства в Києві. Тимчасове Правительство 1917 р. призначило його куратором Київської Шкільної Округи, а в гетьманському уряді був міністром народньої освіти. Науменко написав кілька десятків більших та багато менших статей, а, крім того, різні замітки й рецензії у "Кіевской Старині". Згинув 1919 р. в Києві. (За Д. Дорошенком "В. П. Науменко" у журналі: "Хліборобська Україна", Рік 1920-21, число II, III і IV, стор. 256, Відень).

3. Є. Чикаленко, Спогади 1861-1907, Нью Йорк 1955, стор. 314 і 315.

4. Про ці перші українські політичні партії В. Дорошенко пише так: "В 1905-1907 рр. в сих двох партіях зорганізовані були сливе всі свідомі українські елементи, як по містах так і по селах". Особливо під час виборчої кампанії до 1-ої і 2-ої Думи була замітна діяльність згаданих партій; на сей час припадає їх найбільш активна робота". (В. Дорошенко, Півтораєста літ української політичної думки, Відень 1914, стор. 10).

5. Є. Чикаленко, Спогади 1861-1907, Нью Йорк 1955, стор. 429.

6. Там же, стор. 367 і 368.

7. Там же, стор. 369.

8. С. Русова, Мої Спомини 1879-1915, у Збірнику "За сто літ" книга третя, Д. В. У. 1928. Істор. секція УАН під редакцією акад. Грушевського.

9. Пор. М. Грушевський, Про українську мову і українську школу, Київ 1913, стор. 25. Про цю саму Комісію пише Грушевський

також у вступному слові до видання "Петербурзька Академія Наук у справі знесення заборони українського слова", Львів 1905, стор. 1. В ньому він каже, що члени Комісії були самі великороси, з виїмком ак. Заленського. Далі він там подає, що "Головним референтом був ак. Шахматов, звісний спеціаліст від історії язика й староруського письменства; він головно, а також ак. Корш потрудилися над меморіялом, предложеним Комісією Академії і потім предложеним академією Комітету міністрів. До участі у своїй роботі Комісія запросила також декого з петербурзьких українців, що й предложили свої записки по різних питаннях українського слова й української національної справи в Росії, і Академія видрукувала їх між алегатами до свого меморіялу".

10. М. Грушевський, Про українську мову і українську школу, Київ 1913, стор. 25.

11. "Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова". Реферат академії, з додатком "Історичної записки" К. А. Воєнського і вступним словом проф. М. Грушевського. Передрук з "Літ.-Наук. Вістника". У Львові 1905 р., стор. 3 і 4.

12. Є. Чикаленко у своєму творі "Щоденник 1907-1917", описує таку подію: 1914 року російський уряд заборонив святкувати ювілей Шевченка. Українські діячі за посередництвам кадетів і трудовиків внесли інтерпеляцію в Думу із запитом, чому уряд видав таку заборону. Також с-деки внесли інтерпеляцію про всякі утиски українського руху. Лідер кадетської партії П. Мілюков приїхав до Києва, щоб познайомитися з українським рухом і зібрати матеріял для промови в Думі. Десять українських діячів, у тому М. Грушевський, Л. Яновська, Д. Дорошенко, Л. Черняхівська, В. Прокопович, М. Василенко дали інформативні доповіді П. Мілюкову про українське питання, наслідуючи різні його ділянки. Програмову доповідь говорив М. Грушевський, у якій назвав тодішні принципи свідомих українців, що їх вони будуть обстоювати у співпраці з москалями. Він сказав: "об'єднуємося на принципі парламентаризму, автономії України й фєдеративного устрою російської держави". Інші діячі далі казали про видавничу діяльність, просвітню справу, шкільне питання, театральне мистецтво та наслідували труднощі, з якими зустрічаються

українці в кожній ділянці з боку уряду. Мілюков усе докладно стенографував. "По скінченні доповідей, - пише Є. Чикаленко, - Мілюков завважив, що з приводу інформаційних доповідей він нічого не має сказати - чого він не розібрав, то перепитував, але програмова промова М. С. Грушевського потребує обговорення.

Він цілком згоджується з українською програмою мінімум, що її кадетська партія взялася боронити, коли умовлялася з українцями перед виборами в 4-ту Думу; народня школа рідною мовою, вивчення української мови в середніх і в педагогічних школах, катедри для українознавства по університетах, мова в суді - це він все раз-у-раз визнавав і визнає, але з автономією України, особливо з федеративним устроєм Росії, він згодитися не може. Кадетська програма визнає автономію для Фінляндії й Польщі, бо там за це говорить історія і сучасний стан, в українців цього не було в історії й не має тепер. Щодо федеративного устрою Росії, то він рішучо проти цього, бо це приведе до її розпаду." Тоді виникла дискусія, в якій М. Грушевський та інші учасники наради доказували правильність своїх позицій. "Мілюков знов відповів, що він, власне, ніколи не був противником українського самовизначення (самоопределенія), а тепер, після вислуханих інформацій, тим паче, а ідеали українські такі далекі, що про них реальним політикам нема чого сперечатись." До тих слів додає Чикаленко таку заввагу: "Але Мілюкову трудно вірити. Він, наприклад, запевняє, що раз-у-раз визнавав за українцями право на самовизначення, але це неправда, бо на з'їзді журналістів 1905 року в Петербурзі він, правда, неофіційно, а в приватній розмові з нами - "іногородцями" -, висловлювався виразно як централіст-нівеллятор." 19 лютого 1914 року Мілюков виголосив промову в Думі з приводу заборони Шевченкових свят. Її наводить Чикаленко в "Щоденнику" і під датою 3 березня пише у зв'язку з тією промовою: "Правду ми казали, що Мілюкову трудно вірити: в кінці наради нашої з ним, з приводу автономії та федерації, він сказав, кадети напевно порозуміються з українцями, що це ідеали такі далекі, що про них нема чого сперечатись, а тим часом з Думської катедри сказав, що здійснення цих ідеалів він вважає для Росії "справою шкідливою та небезпечною". Не знаю, чи він вискочив із цим, щоб запевнити російські поступові і непоступові кола в тім, що кадети насамперед дбають про цілість Росії, чи прос-

то в ньому заговорив московський централіст."... Ні, що не кажи, а в кожному кацапові, хоч який він поступовий, таки міцно в середині сидить централіст!". (Є. Чикаленко, Щоденник, Львів 1931, цитати взяті із сторінок: 423, 424, 425, 434 і 435).

13. Пор. В. Дорошенко, Українство в Росії, Відень 1917, стор. 60-71, а також М. Залізник, Російська Україна і її відродження, у Львові 1910, стор. 61-70.

14. Пор. Д. Дорошенко, Мої спомини про давнє минуле 1901-1914, Вінніпег 1949, стор. 80-84.

15. О. Лотоцький, Сторінки минулого, частина третя, Варшава 1934, стор. 89.

16. Там же, стор. 95-102. Резолютивна частина законопроекту О. Лотоцького звучить так: "1. У місцевостях з українським населенням від 1908/9 шк. р. в початковій школі заводиться навчання в рідній мові населення. 2. Російська мова, яко мова державна, є обов'язковим предметом навчання в цій школі. 3. В початкових школах українського району вживаються підручники, пристосовані до понять і умов життя й побуту місцевого населення. 4. Всі закони, незгідні з цими точками, касуються" (Подано в перекладі Ст. Сірополка з книжки: "Історія освіти на Україні", Львів 1937, стор. 135. До цих пунктів була додана роз'яснювальна записка, в якій обґрунтовується потребу рідної мови в школах. Ще один законопроект про навчання українською мовою в школах України внесено до четвертої Думи з ініціативи єпископа Волинського Никона, росіянина. Резолютивна частина його законопроекту така:

"Ми, нижче підписані члени Державної Думи, не будучи ні соціалдемократами, ні конституціоналістами-демократами, пропонуємо Державній Думі:

1. дозволити вести виклади в українських початкових школах усіх відомств (крайньою мірою, перші два роки навчання) рідною українською мовою;

2. призначити учителями в ці школи переважно українців та осіб, котрі знають місцеву мову;

3. увести виклади в українських початкових школах української мови та історії України нарівні з мовою російською та російською історією;

4. не переслідувати, вишукуючи та підшукуючи вини й провини Товариств "Просвіта", як установ виключно-просвітніх, які розповсюджують знання, дозволені брошури та книжки рідною українською мовою; закриття цих Товариств проводити передусім лише за вирішенням належного законного суду, а не порядком адміністративного вчинку - часто голої славолі.

Ми впевнені, що справедливе ставлення до чудесного плем'я поведе єдину Росію не до руїни і послаблення, а до сили і до підвищення. Мазепинський же рух слід оголосити державно-злочинним і придушувати його всебічно. Вожаки цього руху повинні виганятися з Росії назавжди.

Цю законодавчу пропозицію просимо передати на розгляд і опрацювання в належну комісію". (О. Лотоцький, Сторінки минулого, частина третя, Варшава 1934, стор. 104 і 105; також пор. Українській Вопрос, вид. друге "Задруга", Москва 1915, стор. 66).

17. "Наші інституції" у календарі Т-ва "Просвіти" у Києві на 1908 р. стор. 115. Там також подано вказівки за якою програмою треба писати звідомлення.

18. Там же, стор. 116-122.

19. Там же, стор. 116 і 117. Київська "Просвіта" за час свого 4-річного існування видала 36 книжок.

20. Пор. Д. Дорошенко, "Просвіти" на Великій Україні, надруковано у календарі "Просвіти" на 1928 р. Львів 1927, стор. 69-76. Автор цього спогаду Д. Дорошенко був секретарем Київської "Просвіти" понад два роки - з кінця 1906 до початку 1909 р. Наприкінці 1909 р. переїхав на працю до Катеринослава і там близько співпрацював разом із своєю дружиною в місцевій Просвіті і її філіях. Під його редакцією виходив орган Катеринославської "Просвіти" - двотижневик "Дніпрові Хвилі" (1909-1913 рр.). Про Одеську "Просвіту" є стаття в журналі "Українській Вестник" ч. 5 СПб 1906 р. стор. 312-317.

21. О. Лотоцький, Сторінки минулого, частина третя, Варшава 1934, розділ: "Справа української школи" стор. 87. На цій самій сторінці О. Лотоцький наводить автентичний текст з письма Столипіна до сенату, виготовленого з приводу закриття товариства "Українська Хата". В ньому сказано таке:

"Хоч найближчою метою товариства і є матеріальна підтримка, проте, очевидно, головними є культурні цілі. Однак, така мета для українського суспільства, з точки погляду російської державної влади, є вкрай небажаною і суперечною всім початкам, що їх уряд проводить у стосунку до колишньої України. Виходячи з того становища, що три головні галузі східнього слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не складати одного цілого, наш уряд, починаючи з 17-го сторіччя, постійно боровся проти руху, відомого в наш час під назвою українського, який уособлює собою ідеї відродження колишньої України і побудови Малоросійського краю на автономних національно-територіяльних основах".

22. Пор. "Украинский Вопрос", видання друге, Москва 1915, стор. 68 і 69; О. Лотоцький, Сторінки минулого, Частина третя, Варшава 1934, стор. 86 і також спогад Д. Дорошенка, "Просвіти" на Великій Україні. "Календар "Просвіти" на 1928 р. Львів 1927, стор. 75. Приклади пресової кампанії російських шовіністів подав Є. Чикаленко у своїм "Щоденнику". Він надрукував вирізки з "Нового Времени" з 8.12.1911 р. ч. 12839, стаття "Про Мазепинський рух", та "Кіевлянина" з 17.11.1911, ч. 348, стаття "Де головний ворог?", щоб показати читачам ставлення "правої" преси до українського руху - її великі напади на українство, додаючи при тому таку замітку: "Тут треба завважити, що прогресивна російська преса ні єдиним словом не обізвалась на ці інсинуації і доноси і тільки одна "Рада" (український щоденник, що виходив з 1906 до війни), мусіла оборонятись. А тим часом жидів російська преса гаряче обороняє і закликає громадянство до загального протесту проти нападок чорносотенців на жидів." (Є. Чикаленко, Щоденник (1907-1917), Львів 1931, стор. 245-252).

23. Нижче подаємо деякі закони й розпорядки щодо освіти на Україні, за фаховою працею визначного педагога Степана Сірополка "Історія освіти на Україні", яку надруковано в тримісячнику "Шлях виховання й навчання". Рік XI, 1937, кн. 2 і 3. 174 стор. Видання "Взаємної помочі українського вчителства", Львів 1937. Безплатний додаток до ч. 7. "Учительського слова" з вересня 1937 р.

"1. січня 1864 р. видано статут земських установ (скорочено земств), яким вводилося місцеве самоврядування в губерніях і повітах", стор. 108.

"Згідно з статутом 14 липня 1864 р. управління початковими школами покладалося на повітові шкільні ради, до яких входили представники різних відомств, а від громадянства - два представники повітового земства (стор. 108). Цей статут про початкові народні школи прямо вказує, що навчання у всіх школах має проводитися російською мовою. Чинність цього статуту поширювалася, між іншим, на всю Харківську та Одеську шкільну округу, а також на чернігівську та полтавську губернію Київської шкільної округи" (стор. 107).

"Статутом з дня 26 травня 1869 р. визначено, що всі школи Київської, Подільської та Волинської губернії знаходяться під кермою куратора Київської шкільної округи, а ближчий догляд за ними доручається інспекції народних шкіл тієї округи" (стор. 107).

"Інспекторів народних шкіл ^{заведено} майже в кожному повіті земських губерній царським наказом з дня 26 травня 1869 р." (Ст. 109).

"25 травня 1874 р. видано новий статут про початкові народні школи. Головні артикули того статуту такі:

Артикул 1. Початкові народні школи мають на меті укріпляти в народі релігійні й моральні поняття та поширювати елементарні корисні знання.

Артикул 4. В початкових народних школах навчання проводиться російською мовою.

Артикул 10. Початкові народні школи утворюються земством, міськими й сільськими громадами та приватними особами, з попереднім дозволом інспектора народних шкіл та за згодою голови повітової шкільної ради, про що й доводиться до їх відома.

"Законовчителя призначає єпархіяльне начальство, а інших учителів допускає інспектор народних шкіл, а за рік підлягають вони затвердженню повітової шкільної ради" (Стор. 110).

"Статут земських установ 1864 р. був згодом заступлений новим (12 червня 1890 р.), який іще більше вкоротив самостійність земств, а саме, губернатор мав право припинювати переведення в життя ухвал земських зборів, а крім того збільшено кількість справ, що вимагали затвердження ухвал земських зборів міністром внутрішніх справ, або губернатором. Особливо часто підлягали забороні рішення земських зборів в освітніх справах" (Стор. 110).

"Чимало боротьби провадило земство також із духовним відомством, яке задумало, з ініціативи міністра освіти гр. Д. Толстого

та обер. прокурора Святішого Синоду К. Победоносцева, перебрати в свої руки все народне шкільництво... Уряд усіма засобами підтримував церковно-парафіяльні школи (статут їх затверджено 13 червня 1884 р.), асигнував значні кошти на їх утримання, а розпорядком з 4 травня 1891 р. передав усі школи грамотности та недільні школи духовному відомству" (Стор. 113). (Пор. також твори: П. Милюков, Очерки по історії русскої культури, том второй, Париж 1931, стор. 821-835; Dr. Ernst Schultze, Rußlands Feindschaft gegen die Volksbildung und ihre Wirkungen auf Staat, Volk und Kultur, Leipzig, Verlag der Dürrschen Buchhandlung 1916, Seite 55-56).

24. Ст. Сірополко: Історія освіти на Україні у тримісячнику "Шлях виховання й навчання", Рік XI, 1937 кн. 2 і 3, стор. 110 і 132.

25. Пор. Б. Чикаленко, Спогади 1861-1907, Нью Йорк 1955 стор. 315, а також Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937 стор. 110.

26. Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937 стор. 112.

27. Там же, стор. 105, 106, 113-115, 134. Дані за 1877 р. про стан шкіл в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях неповні. Під деякими повітами цих губерній, в цитованій праці, поставлено лише знак запиту.

28. М.З., Отчет попечителя Киевского Учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 г. У журналі "Світло" книжка п'ята за січень 1914 р., Київ 1914, стор. 51-54.

29. Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937 р., стор. 113. Доказом про існування церковно-парафіяльних шкіл лише на папері, а не в дійсності служить наведений Ст. Сірополком на поданій тут сторінці такий приклад: "... відомий педагог Микола Вессель розповів, що в розмові з ним гр. Д. Толстой (міністер освіти) признався: ,знаєте ви, що зробила зо мною Катеринославська єпархія зі своїми 400 школами? Я прохав губерніально земство дати допомогу цим школам, і воно виявило повну готовість, але на місці з'ясувалося, що всі ці 400 шкіл існували лише у звітах, на папері". (Цей приклад Ст. Сірополко наводить за твором Б. Веселовського, Історія Земств, т. III, 1911, стор. 90).

30. К. О., Народня освіта на Поділлі, Журнал "Світло" кн. 4. грудень 1910 р., стор. 61.

31. М. С. Гриценко, Нариси з історії школи в українській РСР, Київ 1966, стор. 12 Ст. Сірополко подає такі статистичні дані про стан освіти на Україні перед 1917 р.:

"1915 р. на Наддніпрянській Україні було всього 19.340 шкіл, в яких училося 1.663,000 дітей.

За даними одноденного перепису народніх шкіл у Росії 18 січня 1911 р. в київській шкільній окрузі, що охоплювала п'ять українських губерній, було 11.118 шкіл, із них церковно-парафіяльних та шкіл грамоти 6.628, себто 59,6 %.

У 1910 р. не було прийнято до шкіл київської округи через тісноту шкільних помешкань 101.055 дітей.

За даними київського статистичного комітету, в селах київської губернії на 1 січня 1908 р. налічувалося дітей шкільного віку 344.920, із них училося а школах 136.382, себто 208.538 або 60,5 % залишалося без навчання.

Але що могла дати дітям наука в народніх школах - особливо в церковно-парафіяльних та школах грамоти, коли вона була чужа дітям і своєю мовою і всім своїм духом?

Не краще стояла справа і з позашкільною освітою, яка не користувалася українською мовою і цуралася української культури.

Чужа для українського народу шкільна й позашкільна освіта неминуче вела до послідовного підупаду української культури."

(Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937, стор. 149 і 150).

32. Григорій Шерстюк (1882-1911). Селянський син із Полтавщини; після початкової школи вступив до вчительської семінарії, яку закінчив 1904 р. Вчителював лише короткий час, бо за участь у визвольному русі був посаджений на кілька місяців до в'язниці і вернутись до вчителювання йому більше не пощастило. Він став спочатку секретарем газетки "Полтавскія Думки", співробітничав у "Полтавщині", а потім отримав працю секретаря в щотижневику "Рідний Край в час його полтавського існування. Тоді саме "юнак починає марити про заснування такого видавництва, яке б видаванням потрібних книжок петроху підготовляло ґрунт для майбутньої української національної школи". Він закладає видавництво "Укра-

їнський Учитель 1907 р. і вже тоді плекає думку видавати український педагогічний журнал. Переїхавши до Києва, працює в газеті "Рідний Край", а потім у щоденнику "Рада". За працю в "Раді" він був арештований і відсидів рік кріпости. Сидіння в тюрмі нівечить його підірване недугою здоров'я і спричиняється до передчасної смерти. Заклавши журнал "Світло" 1910 р., Гр. Шерстюк майже сам виконує всю редакторську роботу, поборює тяжкі матеріальні умови і, як пишеться в некролозі з приводу його смерти, "здійсненій мрії віддає всю силу, розум, час, весь запал душі й серця" (пор. Григорій Шерстюк (Некролог), "Світло" кн. друга, жовтень 1911, стор. 3-8).

33. "Наші завдання", "Світло" кн. перша, вересень 1910 р. стор. 3-6.

34. Ст. Сірополько, Перший педагогічний часопис на Наддніпрянській Україні 1910-14 рр. Стаття в журналі "Шлях виховання й навчання" ч. 1. Рік 5. Львів 1 січня 1931 р. стор. 8.

35. Там же. Це ^{не}значить, ^{що} "Світло" мало повну свободу слова. Так не було. За ним пильно стежили органи цензури. Доказом того є факт, що вже друге число "Світла" з жовтня 1910 р. підпало конфіскації за статтю С. Русової "Приватна діяльність", в якій авторка обговорює спосіб створення українських приватних шкіл. Саму авторку тієї статті й відповідального редактора "Світла" М. Старицьку притягнуто до судової відповідальності. Крім того, ще про одну судову справу "Світла" читаємо в числі 9. цього журналу з травня 1914 р. Там у розділі "Шкільна хроніка" на стор. 77 пишеться про акт обвинувачення редакторові "Світла" П. Діденкові за переказання змісту однієї статті в "Світлі" ч. 5. за січень 1914 р., опублікованої у львівському журналі "Учитель" чч. 1, 2, 3, 4, за 1913 р. До речі, автором цієї "небезпечної" статті в "Учителі" був член редакції "Світла" Я. Чепіга і вона була підписана його справжнім прізвищем Я. Зеленкевич. В ній казалося про те, що "Школа в Росії прагне денационалізувати підвладні народи" і подавалося докази такої денационалізації.

36. Я. З., Український дореволюційний педагогічний журнал. Надруковано в журналі "Шлях Освіти" ч. 5. 1927, стор. 95-104. На жаль, нема змоги устійнити прізвища автора цієї статті, але здається, що це був Я. Чепіга під ініціалами свого справжнього прізвища.

37. Там же, стор. 97 і 98.
38. Там же, стор. 104.
39. Р. Якубовський, Десять про шкільні справи в Західній Європі. "Світло" книжка четверта, грудень 1910 р. стор. 18.
40. Я. Чепіга, Народня освіта в Північно-Сполучених Державах, "Світло", книжка шоста, лютий 1911 р., стор. 43.
41. С. Русова, Шкільні екскурсії і їх значення, "Світло" книжка восьма, квітень 1911, стор. 29.
42. С. Русова, З російської педагогічної преси, "Світло", книжка восьма 1912, стор. 68 і 69.
43. Б. Чарнолуська, Мистецтво в школі, "Світло", книжка п'ята, січень 1912 р., стор. 29.
44. С. Русова, Ідейні підвалини школи, "Світло", книжка восьма, квітень 1913 р., стор. 33 і 34.
45. Там же, стор. 36.
46. Там же, стор. 37.
47. Я. Чепіга, Передмова до проекту української школи, "Світло", книжка перша, вересень 1913 р., стор. 31, 32 і 34.
48. Там же, стор. 36 і 37. Нав'язуючи до опублікованої "Передмови до проекту української школи" Чепіги, С. Черкасенко - член редакції "Світла" - написав статтю в черговому числі журналу під наголовком "Те, без чого не обійдеся". В цій статті він критично висловлюється про виготовлений проект, вважаючи, що "Складання й виконання такої першорядної ваги річі, як проект української школи, понад силу одній людині, хоч який би вона мала педагогічний досвід". На його думку, редакція "Світла" "зробила хибний крок, звернувшись до поодиноких осіб, тоді, як треба задля вироблення проекту скликати з'їзд українських учителів, бо на таким тільки з'їзді можливо було б щось зробити". А тому, що "скликати з'їзд в наші часи, при сучасних політичних обставинах, звичайно, нема ніякої змоги...", - пише він далі, - то й про вичерпуючий справу проект української школи можна тільки марити покищо". В цій же статті він звертається до українського вчительства, зокрема до тих, які мають бути учасниками всеросійського з'їзду учителів у Петербурзі в грудні 1913 р. "з закликом, що їх

ня мови, математики та природознавства). Усе це бере 184 годин навчання". (Д. Пісочинець, "Світло", вересень 1911 р. стор. 71).

На курсах в Петербурзі 1911 р. було присутніх 1500 учителів і учительок. Від українських губерній брало участь 216 осіб, між ними 66 українців. У звітженні з тих курсів подається, що "всі науки, читані на курсах, поділялись на дві секції і третій педагогічний відділ".

"Перша секція - гуманітарна. На цій секції було прочитано лекції з таких наук: 1) язикознавство, 2) історія первобитної культури, 3) історія загальна, 4) історія російська, 5) історія загальної літератури, 6) історія російської літератури, 7) історія філософії, 8) головні питання з народнього господарства (політичної економії), 9) загальна теорія права і 10) державне право.

Друга секція - природничо-історична. Лекції читано з 1) Фізики, 2) хемії, 3) зоології, 4) ботаніки, 5) астрономії, 6) геології, 7) метеорології і 8) анатомії і фізіології.

На педагогічному відділі читано лекції з 1) загальної психології, 2) психології експериментальної, 3) історії педагогічних ідей, 4) методики російської мови, 5) арифметики, 6) природознавства, 7) шкільної гігієни, 8) роля народнього вчителя в поширенні гігієнічних знаннів серед людности, 9) роля вчителя в боротьбі з алькоголізмом, 10) про граматику в початковій школі, 11) загальні питання організації північноамериканських і норвежських шкіл, вільна школа, мангеймська система і 12) питання виховання в різних школах.

Крім цих основих лекцій були ще й додаткові: 1) виразне читання, 2) методика початкового природознавства з практичними заняттями, 3) малювання, 4) співання і 5) по сільському господарству (скотарству, садівництву, бжильництву, огородництву, кооперації, ґрунт і удобрення).

Лекції читались з 9 години ранку до 10-11 годин вечора, з годинною перервою на обід. Лекції на обох секціях читались разом, в одні часи, в окремих приміщеннях... Лекції на педагогічному відділі читано було для обох секцій разом." (Батько, Учительські курси в Петербурзі, "Світло", вересень 1911 р. стор. 83).

55. Справа народньої освіти на Україні, "Світло", книжка перша, вересень 1911 р., стор. 62.

56. С. Русова, Загально-земський з'їзд в справах народньої освіти, "Світло", книжка перша, вересень 1911 р. стор. 43-47.

57. Там же, стор. 34-39.

58. С. Черкасенко, Всеукраїнська Спілка Учителів в 1900 рр. Журнал "Вільна Українська Школа" Київ, ч. 1. вересень 1917 р. стор. 17 і 18.

59. Там же, стор. 13. В окремому додатку до цієї праці містимо цей статут повністю.

60. Статті в "Світлі", присвячені Всеросійському вчительському з'їздові, який відбувся в грудні 1913 р.: С. Черкасенко, "Те, без чого не обійдеться", "Світло" ч. 2. Жовтень 1913 стор. 3.; "Од організаційного Комітету 1 Всеросійського З'їзду в справах народньої освіти", "Світло" ч. 2, жовтень 1913 стор. 60; С. Черкасенко, "Поза життям", "Світло" ч. 3, листопад 1913, стор. 3; "Із хвиль життя", "Світло" ч. 3, листопад 1913 стор. 58; С. Черкасенко, "Як ми попали в іногородці", "Світло" ч. 5, Січень 1914, стор. 3; С. Русова, "З З'їзду учителів", "Світло" ч. 5, січень 1914, стор. 6; "Після всеросійського з'їзду вчителів", "Світло" ч. 5, стор. 59; "В инородчеській комісії I загально-російського вчительського з'їзду" (резолуції цієї Комісії), "Світло" ч. 6, лютий 1914, стор. 59; "Відгуки загально-російського вчит. з'їзду", "Світло" ч. 6, лютий 1914, стор. 65; "Наша перемога і наші жертви", "Світло" ч. 9, травень 1914, стор. 3.

61. С. Русова, З з'їзду учителів, "Світло" ч. 5, січень 1914, стор. 9-11. Постанови Комісії З'їзду про українську школу і про школи інших національностей у російській імперії, а також про ручну працю в національній школі містимо в окремому додатку до цієї праці.

62. Там же, стор. 7.

63. Тут наводимо інформацію С. Русової про її доповідь на З'їзді:

"В вечірньому засіданні був прочитаний доклад С. Ф. Русової - "Ручна праця в инородчеській школі", й були демонстровані українські орнаменти - праці українських дітей на українські теми,

які дуже зацікавили багатьох учителів й учительок. Основні тези доповіді в тому, що там, де учні шкіл не володіють офіційною мовою, навчання графічно, письмо може чимало допомогти їм висловити свої думки зрозуміло й шире. Там, де школа по своїй офіційній програмі не дбає ні про рідні обставини життя учнів, ні про місцеву природу - ручна праця може стати добрим засобом виявляти свої хатні обставини, місцеві умови життя. Щоб ручна праця розвивала й естетичне почуття дітей, малювання мусить ставати близько до народнього орнаменту й уся школа мусить бути оздоблена в стилі національному й цю оздобу можуть виробити самі учні. За для навчання місцевої природи учні разом з учителем можуть утворити шкільні музеї. Усе це потрібно для того, щоб діти виховувалися на активній праці, в найближчому єднанні з природою й в тісному зв'язку з національним духом своєї людності. Доклад викликав чимало розмов й тези були ухвалені." (С. Русова, З З'їзду учителів, "Світло" ч. 5, січень 1914, стор. 14.).

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ (1917-1920)

1. Дм. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр. том I. Доба Центральної Ради, Ужгород 1932, перевидано: Нью Йорк 1954, стор. 264 і 265. Українська Центральна Рада, яка ухвалила і проголосила незалежність України, була вибрана в квітні 1917 року Українським Національним Конгресом і доповнена Всеукраїнськими Військовим, Селянським і Робітничим З'їздами, в котрих брали участь численні делегати з цілої України. Головою Центральної Ради вибрано проф. Михайла Грушевського (1866-1934), найбільш визначного історика України та заслуженого наукового і політичного діяча. (Найважливіші дати з життя і діяльності М. Грушевського знаходяться у статті О. Орлоблина поміщені в Енциклопедії Українознавства, словникова частина, книга II стор. 453-455. Там подана також література про нього українською і чужими мовами).

2. Такий мінімалізм, як домагання автономії для України може здаватися тепер дивним, але на той час був самозрозумілим. Причин до того було кілька. Дві найважливіші з них: наявність на території України залог імперського війська під командою ворожих російських генералів, які були б зразу виступили проти самостійницьких дій України та імпортована на Україну соціалістична ідеологія з обманними кличами дружби народів. Політикою України керували три соціалістичні партії: соціялісти-федералісти, очолені проф. Бфремовим, соціялісти-революціонери з Ковалевським і проф. Грушевським у провіді, та соціялісти-демократи, репрезентовані Винниченком і Петлюрою. Всі вони були виховані під впливом ідей М. Драгоманова, який у своїх творах виразно виступав проти українського сепаратизму, бо не вірив, щоб була потреба відділювати Україну від Росії. Беручи це до уваги треба особливо підкреслити незвичайно швидкий розвиток самостійницької політичної думки в Україні, що мав місце від вибуху революції до проголошення незалежності. Протягом не цілого року українська політика стосовно Росії цілковито змінилася і остаточно мусіла перейти в збройну боротьбу.

3. Дм. Дорошенко, Історія України 1917-1923, том I. стор. 89 і 90.

4. Текст большевицького ультіматуму підписаного Леніном і Троцьким та відповідь на нього підписану Винниченком і Шульги-

ном знаходиться в творі Дм. Дорошенка, Історія України 1917-20, том I, стор. 214-217.

5. В наслідок антимілітарної політики Центральної Ради, в критичний час, вона могла спертися лише на ті військові частини, які, не зважаючи на жадні обставини, були повністю віддані справі суверенності й соборності Української Держави. Хоч на початку революції по різних фронтах імперії перебувало коло три Мільйони вояків українців, у тому багато частин уже зукраїнізованих, проте обороняли Київ у лютому 1918 року всього біля трьох тисяч, у більшості на швидкоруч сформованих вояків. Всі інші численні військові з'єднання самочинно розформувалися ще перед фактичною українсько-російською війною, або деякі з них проголосили "неутралітет".

6. Павло Скоропадський (1873-1945) народився у Вісбадені. Його батьки походили з визначних родів козацької старшини і жили в Тростянці на Полтавщині. Він вчився в Стародубській гімназії, потім в Петербурзі. По закінченні науки вступив до царської армії і 1912 року дослужився ранги генерала маючи 39 літ. П. Скоропадський командував спершу дивізією, а потім корпусом на протинімецькому фронті. Літом 1917 р. українізував свій 34-тий корпус і перетворив його на I-ший український корпус (40 тисяч регулярного війська). Цей корпус у жовтні 1917 року роззброїв большевицькі війська в Україні охороняючи державу від ворожої інвазії. Союз Хліборобів Державників зі своїм ідеологом Вячеславом Липинським проголосив 1925 року П. Скоропадського спадковим гетьманом України. Старанням генерала П. Скоропадського засновано в Берліні Український Науковий Інститут, який проводив українську інформативну діяльність в Німеччині. (Пор. Дм. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр. том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород 1930, Нью Йорк 1954, стор. 22-41 і 403-424.)

7. В склад Директорії вибрано 5 осіб. Ними були: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко. Симон Петлюра (1879-1926) займав також становище Головного Отамана військ УНР, а згодом по уступленні з Директорії В. Винниченка став Головою Директорії. На тому становищі керував цілою боротьбою України. Після війни

з 1924 року перебував в Парижі і там був замордований большевицьким агентом 1926 р. (Пор. Василь Іванис, Симон Петлюра - президент України, Торонто 1952; П. Феденко, О. Горбач, Доба Директорії. Енциклопедія Українознавства, том перший, книга II, стор. 517-527.)

Для повнішого погляду на політичний стан в Україні 1918-1919 рр. треба додати ще такі історичні події: В жовтні 1918 р. Українська Національна Рада у Львові (Галичина) ухвалила створити з усіх українських земель Австро-Угорщини Українську Державу і вже 1 листопада 1918 р. з допомогою підчинених їй військових частин перебрала владу у Львові і на території цілої Галичини. Вслід за тим розгорілася українсько-польська війна. З січня 1919 року Президент Галичини Євген Петрушевич (1863-1940) скликав сесію Національної Ради в Станиславові, на якій ухвалено злуку Західньої Української Держави з Українською Народньою Республікою в одну Самостійну Соборну Державу. Трудовий Конгрес у Києві затвердив ухвалу Національної Ради і 22 січня 1919 р. відбулося врочисте проголошення злуки обох держав у Києві. Євген Петрушевич з того часу став також членом Директорії. (Пор. Сидір Ярославин, Визвольна боротьба на Західньо-українських землях у 1918-1923 рр., В-во "Америка" Філадельфія 1956; С. Витвицький і С. Баран, Західня Українська Народня Республіка в 1918-1923 рр. Енциклопедія Українознавства, том перший, книга II, стор. 527-536; Др. Михайло Лозинський, Українська Революція, Книга 5, Відень 1922 р. Др. Матвій Стахів, Західня Україна, том VI. Скрентон 1961.

8. Пор. С. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937, стор. 151 і 152. "Вільна Українська Школа" ч. 2, жовтень 1917, стор. 113 і 114.

9. Пор. С. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937, стор. 151 і 152. "II-гий З'їзд Делегатів Всеукраїнської Учительської Спілки", Київ 1919, стор. 18. (Видано також як додаток до журналу "Вільна Українська Школа" ч. 6-7 за січень-лютий 1919 р.)

10. Кількість учасників З'їзду і те-хто вони були подаємо за твором історика Д. Дорошенка "Історія України 1917-1923 рр." том I, Ужгород 1932, Нью Йорк 1954, стор. 390.

11. І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930) Мюнхен 1956, стор. 21 і 22. Повний текст резолюцій першого З'їзду учителів містимо в окремому додатку до цієї праці.

12. "Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві". Журнал "Вільна Українська Школа" ч. 1. вересень 1917 р. стор. 32. (Повний текст цих резолюцій містимо в окремому додатку.) Пор. також: І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930) Мюнхен 1956, стор. 24; Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923, том I стор. 395.

13. Тези цих доповідей разом із резолюціями II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві 10-12 серпня 1917 р. були надруковані у "Вістнику Педагогічно-Професійного З'їзду" 14 серпня 1917 р. ч. 3-5. З того джерела вони передруковані у книжці І. Крилова "Система освіти в Україні (1917-1930)" Мюнхен 1956, стор. 24-29. Крім того, резолюції другого з'їзду вміщені у журналі "Вільна Українська Школа" ч. 1. 1917, як подано вище у примітці ч. 12. В тому числі надрукована стаття С. Русової: "Націоналізація Школи". У черговому, другому числі "Вільної Української Школи", з жовтня 1917 р., надрукована доповідь П. Холодного: "Єдина школа", стор. 65-68 і доповідь Я. Чепіги: "Соціалізація народньої освіти", стор. 74-83.

14. Про заснування Всеукраїнської Учительської Спілки існує докладна інформація у "Справозданні Центрального Бюра Всеукраїнської Учительської Спілки" за час від 15 серпня 1917 р. до 1 січня 1919 р., надрукованому в матеріялах II-го З'їзду Делегатів В.У.С., Київ 1919, стор. 18-30. Це "Справоздання" має характер історичного документу з ділянки організації українського вчителства в період визвольних змагань, бо його підписали голова і секретар та члени Центрального Бюра В.У.С. (С. Русова - голова, Ол. Дорошкевич, С. Романюк, О. Ольшанський - члени та А. Бакалінський - секретар). Воно цікаве для нас тим, що в ньому в стислій формі подано пов'язання нової Всеукраїнської Учительської Спілки з тією, що її створив Б. Грінченко з іншими освітніми діячами 1906 р. та вказує на послідовність і тяглість змагань українських освітніх діячів. З уваги на те, частину того "Справоздання", яка стосується справи відродження В.У.С., друкуємо в додатку до цієї праці.

15. Резолюції I-го Всеукраїнського Професійного Вчительського З'їзду", "Вільна Українська Школа" ч. 1. вересень 1917 р. стор. 36-39.
16. "II-гий З'їзд Делегатів В. Уч. Спілки" Київ 1919, ст. 25.
17. Там же, стор. 27 і 42-43.
18. О. Лотоцький у творі "Сторінки минулого" ч. III. Варшава 1934, стор. 342 подає "Пам'ятну записку", що її виготовили українські організації Петербургу до Голови Тимч. Прав. Кн. Львова в березні 1917 р. Скорочений зміст цієї записки в справі шкільництва наводить також Д. Дорошенко. В ній до міністра освіти ставилися такі домагання: "Заведення української мови в народніх школах і допущення української мови до середніх шкіл; українізація учительських семінарій і заснування нових з програмами пристосованими до місцевих потреб; аж до остаточного пристосування вищої школи на Україні до потреб місцевого населення, - заведення у вищих наукових закладах українських курсів і кафедр, а в першу чергу в Київському університеті, а також і по всіх інших наукових закладах, де того забажають студенти, і де знайдуться відповідні професори; організація під час літніх щерій коротких курсів для підготовки народніх учителів для українських шкіл і якнайскорше призначення необхідних кредитів у розпорядження Наукового Товариства у Києві, яке об'єднує всі українські наукові організації та в розпорядження петербурзького "Добродійного Товариства для видання дешевих і корисних книжок". (Д. Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр., том I, стор. 388-389. Пор. також І. Крилов, Система Освіти в Україні (1917-1930) Мюнхен 1956 стор. 16.).
19. Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр. том I, стор. 389.
20. Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937, стор. 152.
21. Про школу ім. С. Ф. Грушевського є цікава інформація в хроніці журналу "Світло" ч. 5 за січень 1914 р., яку з уваги на її специфічність наводимо тут повністю: "Школа ім. С. Ф. Грушевського. Бувший директор народніх шкіл С. Ф. Грушевський в своєму заповіті лишив на збудування школи в Києві, що мала ^{НССИТИ} його імення,

100.000 карб. Город з подякою прийняв цю жертву, і в Києві на Куренівці збудовано школу ім. С. Ф. Грушевського в українському стилі. Але одно уже імення "Грушевський", імення ненависного націоналістам сина небіжчика Ф. Грушевського проф. М. Грушевського, не давало спокою войовничим націоналістам, на чолі з теперішнім директором народніх шкіл, Плеським. 23 декабра 1913 р. п. Плеський наказує завідууючому школою ім. Грушевського зняти "сепарастичну" вивіску з іменем жертводавця. Городська управа постановила скажитись на Плеського. Але наслідки цієї скарги ще покищо невідомі."

22. Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр., том I, стор. 387.

23. "Вільна Українська Школа" ч. 1, за вересень 1917 р., стор. 63 і ч. 2, за жовтень 1917 р. стор. 113-115.

24. Пор. І. Юцишин, Про нижчу школу на Україні, журнал "Вільна Українська Школа" ч. 3-4 за листопад-грудень 1917 р., стор. 182-186.

25. Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр., том I, стор. 107.

26. Там же, стор. 397.

27. Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937 р. стор. 154.

28. Там же, стор. 152-158.

29. У хроніці цього 5-6 числа є повідомлення про те, що українські організації вдалися 31 січня 1918 р. до Затонського (комісара справ освітніх з большевицької харківської влади). В розмові " на всі сумніви українців Затонський... рішуче заявив, що про переслідування українців та їхньої школи не може бути й мови... Він (Затонський) на другий день видав спеціальну відозву до українських учителів, у якій заспокоює всіх і закликає до спільної праці". "Отже і ми звертаємось до товаришів-учителів: до спокою і праці! - пише редакція В.У.Ш., кажучи далі: Установіть найтісніші зносини з Ц. Б. Спілки... і будьте певні, що воно стоїть на сторожі інтересів рідної мови і професійного становища вчительства." (Вільна Українська Школа ч. 5-6, січень-лютий 1918 р., стор. 75-76).

30. Число 4. В.У.Ш. за листопад 1918 р. у відділі "Шкільна хроніка" містить повідомлення про те, що Центральне Бюро Спілки відкликає на знак протесту свого голову С. Русову з посади директора департаменту позашкільної освіти й дошкільного виховання у Міністерстві Освіти Гетьманського уряду з приводу випущення міністром освіти В. Науменком циркуляра в справі дозволу учням старших класів хлоп'ячих гімназій та реальних і комерційних шкіл м. Києва вступати в ряди бой-скавтів для підтримування порядку в місті. Ц.Б. В.У.С. потрактувало цей циркуляр як намагання влади втягти гімназійну молодь у вир політичної боротьби. (Вільна У. Шк. ч. 4., листопад 1918 р., стор. 248-249).

31. Меморандум В.У.С. до Директорії УНР містимо як додаток до цієї праці без найменших скорочень. У ньому подано найважливіші проблеми, зв'язані в той час з розбудовою українських освітніх установ.

32. В тому самому п'ятому числі В.У.Ш. за грудень 1918 р. у відділі "З життя вчительських спілок" сказано, що гетьманські власті дуже утруднювали працю Центральному Бюро В.У.С. Дослівно пишеться так: "В часи гетьманщини Ц. Б. пробувало проводити свою роботу організації учительства і задоволення біжучих його потреб. Але ті реакційні русифікаторські елементи, що тоді стояли у влади, на чолі з проводирем Кістяківським, завжди лагідненько гальмували всі заходи. Коли Центральне Бюро хотіло скликати в серпні б. р. Делегатський З'їзд і, силою умовин, згоджувалось обмежитись професійними питаннями і не торкатись політики, то стрілось з тими ж "незалежними обставинами". Коли видатні українські діячі згодились піти до Кістяківського за дозволом на з'їзд, то в той вечір були заарештовані і після того відмовились. Коли Голова Центрального Бюро зверталась вдруге в цій справі, то було заявлено, що у вас з'їзд був недавно - на Пасху і пропонуємо вам почекати, але це розумілось: до безконечного часу. З'їзд так і не міг відбутись."

33. У відділі "З життя вчительських спілок" у 6-7 числі В.У.Ш. подано, що "на засіданні 2-го лютого була переведена і внутрішня організація Ц. Б. Головою Ц. Б. В.У.С. обрано знову С. Ф. Русову, товаришами - С. Ф. Весоловського і Ол. Дорошкевича, секретарем - А. Я. Бакалінського і скарбником - О. О. Ольшанського. У "Шкіль-

ній хроніці" того ж числа подається таку інформацію: "Передбачаючи близький політичний переворот, Центр. Бюро в надзвичайному засіданні 2-го лютого постановило ні в якому разі не кидати своїх позицій і весь час стояти на сторожі інтересів школи і вчительства України. Мусіла виїхати по сімейним обставинам Голова Центр. Бюро С. Ф. Русова і заступником її залишився товариш голови Ол. Дорошкевич". Крім того, повідомлено, що від Ц.Б. В.У.С. ходила делегація в складі: А. Бакалінського, С. Дорошкевича і С. Романюка до комісара освіти Затонського "аби оповістити про домагання в справі організованого вчительства і довідатись про пляни і майбутні реформи радянської влади." Відповідь Затонського в справі пед. реформи: "Щодо педагогічної реформи, то тут необхідно використати досвід советської Московщини, де принципи єдиної трудової школи з нижчої до вищої вже проголошені, хоча в деталях не вироблені. Вхід в вищі школи буде відкрито всім цілком вільний, особливо пролетаріятові та трудовому селянству. Звісно, провести ці всі реформи можна тільки спираючись на організоване вчительство. Але радянський уряд визнає тільки те вчительство, яке стоятиме на совітській платформі, і не на "тормозі", а на "платформі" - підкреслив Затонський. В першу чергу буде скликано з'їзд учителів інтернаціоналістів, з якими і рахуватиметься уряд як з виразниками волі всього трудового вчительства."

34. Це "Справоздання" обговорює діяльність В.У.Ш. за час від 1 вересня 1917 р. по 1-е січня 1919 р. Воно є справді цінним звітом, що його опрацював відповідальний редактор журналу Ол. Дорошкевич. У ньому подається інформації як про саме утворення журналу "Більна Українська Школа", так і про його ідейний напрям та шлях розвитку, що тісно зв'язаний з усім розвитком українського народнього шкільництва в національній українській державі. Про утворення й організаційне оформлення журналу у "Справозданні" пишеться так: "Після першого делегатського з'їзду Всеукраїнської Учительської Спілки (В.У.С.) в серпні місяці 1917 року Центральне Бюро (Ц. Б.) висунуло питання про свій спілчанський орган, який би сприяв об'єднанню всього вчительства України в міцну професійну організацію; разом з тим цей орган повинен давати товаришам учителям провідні статті з теорії і практики навчання й виховання. Саме тоді видавництво "Україн-

ська Школа" на чолі з відомими педагогами (С. Русогою, С. Черкасенком, Ю. Сірим і Я. Чепігою) оповістило передплату на педагогічний журнал "Українська Школа". Не бажаючи розпорочувати свої сили, що і так усі в роботі, Ц. Б. ухвалило вступити в переговори з видавництвом "Українська Школа", аби спільно видавати один орган. Видавництво згодилось і так було утворено журнал "Вільна Українська Школа". Організацію журналу було переведено в таких формах: безпосередньо журналом керував Редакційний Комітет, який обирав Редактора, що ніс відповідальність перед Комітетом. В Редакц. Комітет од Ц. Б. ввійшли: А. Бакалінський, Л. Білецький, Ол. Дорошкевич і Ф. Сушицький; од видавництва "Українська Школа": С. Русова, Ю. Сірий, С. Черкасенко, Комітет обрав відповідальним редактором С. Черкасенка, але вже з другої книги журналу відповідальним редактором було обрано Ол. Дорошкевича, бо С. Ф. Черкасенко відмовився за браком часу. Журнал в розумінні матеріальному та ідейному уявляв собою цілком автономну організацію, сказати б - філію Ц. Б." (Справоздання редакції журналу "Вільна Українська Школа". Додаток до журналу В.У.Ш. ч. 8-9 березень-квітень 1919 р. стор. 33 і 34).

35. В загальній статті, що була, властиво, редакційною статтею В.У.Ш., автор її наводить головні думки з програмової статті першого числа журналу "Світло" і, нав'язуючи до них, пише: "Нема що й казати, що програма, яку накреслив собі перший педагогічний журнал ("Світло") увійде в програму нашого журналу і до здійснення її тільки тепер з'явилася змога й широкий простір. Ця спільність змагань, а також спільність співробітників українців "Світла" і "Вільної Української Школи" (за винятком покійних Гр. Шерстюка і О. Русова, сливе всі співробітники "Світла" дали згоду до участі в нашій журналі) робить новий педагогічний часопис спадкоємцем "Світла". ("Вільна Українська Школа" ч. 1. вересень 1917 р., стор. 2.)

36. "Справоздання редакції журналу "Вільна Українська Школа" з 1 вересня 1918 р. по 1-е січня 1919 р." Додаток до журналу "Вільна Українська Школа" ч. 8-9 березень-квітень 1919 р. стор. 34.

37. Там же, стор. 36.

38. Наступні статті обговорюють ворожі акції москалів на Україні, спрямовані проти українізації шкільництва: 1. Ол. До-

рошкевич, Огляд життя середньої школи, В.У.Ш. Рік I. ч. 1. жовтень 1917 р. стор. 98-100. 2. Ол. Дорошкевич, Огляд життя середньої школи, В.У.Ш. Рік I, ч. 3-4, листопад-грудень 1917 р. стор. 186-191. 3. Хроніка: Зміни в Київській шкільній окрузі, В.У.Ш. Рік I. ч. 3-4, листопад-грудень 1917 р., стор. 197-201. 4. Хроніка: До питання про виборність директорів, В.У.Ш. Рік I. ч. 3-4, листопад-грудень 1917 р. стор. 202-204. 5. В. Дурдуківський: З щоденника вчителя В.У.Ш. Рік I, ч. 5-6, січень-лютий 1918 р. стор. 42-47. 6. Ол. Дорошкевич, Огляд життя середньої школи, В.У.Ш. Рік I. ч. 5-6, січень-лютий 1918 р. стор. 47-50. 7. В. Щепотьєв, "Всеукраїнській делегатській сьезд батьківських організацій середньої школи, 5-8 іюня в Києві", В.У.Ш. Рік II, ч. 1. серпень 1918 р. стор. 35-39. 8. Петро Орлик, Становище середньої школи на Україні. В.У.Ш. Рік II. ч. 1. серпень 1918 р., стор. 39-42. 9. Хроніка: Вороги і приятелі української школи, В.У.Ш. Рік II, ч. 1. серпень 1918 р. стор. 56. 10. Шкільна хроніка: Насильство над українськими гімназіями; Заборона українізації школи, В.У.Ш. Рік II. ч. 3. жовтень 1918 р. стор. 188, 189. 11. Мик. Сіماشкевич, "Наша" не своя "школа", В.У.Ш. Рік II, ч. 6-7, січень-лютий 1919 р. стор. 54-60.

39. Вільна Українська Школа, Рік I, ч. 1. вересень 1917 р. стор. 47-56.

40. В.У.Ш. Рік I, ч. 5-6, січень-лютий 1918 р. стор. 94-96.

41. Там же, стор. 96.

42. Прив. доц. В. Родников, Показчик статей про єдину школу:

"Питання про єдину школу стало дебатуватися в педагогічній літературі тільки в останній час. Спеціальних книжок по цьому питанню нема і доводиться обмежуватися журнальною літературою. Через те, що важко одержувати теперішню журналістику, тут вказуються тільки де-які статті.

П. Х. - Єдина школа (Вільн. Укр. Шк. 1917, 2), К. Венцель - Єдина школа или свободная школа (Учит. 1918, 8-9); С. Золотарев - Школа единая и свободная (там же); Н. Ільїн - Принципы единой автономной школы (там же Но 7-8); І. Соловйов - Єдина школа (Нов. шк. Мос. 1918, Но 1). В журн. "Новая школа" (Моск.) за 1918 р. Но 2 в статті С. Смирнова подається критичний огляд

проекту державного Комітету по народній освіті про єдину школу. В № 3-ім того ж журналу поміщена стаття Я. Гуревича - Проект государственного комитета по нар. образ. о единой школе и его критике.

З попередньої літератури можна вказати: Є. Стратонов - К вопросу об объединении курса школ низшего и высшего типа (Русск. шк., 1908, № 5-6); Я. Душечкин - О типе школы при всеобщем обучении (Учит, 1907, 7); Н. Горданський - Теорія и действительность в области всеобщаго обучения (Русск. Шк. 1911, 12); В. Линд - Практика введенія всеобщаго обучения (Для нар. учит. 1910, 11); А. Музиченко - На пути к демократизации школы (Русск. Шк. 1907, 7,8); В. Чарнолуський - Основные организации свободной демократической школы (Русс. Шк. 1908 - 3-4, 5-6, 7-8, 9)."

43. В.У.Ш. Рік I, ч. 1, вересень 1917 р. стор. 58-59.

44. В.У.Ш. Рік I, ч. 5-6, січень-лютий 1918 р. стор. 81.

45. В.У.Ш. Рік II, ч. 5, грудень 1918 р. стор. 321.

46. Там же, стор. 329.

47. В.У.Ш. Рік II, ч. 6-7, стор. 78.

48. В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 162 і 165.

49. Про дореволюційне негативне ставлення українців до російської освітньої політики, а зокрема до накиненого в Україні російського шкільництва знаємо з творів Драгоманова, Грінченка, і звідомлення делегатів, які брали участь в учительських з'їздах, та від учасників учительських курсів перед першою світовою війною. Багато про це писав журнал "Світло". Для повнішої характеристики, подаємо тут короткі вислови з деяких статей В.У.Ш., в яких дуже виразно висловлено думки українських чоловічих педагогів про російську школу в Україні й російську педагогіку взагалі. При тому треба завжди мати на увазі, що, напр., в питаннях українізації освіти в добу української державности настанова нової російської соціалістичної демократії нічим не різнилася від настанови режимових чорносотенців з часів царату.

Найбільше критичних висловів про російську школу і дореволюційні методи навчання в Україні поміщено, після падіння царського режиму, в різних статтях першого і другого числа Вільної Української Школи за вересень і жовтень 1917 р. Але і в інших

наступних числах є немало негативних висловів про русифікаторську школу. Нижче подаємо назви статей, у яких є протиросійські вислови (наводимо самі характеристичні вислови) і сторінки В.У.Ш., на яких вони написані. Цей матеріал залишиться незбитим доказом про те, що російська педагогіка й організація шкільництва в жадному разі не могла бути для українців прикладом під час опрацьовування нової системи освіти і програм навчання для незалежної України.

Стаття "Що на часі" (передова В.У.Ш. - автором якої був С. Черкасенко): "Вільна думка українського педагога, вільна творчість його, ініціатива, завзятість, захват і радість до життя й творчої праці з перших кроків його діяльності підтиналися в корінь злочинною казенщиною русифікаторства й катівських приписів убиства свобідної душі тих, заради щастя яких навіть у наші жорстокі часи варто жити, варто працювати, не покладаючи рук, - заради "малих сих", заради дітей, в яких наша ближча, дальша й остання доля вселюдської культури й життя." (В.У.Ш., Рік I, ч. 1. стор. 1.)

Стаття "Націоналізація школи", авторка С. Русова: "А скільки покалічено було цією російською школою тих дітей, які перемогли усі перешкоди, пройшли через чистилище і пекло, написали диктовку на іспиті, ніде не проминувши "ять", продеклямували страшним жаргоном "великого" Пушкіна і розвіялися перевертнями, недовірками по рідному краю, повиходили в "люде" своєму народу на сором, собі^{не} на втіху. Така школа вела націю до морального занепаду, до загального хуліганства в ріжноманітних виявах. Вона була шкідлива саме тим, що зневажала душу народу." (В.У.Ш., Рік I, ч. 1. стор. 4.)

На іншому місці цієї самої статті С. Русова пише про чужу російську школу на Україні так: "Це була школа політичного рабського виховання, де однаково нівечилась і особа учителя і увесь духовий склад учнів. Можна лише з огидою згадувати цю школу. Геть далі від неї гуртом, живою працею збудуємо ми собі нову рідну вільну національну школу!" (Там же, стор. 6.)

Стаття "Кілька слів про вчительські З'їзди", автор Ол. Дорошкевич: "Наша школа щаслива з того, що в нас немає толстовських та побідоносцевських традицій. Хай же, йдучи в українську

школу, вчителі скидають побідоносцевську рясу та натягають західноєвропейську одіж, яку щільно пригнано на українську мірку." (В.У.Ш. Рік I, ч. 1, стор. 31).

Стаття "Кілька слів про українізацію народньої школи", автор С. Черкасенко: "Нема нічого дивного, що за довгі роки поневолення й русифікаторства народ звик до тієї школи, яку йому силоміць накинута, в якій оганьблено його святе святих - національну душу, звичаї, мову, як щось нікчемне, не варте гідности справжньої людини. Потихо та помалу народ звик до тієї думки, що тільки через таку школу, яку йому дано, лежить шлях до права бути людиною, а не нікчемною істотою, годящою хіба свині пасти або чабанувати. Про те, що колись він мав свою власну школу, якою пишався й яка дивувала заїжджих чужинців, йому нікому було розказати, бо й учитель навіть здебільшого не знав того, а коли й знав, то під страхом кари мовчав і мимохіть провадив справу злочинної русифікації." (В.У.Ш. Рік I, ч. 2., стор. 70).

Стаття "Соціалізація народньої освіти", автор Я. Чепіга: "Революція 1917 року застає освіту і школу т. з. інородчеського населення в неможливих умовах. Всюди панує примус, зневага до природних і правних вимог, всюди панує темрява. Народньої освіти не було, як не було й справжньої народньої школи. Це були казенні будинки, з казенними програмами і "футлярними" людьми чиновниками, яким було байдуже до переживань дитини, до прав народу на освіту. Народньої школи в дійсному значінні її не було в Росії; не було школи всіх верств, громадянства, всього народу." (В.У.Ш. Рік I, ч. 2. стор. 75).

Стаття "Про нижчу школу на Україні", автор І. Юцишин: "Ці високі, природні права кожної людини, кожної нації, видвинуті в західній Європі найбільшими педагогами, як Лок, Коменський, Песталоці, Руссо і ін. ще в XVI і XVII вв., признані всіма культурними народами, і вони оберігають їх як чисте *sanctuarium*, до якого заборонений вхід непокликаним людям ще й з заболоченими чобітьми. Та не так думають наші найближчі сусіди, може не всі, але дуже поважна їх частина, московські чорносотенці шовіністи і багато де-яких новонароджених "демократів". Їх відношення до нашого народа, до наших культурних стремлінь - це наруга над культурою XX вуку, гірка насмішка над поняттям братерства й свободи." (В.У.Ш. Рік I, ч. 2, стор. 95).

Стаття "На день реформи шкільних округ", авторка С. Русова: "30 листопаду 1917 р. великий день для відродження української освіти. В цей день зроблено заходи до скасування Київської Шкільної Округи. Багато тяжких спогадів будить він в пам'яті пригнічених народів на території України - у поляків, євреїв, українців; гнітив він і руську школу, руську вільну думку. Українці багато прийняли мук від цієї фортеці російського централізму. До Київської Округи призначали завше людей цілком чужих, які вже пройшли добру адміністративну школу і цілком пройняті централістичним напрямом урядової діяльності." (В.У.Ш. Рік I, ч. 3-4, стор. 178).

Стаття "Завдання моменту" автор Я. Чепіга: "В російській школі був знищений педагогічний і моральний елемент. Так було на Московщині, а у нас і поготів: освіта тут дала одні пустоцвіти і викликала справедливі скарги і нарікання всіх верств нашого громадянства, народу і педагогів. І зло її було в її власній натурі, в природі її системи, в підвладності освіти інтересам державної політики і відсутності в ній свободи. Школа була непедагогічна, примусова і невольна." (В.У.Ш. Рік II, ч. 3, стор. 137).

Стаття "Єдиний шлях", автор Конст. Безкодарний: "Московщина без жалю зруйнувала нашу школу, і цілий народ був кинутий в безодню убожества духового, темряви і страшного забуття; якесь жахливо тепер навіть уявити: була нація і не було її, бо не знав світ її, спала під тяжким гіпнозом чужої культури. Але скінчився довгий-довгий антракт калічення душі народньої, і знову історичний широкий шлях стелиться перед нами: невпинно, непохитно треба вести по іншому покоління України, щоб наш народ по своїй культурі став в рівень зо всіма іншими державами Європи." (В.У.Ш. Рік II, ч. 4. стор. 213).

50. В.У.Ш. Рік I. ч. 2. стор. 65 і 66.

51. В.У.Ш. Рік II. ч. 6-7, стор. 44.

52. Там же, стор. 45.

53. В.У.Ш. Рік II. ч. 8-9, стор. 103 і 104.

54. Там же, стор. 104.

55. В.У.Ш. Рік II, ч. 1. стор. 9.

56. Там же, стор. 10.

57. В.У.Ш. Рік I, ч. 1, стор. 4 і 5.

58. В.У.Ш. Рік I. ч. 2, стор. 103.

59. В.У.Ш. Рік I, ч. 3-4, стор. 134.

60. Там же, стор. 167.

61. В.У.Ш. Рік I, ч. 5-6, стор. 47-48.

62. І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930), Мюнхен 1956, стор. 20 і 21. Ці пункти і найважливіші відомості про ви-працьований проєкт системи освіти в Українській Народній Республіці подає І. Крилов за твором "Проєкт Єдиної Школи на Вкраїні. Книга I. Основна школа". Накладом Міністерства Народньої Освіти. Кам'янець-Подільськ, 1919 р. Не зважаючи на великі старання, нам не вдалося досі знайти на еміграції цього важливого твору і то-му користуємося в нашому розгляді деякими матеріялами, цитованими з нього в названій тут праці І. Крилова.

63. В час публікації цього пляну Україна формально була ще тільки автономною країною в складі російської імперії.

64. П. Х. "Єдина школа", В.У.Ш. Рік I. ч. 2, стор. 67 і 68.

65. Пор. О. М. "До історії єдиної школи на Україні", В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 143. Ст. Сірополко в "Історії освіти на Україні" пише, "що найвідповідальнішою працею, якою в час Директорії займалося міністерство освіти, було виготовлення в остаточній редакції проєкту програми єдиної школи. В зв'язку з подіями в Галичині, в Кам'янці на Поділлі опинилася значна кіль-кість галичан-педагогів. Міністерство освіти за міністрування спочатку Антона Крушельницького, а потім П. Холодного) утворило Комісію в складі 28 осіб, із 14 галичан, 14 наддніпрянців, під головуванням П. Холодного, для розгляду проєкту програми єдиної школи." (Іст. осв. на Україні. Львів, 1937. стор. 159). Вісім років скоріше Ст. Сірополко писав у календарі "Дніпро", що в підготовчій праці проєкту єдиної школи "брали участь видатні українські педагоги - як наддніпрянці, так і галичани (в Кам'я-нецькому періоді виготовлення проєкту), в числі приблизно 150 осіб, при чому всі засідання Комісії - а їх було коло 200 - відбувалися під головуванням П. І-га (П. Холодного), для збере-ження можливої єдності в організаційному пляні та певної суголос-ности в програмах поодиноких предметів." (Ст. Сірополко: "Невід-жалована втрата" (Пам'яті П. Холодного"), Календар-Альманах "Дні-про" на 1931 рік у Львові 1931 р., стор. 86-87.

Дещо інші відомості знаходимо в творі І. Крилова. Він пише так: "Питання Єдиної Школи настільки було в центрі уваги Міністерства Народньої Освіти, і Товариства Шкільної Освіти, що над виданим у 1919 році її проєктом працювало за далеко неповними даними 136 осіб науковців, професорів і вчителів. Опрацьовуючи проєкт Єдиної Школи, освітні працівники відбули понад 60 засідань Комісій, 53 наради Комісій і 10 спільних нарад. Виходячи з заложення, що Україна має бути Соборною, що в Соборній Україні має постати й єдина для всіх земель України система освіти й виховання, проєкт Єдиної Школи спільно опрацьовували освітні працівники Надніпрянщини й Наддністрянщини (Галичини)". І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930) Мюнхен 1956, стор.33). На жаль, ані Ст. Сірополко, ані І. Крилов не вказує на джерела, звідки взяті наведені ними відомості, але обидва автори подають велике число наукових співробітників, які працювали над проєктом, і підкреслюють той факт, що питання єдиної школи "було в центрі уваги" і "найвідповідальнішою працею" Міністерства Освіти Української Народньої Республіки.

66. І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930) Мюнхен 1956, стор. 32.

67. Там же, стор. 30.

68. Там же, стор. 30 і 31..

69. Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937, стор. 159; Ст. Сірополко, Невіджалувана втрата (Пам'яті П. Холодного), Календар-Альманах "Дніпро", Львів 1931, стор. 87 і 89).

70. "Нарада в справі організації Народньої Освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р." В.У.Ш. Рік I, ч. 5-6, стор. 55.

71. Там же, стор. 57-58.

72. Ст. Сірополко, Історія освіти на Україні, Львів 1937, стор. 153, 158-159.

73. Про чотири принципи (засади) нової української школи, які впливали з постанов учительських з'їздів та з проєкту єдиної школи, опрацьованого М.Н.О., маємо ще згадки в таких творах: У статті "Невіджалувана втрата (пам'яті П. Холодного)" С. Сірополко пише так: "В основу проєкту єдиної школи" були

покладені такі засади: Насамперед нова школа є єдиною в тому розумінню, що вона має обслуговувати всіх дітей, незалежно від соціального та іншого становища їх батьків, відкриваючи дітям вільний перехід від нижчого до вищого ступня цієї школи.

Друге, єдина школа є школою національною, в протилежність школі за царських часів, яка не визнавала рідної мови дитини та взагалі нехтувала її національне почуття.

Третє, єдина школа є школою виховною, тимчасом як стара школа була переважно школою навчання.

Накінсьць, єдина школа є школою діяльною, бо в ній працею, як методом, мають проійнятися всі предмети навчання". (Календар альманах "Дніпро" на 1931 рік, у Львові 1931, стор. 87); Цей самий автор в "Історії освіти на Україні" стор. 159 дає таке пояснення про єдину школу: "Єдина школа є загально освітня: професійна школа відокремлюється й будується поверх загально освітньої школи на різних її ступнях. Єдина школа, крім того, є школою виховною, бо наука в ній є засобом до виховання, та діяльною, себто при навчанні того чи іншого предмету провадиться, яко метода, дієвий принцип." Не згадано тут національний принцип, але він був притаманний єдиній школі і тому уважався як самозрозумілий. І. Крилов пише у свою чергу, що "Єдина школа була національно-державною, що охоплювала навчанням і вихованням дітей різних соціальних груп... У педагогічному процесі єдиної школи впроваджено елементи праці, а тому Єдина школа була ще й "діяльною". Тож повна назва - характеристика Єдиної Школи виглядала так: загальноосвітня, виховна, національно-державна, діяльна". (І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930), стор. 32.

74. Я. Чепіга, Школа й освіта на Україні, В.У.Ш. Рік II, ч. 6-7, стор. 63 і 64.

75. Редакція В.У.Ш. помістила в ч. 8-9 за березень-квітень 1919 р. коротку статтю Ол. Гройніма, члена Всерос. союзу учителів-інтернаціоналістів, під наголовком "Совітська школа". (Єдина трудова школа-комуна)" з такою приміткою: "Бажаючи освітлити проблему єдиної трудової школи, редакція ретельно шукала матеріалів, що вказали б, в які форми вилілась реформа школи в Московщині. Стаття т. Гройніма, що ввесь час працював в Москві,

і мусить задовольнити деякі запитання в цій області. Ред." (В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9. стор. 100). Випливає, що поміщена в В.У.Ш. стаття Ол. Гройніма була саме частиною тієї статті з офіціозу окупаційної влади в Україні, до якої Чепіга зайняв критичне становище, або може й окремо написана ним (Гройнімом) під такою самою назвою стаття для В.У.Ш. В кожному разі Алекс. Гр-м (повне прізвище Гройнім) був надісланий з Москви до Києва, правдоподібно, для унапрямування большевицької шкільної політики в Україні.

76. Я. Чепіга, Школа й освіта на Україні, В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 132-136.

77. І. Крилов не погоджується з тією тезою проєкту єдиної школи, в якій кажеється, що "загальноосвітня школа мусить бути школою виховною, а навчання належить професійній школі." Він пише: Царська російська школа в Україні була і навчальною і виховною... непедагогічним потягненням старої царської школи було лише те, як про це твердили своєму уряду російські вчені-педагоги, що ідею "єдиной и неделимой" вона виховувала в українському народі на базі чужої і незрозумілої йому російської мови." (І. Крилов, Система освіти в Україні (1917-1930) Мюнхен 1956, стор. 18 і 19).

78. О. М., До історії єдиної школи на Україні, В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 143-145.

79. Я. Чепіга, До трудової вільної школи, В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 81-85.

80. Про цю Комісію, яка опрацювала документ-деклярацію "Основи будівництва єдиної трудової школи на Україні" є таке пояснення в "Шкільній хроніці" 8-9 числа В.У.Ш.: "Головна праця по розробленню проєкту єдиної трудової школи зосередилася в комісії, яку закладено при Шкільному відділі Наркомоса (Народнього Комісаріату Освіти). В Комісії головує або замісник Наркома т. С а л ь к о, або завідує Шкільним Відділом т. Б у т в и н. Склалася вона таким чином: 10 представників од київського союзу учителів-інтернаціоналістів, пізніше ввійшов 1 представник од Всеукраїнської Учительської Спілки, 1 від Ревкому Правобережної Залізниці, 5 осіб запрошено персонально і дехто ввійшов од Наркомоса. Через деякий час комісію переформували по іншому принципу.

З українських педагогів там працюють: Веселовський, Доршкевич, Музиченко, Постернак, Петрусь, Чепіга та Якубовський. Комісія погодилася на основних пунктах шкільної реформи на Україні і видала декларацію, яку друкуємо вище. Крім того, вже майже розглянуто проєкт "Положення про єдину трудову школу" який піде ще на затвердження Наркома (подамо в остаточному вигляді в слідуючому числі); в основу проєкту покладено закон про трудову школу в Московщині (цей закон Ц. Б. розіслано по спілках для відома), але туди внесено чимало корективів, напр., цілком перероблено розділ про шкільне самоврядування. Комісія розбилася на три секції: 1) теоретичну, 2) практичну (з фінансовою підсекцією) і 3) агітаційну. Тепер мають приступити до розроблення загального плану навчання і окремих по кожному предмету згідно з принципами єдиної трудової школи."

81. В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 187.

82. Текст резолюцій 2-го З'їзду Делегатів В.У.С. про єдину трудову школу: "II. По докладу Ол. Музиченка - "Єдина Школа".

Заслухавши доклад про єдину школу на Україні і зазначаючи, що праця Міністерства Освіти щодо переведення в життя програм єдиної школи провадилася занадто мляво, З'їзд визнав потрібним домагатись:

1) аби школу з низу до верхків її було оголошено народньою, збудованою на принципах єдиної трудової школи, і негайно приступлено до реалізації обов'язкового, безплатного, всенароднього, рівного для всіх навчання;

2) аби Міністерство, для здійснення зазначеного в п. 1, приступило до вироблення конкретних програм - мінімум для всіх предметів навчання з таким розрахунком, щоб з 1919-20 шкільного року ці програми - мінімум було переведено в життя замість існуючих і часто випадкових програм;

3) аби було в'яснено взаємовідношення професійної до єдиної трудової загальноосвітньої школи і територіяльний план усіх професійних і загальноосвітніх шкіл;

4) аби вже з 1919-20 шкільного року, в наслідок зазначених вище принципів і заходів, було розпочато конкретне перетворення всіх шкіл до типу єдиної трудової школи;

5) аби негайно було звернуто Міністерством пильну увагу на ґрунтовну реформу всієї справи навчання і виховання в єдиній

народній школі, яка тільки зможе дати українському народові працездатне покоління;

6) аби вся праця Міністерства щодо реформи школи не ховалася по міністерських канцеляріях, а систематично подавалася до відома громадянства і вчительських організацій і проводилася при найближчій участі організованого вчителства, робітництва і селянства." (Додаток до В.У.Ш. Рік II, ч. 8-9, стор. 45.

83. Ол. Доршкевич, Учитель і школа, В.У.Ш. Рік II, ч.8-9, стор. 115-120.

Додаток ч. 1.

Статут Всеукраїнської Спілки Вчителів і діячів Народної
Освіти, ухвалений Установчими Зборами Спілки

Програма і тактика Спілки.

§ 1. Всеукраїнська Спілка Учителів і діячів народної освіти засновується для боротьби за ґрунтовну перебудову справи народної освіти на Україні - на підвалинах свободи, демократизації та націоналізації школи. Спілка домагається: а) щоб на Україні було зведено ^азагально, безплатне, обов'язкове, світське початкове навчання; б) щоб кожний (окрема особа чи установа) мав право відкривати на власні кошти приватні школи; в) щоб усією справою народної освіти на Україні керував Український Національний Сейм незалежно від центрального уряду.

Увага. Се не торкається до приватних шкіл - г) щоб у всіх національних школах для українського народу все навчання було українською мовою; так само щоб і інші народи на території України мали право на школи із своєю мовою; д) щоб програми шкіл давали можливість переходити просто з нижчої школи до середньої і далі до вищої; е) вивчення Закону Божого не повинно бути обов'язковим; ж) щоб усе навчання, од нижчого до вищого - згодом стало безплатним.

Увага. З огляду на сучасні умови справи, Спілка вимагає, щоб у нижчих школах, учительських семінаріях і інститутах навчання українською мовою було заведено негайно. Щодо середніх і вищих шкіл, то в них навчання українською мовою має запроваджуватись поступенно, тепер же треба вимагати ось чого: щоб у середніх школах якнайскорше розпочати навчання української мови, літератури, географії й історії українського народу, щоб ці предмети було заведено і в університеті. Для учнів з гарним хистом треба негайно скасувати платню за право навчання, а як треба буде, то й дати удержання з місцевих коштів або з громадських засобів.

§ 2. З огляду на те, що досягнути такого стану школа може тільки при умові перебудови державного ладу Росії на демократичних підвалинах, - члени Спілки, виступаючи в політичнім

житті мають обороняти такі головні основи цього ладу: а) загальне, пряме, рівне і таємне виборче право без різниці релігії, статі й національності; б) свободу слова, друку, совісти, зібрань, спілок і страйків, незайманість особи, житла й листування; в) перебудову держави на автономно-федеративних підвалинах і г) зокрема - автономію України в її етнографічних межах.

§ 3. Для осягнення своєї мети, Спілка має: а) вільно критикувати (різними способами) сучасний шкільний лад і урядову політику щодо народньої освіти; б) організувати колективні протести вчителів і діячів народньої освіти супроти шкідливих для шкільної справи вчинків адміністрації; в) спільно розробляти головні питання народньої освіти на підставах вище зазначених принципів і популяризувати їх; г) допомагати діячам освіти в їхніх духових потребах: організувати бібліотеки, здобувати, для вчителів газети й журнали, закладати товариства для спільної праці над самоосвітою, читати для цього лекції і т.д.; д) подавати приступну юридичну допомогу вчителям і учням; е) організувати взаємне страхування членів Спілки на випадок позбавлення посади за політичну або громадську діяльність; до участі з матеріального боку в цих страхових касах залучати і громадські установи; ж) обороняти окремих членів Спілки і взагалі вчителів, а також учнів од свавільства шкільної і взагалі адміністрації колективними протестами й іншими засобами; з) закликати все громадянство і окремі органи громадського самоврядування до участі в обороні учителів, учнів од свавільства адміністрації і до матеріальної допомоги членам Спілки, яких покарано за політичну й громадську діяльність; і) організувати товариський суд чести; к) поширити серед народу і переводити в життя ґрунтовні ідеї і завдання Спілки; л) в політичній діяльності йти спільно з іншими професійними й політичними організаціями для досягнення загальної мети.

Увага. Спілка дає своїм членам свободу робити так, як того вимагають їхні партійні програми при умові, коли ці програми не суперечать §§ 1 і 2, в яких означено програму просвітньої і політичної діяльності Спілки.

Організація Спілки.

§ 4. Спілка складається з місцевих автономних груп; в кожній групі повинно бути не менш як 5 членів.

§ 5. Членами місцевих груп, а тому й членами Спілки можуть бути вчителі, а також особи, що були вчителями, і взагалі діячі народньої освіти, коли вони визнають цей статут; кожний член незалежно од внеску в місцеву групу робить внесок у центральну касу Спілки не менше одного рубля на рік.

§ 6. Свою власну організацію, себ-то порядок обрання членів, норми внесків і т. і., кожна місцева група виробляє самостійно; але вона у всякім разі повинна мати своє бюро; бюро виконує постанови групи, входить у зносини з Центральним Бюро, подає йому справоздання про діяльність групи і надсилає до центральної каси за всіх членів групи внески, зазначені в § 5.

§ 7. Зазначені групи можуть, коли схотять, сполучитись у місцеві спілки, які в цім випадку й виступають у Всеукраїнській Спілці, як окремі одиниці.

§ 8. Центральні органи Спілки: а) з'їзд делегатів місцевих груп і місцевих спілок і б) центральне бюро, обране згаданим з'їздом.

§ 9. Кожна місцева група (або місцева спілка) має право посылати на з'їзд делегатів відповідно кількості своїх членів. Пропорцію устанавляє для кожних виборів бюро, якщо з'їзд делегатів не зробив щодо цього яких-небудь окремих постанов.

Увага. Місцеві організації, які не мають для обрання делегата потрібної кількості членів, можуть для цього сполучитися з іншими організаціями.

§ 10. Делегатів обирають на рік загальним і прямим голосуванням члени Спілки, що належать до місцевих груп або місцевої спілки.

§ 11. З'їзд делегатів Спілки розглядає справоздання Ц. Б. і делегатів, устанавляє бюджет Спілки і дає інструкцію Ц. Б., переміняє, коли визнає за потрібне, статут і взагалі вирішає всі справи Спілки.

§ 12. Загальним з'їздом делегатів обирається на рік Ц. Б.; кількість членів і кандидатів до них визначає з'їзд.

§ 13. Ц. Б. приймає до Спілки місцеві групи, порядкує біжучими справами Спілки в межах даної йому інструкції і виконує постанови з'їзду делегатів.

§ 14. Члени Бюро самі поділяють між собою обов'язки (голови, скарбника, секретаря).

§ 15. З'їзд делегатів Спілки може доручати спеціально вибраним комісіям завідувати окремими справами Спілки під загальним керуванням Ц. Б.

Цей статут ухвалено установчим зібранням Спілки, яке визнало всіх членів свого зібрання членами-фундаторами Спілки і доручило їм організувати місцеві групи. Після того, як складеться не менше 5-ти груп, Центральне Бюро повинно скликати перший з'їзд делегатів від них. Спілка ще не сформувалася і цей час учителі-українці входять на загальних основах у склад Всеросійського Союзу Учителів.

(Передруковано з журналу: "Вільна Українська Школа", Орган Всеукраїнської Учительської Спілки, Київ 1917, ч. 1 за вересень 1917, стор. 13-15).

Додаток ч. 2.

В инородчеській комісії I загально-російського учительського з'їзду.

Вислухавши на засіданнях від 23 по 30 грудня 1913 р. доклади по питанням початкової освіти в українців, болгар, тюрко-татар (татар, башкірів, киргізів, курдів і ін.), калмиків, євреїв, латишів, естонців, литовців, сибірських народностей (бурятів, якутів і ін.), армян, грузинів, німців, народностей Туркестану, гірських народностей Кавказу, а також заслухавши відомости про становище освіти у інших народностей Росії, комісія по освіті в місцевостях з инородчеською людністю, винесла резолюції щодо постановки рідної освіти зокрема у кожної національності, а також виробила і спільну резолюцію, яку і доложено на загальне засідання з'їзду. Подаємо детальну мотивацію окремих тезисів, а також постанову комісії про українську школу.

Беручи на увагу: 1) що навчання на рідній (материнській) мові є ґрунтовним і найбільш могутнім знаряддям виховання і навчання дітей; 2) що добре підготовлений учитель є найкраща гарантія правильної постановки справи виховання і навчання; 3) що склад всіх умов, в котрих пробуває школа і життя окремих народностей, гальмує не тільки духовий і економічний розвиток, але й добробут всієї Росії; 4) що нехтування елементарними правами і насущними потребами народностей, які входять в склад держави, неодмінно викликає національний розбрат, чим порушуються життєві інтереси єдиної Росії; 5) що правильна постановка шкільної справи можлива тільки з переходом її до рук місцевої людности; 6) що в зв'язку з тільки що сказаним інші секції визнали необхідним передати завідування і керівництво, і контроль над ними органами місцевого самоврядування, збудованого на демократичних основах і заведення місцевого самоврядування там, де ще його нема, з чим комісія по освіті в місцевостях з инородчеською людністю згоджується цілком, вважаючи, що без зазначених реформ тезиси, які подаються нижче, гублять своє значення, - комісія визнає необхідним:

1) Забезпечення цілковите інтересів всіх народностей на всьому обширі Росії при складанні шкільних сіток і здійснення справжньої загальности, обов'язковости і безплатности навчання, а разом і забезпечення прав меншости; 2) скасування всіх законодавчих норм і адміністративних розпоряджень, які обмежують так

чи інакше права якоїсь групи людности, в залежності від її народности чи віри, і які шкідливо одбиваються на справі їх освіти; 3) заведення навчання на рідній (матерній) мові учнів, а разом з тим вільне користування рідною мовою і рідною літературою, як для шкільного, так і позашкільного і дошкільного виховання і навчання, а також вивчення рідної мови, як окремого предмету навчання; 4) витиснення із школи всякої політики національної і місіонерства; 5) обов'язкове вивчення руської мови з 3 року навчання, для чого збільшується час переїдення курсу початкових шкіл, з наданням інституціям місцевого самоврядування права заводити навчання руської мови і раніш, в залежності від місцевих умов; 6) надання права приватним особам і товариствам закладати і удержувати школи, фахові і загальноосвітні, принатурені до побутових і релігійних особливостей місцевої людности з рідною мовою навчання; 7) забезпечення шкіл кожної національності вчителями мовою людности настільки, щоб могли навчати нею, і добре ознайомленими з історією, літературою і побутовими особливостями місцевої людности, - а разом з тим поліпшення матеріяльного та правового становища вчителя, зрівнявши вчителів рідної мови в правах з вчителями руської мови і інших предметів; 8) закладання спеціальних педагогічних шкіл і спеціальних тимчасових курсів з місцевою мовою навчання для підготування вчителів для тої чи іншої народности; 9) заведення кафедр мови, історії та літератури окремих народностей і при місцевих вищих школах для підготування вчителів в учительські семінарії, інститути і спеціальні педагог. класи, а також лекторів для вчительських курсів; 10) періодичні з'їзди вчителів окремих районів для обміркування питань місцевої справи навчання та виховання.

Про українську школу. Обміркувавши доклади про українську школу і беручи на увагу, що для досягнення поставлених нар. школі освітніх завдань і завдань виховання - школа повинна бути близькою і рідною людности по мові і по всьому своєму укладу, - теперішня ж постановка шкільної справи в місцевостях з українською людністю не задовольняє цим завданням, роблячи шкоду не тільки українській людності, але і всій державі, - комісія по справах инородчеської школи визнає необхідним, щоб 1) по школах, як загальних, так і професійних в місцевостях з українською людністю,

навчання всіх предметів одбувалось на українській мові; 2) навчання руській мові, яко обов'язковому предмету, починаючи з 3 року навчання, - було поставлено на належну височінь і визволено від служіння завданням, далеким школі; 3) було заведене вивчення української мови, історії та географії краю; 4) шкільні підручники та приладдя і по своєму змісту були пристосовані до умов життя народу; 5) навчання на другому ступневі початкової школи, а також позашкільна освіта і в тому числі дошкільне виховання, одбувалось українською мовою; 6) в бібліотеках в місцевостях з українською людністю були книжки і на українській мові; 7) в учительських школах, педагогічному класі жіночих гімназій, а також на тимчасових і постійних учительських курсах було заведене для потрібної підготовки вчителів початкових шкіл вивчення української мови, історії, літератури і географії краю; 8) по вищих школах в місцевостях з українською людністю були заведені катедри українознавства з метою підготовки вчителів для педагогічних шкіл і курсів.

Ручна праця в національній школі. (Докл. С. Ф. Русової).
В усіх инородчеських школах, а також по школах, в місцевостях з українською людністю, треба чимало часу дати і на ручну працю і графічні вправи, бо в школі, де рідна мова не тільки, не поставлена на належну височінь, але й зовсім ігнорується, графічна мова є найголовнішим і правдивим висловом творчої праці думки дитини. Вчителі для ведення графічних вправ повинні мати спеціальну підготовку. Матеріалом для ручної праці і графічного мистецтва може бути всебічне наведення місцевої історії, місцевої природи і рідної орнаментики, бо для кожного народу великими виховничими елементами є знання рідної природи і духових багатств, які зібрані ним протягом багатьох віків його свідомого життя.

Школа виховує і навчає дитину, викликаючи по можливості його активну самодіяльність. Своє виховання і навчання вона будує на ближчому ознайомленню дітей з природою, що навколо її, і з загальноосвітнім багатством. Така школа захоплює дитину з 6 років і веде її до 12-14 років. Перші два роки ідуть на ближче ознайомлення з природою і активною працею в ній, на розвиток графічного мистецтва і ручної праці, на розвиток усної рідної балачки і елементарного знайомства з лічбою і грамотою;

з 8-12 років іде знайомство дитини також з природознавством, з історією рідної країни, її географією, її промисловим розвитком і з рідною літературою.

Області програму такої школи повинні місцеві вчительські з'їзди. Кожна приватна особа, що має певний освітній ценз, повинна мати право відкривати школу з рідною мовою навчання і особливою національною програмою.

Національне питання так чи інакше нашло відгук в резолюціях й по інших секціях і комісіях: в комісії, напр., підготовки вчителів і шкільних вистав та літературних вечірок.

(Передруковано з журналу "Світло" ч. 6. за лютий 1914 р. стор. 59-62).

Додаток ч. 3.

"Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5-6 квітня 1917 р.

Постанови загальні:

1) Всеукраїнський Учительський З'їзд вважає необхідним заснувати Всеукраїнську Шкільну Раду для організації шкільної освіти на Україні; проект цієї ради З'їзд просить негайно виробити і здійснити Центральній Українській Раді.

2) В справі української самоосвіти учителів З'їзд вважає необхідним поставити повітовим і губерньським земствам і містам на Україні вимагання впорядкувати бібліотеки українських книжок з усіх галузів українознавства для учителів, шкіл і народу.

3) В цілі демократизації народньої початкової школи З'їзд учителів українців вважає необхідним знести многотипність школи, встановити початкову школу одного типу, яка з одного боку дала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого підготувала б до середньої школи.

4) З'їзд українських учителів вважає потрібним: 1) влаштування педагогічних курсів по змосі і по повітових містах для підготування учителів шкіл, а також курси для підготовки інструкторів для цих курсів; 2) семінарії і інститути повинні стати українськими з осени майбутнього академічного року; 3) при університеті і окружних курсах влаштування кафедр українознавства для підготовки учителів середньої школи.

5) При навчанні Закону Божого в українській школі треба користуватися українською мовою. Школа на Україні повинна бути національною, тобто українською, з забезпеченням прав меншостей.

Постанови секції нижчої школи.

Задля розвитку української національної школи З'їзд вважає необхідним:

1) Організувати на місцях філії Українського Товариства Шкільної Освіти.

2) Заснувати український педагогічний журнал.

3) Видати наново існуючі підручники для народньої школи в потрібному часі. Перегляд підручників і складання нових доручити існуючим предметним комісіям при Товаристві Шкільної Освіт.

4) У справі вибору підручника і методи навчання дається повна воля учителям.

5) Українізацію однокласових початкових шкіл повинно перевести з початку нового академічного року. Російська мова, як предмет навчання, з третього року.

6) В інтересах педагогічних, а також збагачення літературної мови, необхідно перший рік навчання проводити по підручниках приладжених до діалектичних та інших відмін даної місцевості і тільки з другого року повинно потроху переходити до підручників, писаних загальною українською мовою.

7) Вищі початкові школи повинно українізувати поволі, відповідно вимогам педагогічного такту. Навчання українських дисциплін вводиться обов'язково у всіх школах нижчого типу.

8) У двокласових сільських школах перший клас треба зукраїнізувати з початку 1917-1918 року; в другім класі вводиться обов'язкове навчання предметів українознавства. При переведенню українізації народніх шкіл треба додержуватися принципу забезпечення меншостей.

9) Задля забезпечення українізації школи З'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народньої просвіти, були увільнені од місць і замінені другими.

Постанови секції середньої школи

1. Українські середні школи треба заснувати в найближчому часі.

2. Вони повинні удержуватись на гроші казни.

3. В першу чергу треба відкривати гімназії.

4. Гімназії і середні школи можуть бути з спільним навчанням хлопців і дівчат.

5. Нові гімназії заснувати по великих містах, де людність зросійщена і по селах з численною людністю; в тих містах, де людність цілком українська, українізувати гімназії існуючі.

6. Професійні школи одкривати по змосі.

7. Навчання української мови, літератури та історії по всіх середніх школах повинно бути обов'язковим.

8. В тих середніх школах, де діти українських батьків складають більшість: а) з початку нового академічного року навчання

всіх предметів у підготовчій і першій класі ведеться по-українськи, б) в старших класах вводяться у відповідних формах і розмірі українські дисципліни, в) через два роки всі ці школи треба перевести на українську мову цілком.

9. Заводяться російські паралелі там, де того вимагатиме значна меншість.

10. Заводяться українські паралелі при російських гімназіях там, де українські діти складають меншість.

11. З'їзд просить, щоб ті комісії, які складають підручники, порозумівались у справі термінології з галичанами учителями для того, щоб термінологія була одна для всієї України.

12. З'їзд просить Центральну Українську Раду Шкільну: а) в якнайближчому часі скликати з'їзд українських учителів і громадських діячів для розгляду підвалин і плану збудування національно-демократичної школи на Україні, б) подбати про повернення українських учителів з Великої Росії на Україну з забезпеченням штатної посади.

Постанови секції вищої школи

Зібрані в секції Вищої Школи представники української науки, вважаючи українізацію школи на Україні невідкличною потребою українського життя, прийняли такі резолюції в справі її реалізації в найближчій часі:

1. Не рішаючи наперед, як уложиться наука в вищих школах, в якій мірі будуть потрібні вищі школи мішаного складу або особні школи з ріжною викладовою мовою, потрібно зараз же звернутись до українських учительських сил на вищих школах поза Україною, щоб негайно переносили свої виклади на Україну.

2. Звернутись до професорів та учителів вищих шкіл України, які володіють українською мовою, з закликом, аби зараз же переходили на українську мову, або принаймні відкривали паралельні курси на українській мові.

3. Просити Центральну Українську Раду звернутися до міністерства освіти і до вищих шкіл на Україні, аби всіляко улегчували читання курсів на українській мові.

4. Для переведення цих резолюцій в діло заснувати зараз же секцію вищої школи при Українським Науковим Товаристві.

5. Центральну Раду просити взяти під увагу бажаність заснування шкільного відділу, поки не буде сформована Шкільна Рада

України, і в розпорядження його дістати потрібні засоби від правительствених і місцевих самоуправ:

Для приготування учительських сил,
для нагороджування українських викладів,
для творення паралельних кафедр з українськими викладами.

6. Крім цих чотирьох кафедр українознавства, що зараз дозволено завести в вищих школах, а саме - 1) історії України, 2) літератури, 3) мови та 4) права, зібрані вважають потрібним зараз же, з наступаючого 1917-1918 академічного року, завести ще дві такі кафедри, як 5) історії української етнографії з оглядом народньої творчості та 6) історії української штуки.

7. Зібрані вітають замір Українського Наукового Товариства приступити до організування Української Академії Наук, як неминуче потрібного органу для розвитку українознавства і взагалі науки на українській мові.

8. В інтересах того ж розвитку українознавства, поставленого в такі неможливі обставини старим урядом, зібрані вважають неминуче потрібним:

Заснування або реорганізацію публічних бібліотек у більших містах України, так щоб у них центральне місце дано українській літературі і українознавству,

перенесення на Україну архівних українських матеріалів з інших архівів і зібрання їх у національним архіві України,

перенесення і зібрання в українським національним музеї предметів української старини, які вивезені були до різних державних і публічних музеїв поза Україною".

/Передруковано з праці І. Крилова "Система освіти в Україні /1917-1930/", Мюнхен 1956, стор. 21-24/.

Додаток ч. 4.

Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві

Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд, зібраний по постанові 1-го Всеукраїнського З'їзду 10-12 августа 1917 року, підтверджує його резолюції.

Продовжуючи роботу першого Всеукраїнського З'їзду і зважаючи на те, що справа народньої освіти на Україні перейшла нині до рук Української Центральної Ради, З'їзд визнає необхідним, щоб Українська Центральна Рада через Генеральний свій Секретаріят, перевела в життя такі його постанови:

I. Організація нової школи.

1. Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна, і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише заховати рідну мову, але змінити також і свій програм. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям.

2. Цю організацію національної школи учительство мусить перевести спільно з представниками народу так, а) щоб школа була єдиною, б) щоб всі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учням підручників, одержі, харчу і т. ін., в) щоб освіта була обов'язковою і світською.

Примітка: По бажанню батьків може бути заведено навчання релігійне.

3. єдина школа утворюється на таких підвалинах:

а) вчення з початку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить поза межі цього життя, даватиметься приточене до цих меж.

б) нормальна народня школа повинна бути 7-літньою; методологічно вона збудована на спостереженнях та уявленнях з оточуючого життя.

в) 7-річна школа повинна бути загально-освітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини, відповідно вимогам життя.

г) Через економічні та інші умови - 7-літню школу не можна зробити зараз загальною; отже тимчасово можна обмежитись курсом

перших 4 років 7-літньої школи, проходячи його в сучасній однокласовій школі; курс останніх 3 років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл.

д) Програма гімназії складається з систематичних курсів наук; курс має бути 4-літній.

е) Технічні школи: сільсько-господарські, учительські семінарії і т. п. бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

II. Українізація школи.

4. Українізація всіх типів шкіл середніх і нижчих повинна переводитися згідно з вимогами педагогії.

5. З 1 септєбля 1917 р. в нижчій початковій школі навчання у всіх групах повинно провадитись на українській мові.

6. Українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій переводиться в згоді з вимогами першого всеукраїнського вчительського з'їзду.

III. Адміністрація школи

7. Генеральний Секретаріят Народньої освіти повинен мати своїх представників-комісарів в кожному повіті і в кожній губернії:

а) на чолі просвітної справи в кожному повіті повинен стояти повітовий комісар по народній освіті, затверджений Генеральним Секретаріятом у згоді з Повітовою Шкільною Радою, або призначений ним;

б) Права комісара поширюються на всі школи повіту, поза-шкільну і дошкільну освіту, в згоді з представниками національних меншостей;

в) комісар входить у Шкільну Раду з правом рішачого голосу;

г) комісар затверджує повітових інструкторів по народній освіті, яких можуть рекомендувати центральні або місцеві інституції, по згоді з повітовою Шкільною Радою;

д) всякі непорозуміння між комісаром і Шкільною Радою переходять на розгляд Генерального Секретаріату;

е) детальну інструкцію комісарам повинен виробити Генеральний Секретаріят;

ж) всі постанови по пункту 7 ухвалюються тимчасово, поки не зміняться умови політично-громадського життя на Україні.

IV. Освіта вчителя

8. Закласти "Просвіти" по всіх селах України і заснувати учительські українські спілки по всіх повітах.

9. Організувати кадри лекторів, інструкторів для впорядкування на протязі наступного року лекцій і бесід по шкільним і освітнім справам на місцях.

10. Заснувати в Києві наукову-педагогічну академію для виховання кадрів науково і педагогічно освічених лекторів, інструкторів по шкільним справам і учителів середніх шкіл.

V. Підручники і програми.

11. Впорядити на літніх вакаціях 1918 р. по всіх повітах України принаймні 1 1/2 місячні повні педагогічно-освітні українські курси.

12. Просити Секретаріат і Товариство Шкільної Освіти забезпечити школу на Україні підручниками.

13. Просити Генерального Секретаря Народньої Освіти по змозі скоріш виготувати детальний програм єдиної школи, по пляну, ухваленому з'їздом.

14. З'їзд доручає Генеральному Секретареві Народньої Освіти скликати предметні комісії з українських педагогів задля розроблення програм по українознавству в середній школі з наступного року.

VI. Вища школа.

Потверджуючи постанови Першого Всеукраїнського Педагогічного З'їзду з приводу українізації вищої школи, другий Всеукраїнський Педагогічний з'їзд перш усього нагадує про необхідність здійснити зараз деякі з тих постанов негайно, а саме:

15. Просити Українську Центральну Раду подбати через Генерального Секретаря Народньої Освіти про те, щоб у вищих школах на Україні були заведені виклади курсів на українській мові.

16. Просити засновану при Українському Науковому Товаристві секцію вищої школи негайно подбати про знайдення потрібних засобів від Української Центральної Ради, через Генерального Секретаря по народній освіті:

а) для приготування нових наукових сил для українських викладів,

б) для утворення паралельних кафедр з українськими викладами.

17. Відкрити з осені 1917-18 академічного року український народний університет у Києві, розробивши в секції вищої освіти при Українському Науковому Товаристві широкий науковий плян викладів.

18. Просити Українську Центральну Раду подбати, через Генерального Секретаря Народної Освіти, про те, щоб якнайкраще:

а) завести наукову фундаментальну бібліотеку для народнього університету,

б) забезпечити помешкання для українського народнього університету,

в) забезпечити матеріальну сторону викладів.

VII. Організація освіти.

19. Тяжке становище дітей робітників і селян і вимоги кращого навчання в школі потребують заснування скрізь при школах українських дитячих народніх садків як літніх, так і річних.

20. Підготовка кадру діячів по дошкільному вихованню вимагає українізації Фребелівських інститутів.

21. Просити Генеральний Секретаріят звернути відповідну увагу на русифікаторську роботу деяких земств і урядових інституцій на Україні і вжити відповідних заходів, щоб паралізувати її.

22. Звернути увагу на організацію позашкільної освіти і відкриття книгарень, бібліотек, читалень, народніх домів і т.п. інституцій і просити вчительство і все свідоме громадянство, "Просвіти" в першу чергу, якнайближче стати до цього діла.

23. Необхідність захистити дітей від руйнівного впливу зрусифікованих великих міст потребує:

а) організації інтернатів для дітей селян;

б) організації з учнів середніх шкіл гуртків самоосвіти, клубів, січей, кас товариської взаємної допомоги і т. п.

24. Щоб побільшити культурні творчі сили українського громадянства, українське вчительство має стежити за своїми учнями і тих із них, котрі виявляють особливий хист до науки, до мистецтва, до техніки, за допомогою шкільних рад, "Просвіт" і других громадських організацій направляти в відповідні школи.

Треба, щоб земства і городські управи заснували стипендії для дітей бідних батьків.

VIII. Увільнення учителів.

25. Вислухавши доклад про увільнення учителів з війська і вважаючи на велику потребу працівників по організації людности села і проведенню реформ громадського життя, З'їзд просить Українську Центральну Раду вжити всіх засобів, щоб всіх учителів з усіх частин війська, де б вони не стояли, негайно повернути в ті школи, де вони працювали до призива в військо.

IX. Відношення до поділу України.

26. Справа нормальної організації і природнього удосконалення шкільної освіти на Україні вимагає міцного і негайного сполучення всієї України в єдину державу - частину федеральної республіки. Розрив України, хоч і тимчасовий, утворений російським центральним урядом, шкідливо відібеться на справі розвитку просвіти українського народу. Приймаючи це на увагу, Всеукраїнський учительський з'їзд протестує проти антидемократичного поділення України, закликає всіх учителів до роботи по об'єднанню України і просить Центральну Раду, Всеукраїнський Земський і Городський З'їзд вжити всіх заходів для сполучення земель українських і утворення єдиної Шкільної Організації на Україні.

/Передруківанс з журналу "Вільна Українська Школа" ч. 1. вересень 1917р. стор. 32-35/.

Додаток ч. 5.

Справоздання Центрального Бюра Всеукраїнської Учительської
Спілки

від 15 серпня 1917 р. до 1 січня 1919 р.

(Передруковано лише деякі місяці)

1. Відродження В. Уч. Спілки.

Поперед ніж почати справоздання про діяльність Центрального Бюра від часу його обрання на 1-м професійнім учительським З'їзді 13-15 серпня 1917 р. і до 1-го січня 1919 р., - не зайвим буде в декількох словах згадати про відродження В. Уч. Спілки. Не кажемо "заснування", а "відродження", бо Всеукраїнська Учительська Спілка нинішня має ідейний зв'язок з Всеукраїнською Учительською Спілкою, що існувала в дев'ятсотих роках минулого століття і була заснована ідеологами української національної школи і освіти - дд. Грінченком, Черкасенком, Бфремовим та іншими. Принципи статуту першої лягли підвалиною стату нинішньої, журнал "Вільна Українська Школа" продовжує національно-педагогічну роботу журналу "Світло", що видавався до війни 1914 р., навіть деякі із учасників попередньої Спілки прийняли участь у відродженні нинішньої, як напр. д. Черкасенко, який прочитав доклад про заснування Всеукр. Учит. Спілки в 1900-их роках на 1-м проф. з'їзді українського учительства 13 серпня 1917 року: це було живим підтвердженням зв'язку між спілкою дев'ятисотих років і нинішньою, яка відродилась в інших умовах і в інших розмірах.

На 1-ому Всеукраїнському Учительському З'їзді 5-6 квітня 1917 року, влаштованому Товариством Шкільної Освіти в Києві, було прочитано С. Ф. Русовою доклад про необхідність організації українського учительства. В травні місяці відбувалися в Києві лекторські курси, влаштовані Т-вом Шкільної Освіти для підготовки лекторів на літні учительські курси. На зборах слухачів цих курсів було піднято питання про організацію Всеукраїнської Учительської Спілки. Було вирішено приступити негайно до здійснення цієї думки, для чого було утворено комісію для розроблення і підготовки справи. В комісію було обрано 3 представники від лекторських курсів і по 3 представники від агітаційних курсів, улаштованих Інформаційним Бюром Київ. Губерн.

Земства, і політично-педагогічних, улаштованих Київ. Повіт. Земством, що відбувались тоді ж одночасно в Києві, та 3 представники від Шкільного Відділу при Центральній Раді.

Комісія виробила: 1/ проєкт тимчасового статуту під назвою "Основні принципи об'єднання учителів українців у Всеукраїнську Учительську Спілку" і 2/ проєкт організації "Тимчасового Центрального Бюро В. Уч. Спілки", що і було затверджено на перших організаційних зборах по утворенні Всеукраїнської Учительської Спілки, які відбулись 30 травня 1917 року. На зборах були учителі зі всіх трьох зазначених курсів в кількості до 400 чолов. На курсах пробували учителі зі всіх кутків України, які і репрезентували собою на зборах учительство всієї України. Головою зборів був Т. М. Стещенко. День 30 травня 1917 року є незабутнім історичним днем для українського організованого учительства, є ерою нового його життя, - це день Відродження Всеукраїнської Учительської Спілки.

Тимчасове Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки, складене згідно проєкту, ухваленому 30 травня, проіснувало літо 1917 року, поклало перші підвалини до організації Всеукраїнської Учительської Спілки, виробило Статут, підготувало 1-ий професійний з'їзд 13-15 серпня 1917 року, здало на цім з'їзді справоздання про свою діяльність і склало свої обов'язки.

2. 1917 рік.

/Від 15 серпня по 1 січня 1918 р./.

На 1-м професійнім учительським з'їзді, що відбувся 13-15 серпня 1917 року було затверджено статут В. Уч. Спілки, було вирішено цілий ряд принципових питань, що торкаються різних боків життя і праці учителя, цілий ряд організаційних питань, а також було обрано Центральне Бюро, яке і приступило зараз після з'їзду до тієї величезної праці, що лежала перед ним.

Перед Ц. Б. були такі завдання: 1/ здійснити доручення, які дано було з'їздом, 2/ продовжити роботу по організації учительства на місцях, об'єднуючи їх в центрі, а також 3/ виконувати завдання Спілки відповідно принципам, зазначеним в статуті, і переводити біжучу працю.

В основу своєї праці Ц. Б. поклало зв'язок з місцями і цю думку поставило в центрі своєї уваги.

Утворення власного органу, де б відбувалися всі течії української педагогічної думки, де б освітлювалися всі найживіші і найбільчіші питання української школи і освіти, де б з'ясовувалися ці ж питання в світлі західно-європейської педагогіки і де б містилися всі відомості з життя учительських спілок - ось що в першу чергу стало по думці Ц. Б. найпотрібнішою справою. Бо оцей орган повинен був стати найкращим зв'язком сем'ї від центра до периферій, виконуючи колективну думку в питаннях, як педагогічних, так економічних і правних. Служе без коштів, з вірою в потребу такого органу, Ц. Б. приступило до видання і досі не тільки продовжує, а і розвиває, поширює видання журналу "Вільна Українська Школа".

. . .

3. 1918 рік.

На протязі всього, 1918 року, йшла вперта боротьба, що на деякий час зупинила нормальний розвиток нашого культурного життя і перервала постійні зв'язки з місцями. Ця боротьба, що вела за собою постійні політичні зміни не могла не відбитися на всім житті, а почасти також і на діяльності Ц. Б. Не вважаючи на це, діяльність Ц. Б. поширювалась і поглиблювалась, приймала певні форми в внутрішній організації, а виступами в громадському житті і перед державними інституціями Ц. Б. ставило певні вимоги від імені організованого учительства і брало участь разом з усім свідомим громадянством в боротьбі за кращу будучину рідного краю і народу.

. . .

В. Уч. Спілка не налічує багато років свого існування через це не можна із порівняння зробити висновки, чи розвивається вона, чи слабне, - але вже ці 2 роки, на протязі яких людство переживало цілі епохи, показали величезний її зріст. Ще 2 роки тому назад не вільно було учителеві себе звати українцем. Коли ж на українських учительських курсах останніх 2 років учительство вивчило історію України, історію її культури, стало свідомим і вірним громадянством своєї вітчизни, воно утворило свою професійну організацію з числом до 20.000 членів. Це дає право віри-

ти, що в умовах вільного національно-політичного життя Спіл-
ка зможе розвинути широко свою діяльність і організацію.

. . .

Підписані: Голова Ц. Б. С. Русова.

Члени: Ол. Дорошкевич. С. Романюк. О. Омшанський.

Секретар: А. Бакалінський.

/Передруковано з видання: III З'їзд Делегатів В. Уч. Спілки
15-18 січня 1919 р. Доклади, протоколи, резолюції. Київ 1919,
стор. 18-30./

Додаток ч. 6.

Меморандум Всеукраїнської Учительської Спілки до Директорії
Української Народної Республіки

Висока Директоріє!

Українська Народня Республіка вступила на шлях органічної, творчої роботи в державному масштабі. Ця робота мусить виховати міцних оборонців республіканського устрою України, буйного розвитку її культури. Колишні поверхові гасла і коротенькі відозви не захопили народні маси, не повели їх за собою, і в січні боролися проти большевиків окремі українські патріоти, серед яких ми бачимо вихованців молодой української школи... Отже ясно, що національне виховання, переведене через школу і поза-шкільну освіту тільки й зможе зробити наш народ активним в боротьбі за кращу долю рідного краю. На перший план тут виходить національна школа на чолі з національно свідомим і матеріяльно забезпеченим учителем.

Всеукраїнська Учительська Спілка, що об'єднує в своїй організації до 20.000 українського вчителства, вітаючи постанову Директорії негайно приступити до виготовлення проекту загально-го і безплатного навчання, в особі Центрального Бюро дозволяє собі скласти від імени організованого українського вчителства ті побажання, які слід в найближчому часі перевести в життя.

Загальні принципи. Твердо стоячи на принципі національної школи, Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки рішучо вимагає негайного поділу шкіл між національностями. Ця ґрунтовна реформа справедливим поділом бюджету мусить дати українській освіті могутню економічну базу; всі шкільні будинки, приладдя, бібліотеки, все те, що об'єднується одним словом школа, мусить служити потребам національної освіти. Цей проект було затримано і ліквідовано гетьманським урядом, але його негайно слід відновити; не чекаючи повних інформацій з місць, слід зараз же в загальних рисах зазначити ті школи, на яких буде написано: українська.

Поруч з тим необхідно приступити до переведення обов'язкового, загального, рівного і безплатного навчання в обсягу двох перших ступнів єдиної школи від 7 до 14 років, не зупиняючись для осягнення цього навіть перед надзвичайними мірами. В основу

цього проєкту необхідно покласти педагогічну ідею єдиної школи, яка за кордоном приймає вже досить реальні форми. Ще в серпні 1917 року, на 2-му педагогічному з'їзді, ухвалено було в загальних рисах проєкт єдиної школи, але й досі ми не тільки не маємо проєкту, а навіть не знаємо, що зроблено Міністерством в цій справі; отже дуже потрібно видавати в міру вироблення всі готові програми і загальні пляни, аби вони могли поступити на критику незалежної педагогічної думки.

Шкільна адміністрація. Але крім цих загальних принципів, які можна тільки перевести в життя через деякий час, є такі справи, що їх вагу висуває мент революційної перемоги українського війська. Є справи, з якими не можна одволікатись ні на одну хвилину.

З цих справ на першому місці треба поставити зміну шкільної адміністрації. Центральне Бюро звертає увагу Директорії, що майже вся миколаївська ще адміністрація спокійно стоїть на чолі школи в Українській Народній Республіці. Адміністрація, що була призначена агентами Кассо і Шварца для спеціального "слияння" України з Московщиною, переводить в життя розпорядження революційного уряду У Н Р ; звідси виникає не тільки моральна розпуста молоді, не тільки її неможлива розбещеність і часто навіть ворожнеча до У Н Р : ми стоїмо на передодні повної катастрофи самої ідеї школи, як морально-виховуючого чинника. Саботаж, повне ігнорування розпоряджень центральної влади - ось що процвітає тепер в шкільних державних закладах України. Ц.Б. відомі факти, коли директори державних гімназій закривали українські класи, перевівши дітей до російських відділів, або вели з ними відкриту боротьбу (Прилуки, Радомишль); коли директори відверто не визнавали української влади (Київ, Полтава); коли, нарешті, весь дух школи, напрям виховання до трагічного суперечить елементарним вимогам педагогіки і державного устрою України. Отже ці добродії повинні бути в першу чергу звільнені. Але Ц.Б. звертає увагу Високої Директорії і на вищу школу. Автономія або й повна незалежність державної школи неможливі у нас, коли переважна більшість професорського складу вороже настроєна проти української національності і не визнає її існування. Добре тямлячи, що вища наука - дуже ніжна квітка, шануючи традицію українських робітників на полі освіти

запрошувати наукові сили з-за кордону (ще з часів Острожської Академії), Ц. Б. разом з тим гадає, що поруч з науковим рівнем повинна бути забезпечена політична лояльність тих професорів, які готують молодь України до практичної життєвої діяльності. Бо інакше російські університети, існуючі на українські гроші, систематично нищитимуть паростки української науки (це ми й бачимо в Київському університеті св. Володимира, а також в Одесі, де професура відверто виступає проти існування Української Держави).

Шкільне управління. Але за виключними мірами по заміні шкільної адміністрації більш відповідними особами, що вимагається революційним ментом, повинна стояти ґрунтовна реформа шкільного управління. На чолі школи повинні стати нові демократичні органи управління, які по суті своїй придатні для зрозуміння нових освітніх завдань на Українні.

Ще рік тому назад на спеціальному з'їзді були ухвалені загальні риси шкільного управління, які, правда, тепер необхідно переглянути. Але й досі ми на місцях не маємо керуючих шкільних органів. Повна руїна, порожнє місце - ось як можна зхарактеризувати це катастрофічне становище. Необхідно призначити хоча б тимчасових представників Міністерства на місця з широкими уповноваженнями і з метою добре обрев'юзувати діяльність місцевих шкільних установ. Контроль, ревізія і тверда політика - ось що зможе скинути з школи образ моральної і політичної розпусти.

Нижча школа. Нижча школа за 1918 р. перебувала в найбільш сприятливих обставинах. Не дивлячись на скасування демократичних земських установ гетьманським урядом, поширення національної школи на перших ступнях навчання робилося все могутнішим. Не вистачало тільки двох точок: 1) певної програми і 2) кадру вчителів. Міністерство і досі не дало певної, добре проробленої програми, яка б дійсно виводила нашу школу на новий шлях. Що ж до вчительського персоналу, то Ц. Б. гадає, що певна частина вчителів нижчих початкових шкіл, особливо на периферії України, не підготована для того, щоб переводити в життя високі ідеї національної школи. Через те треба зараз же оповістити іспит на право навчання в українській школі і безпосереднє ознайомитися на місці з діяльністю учительства.

Вища початкова школа. Становище вищої початкової школи значно важче. Вона далі стоїть від народу, і через те більше має ворогів української школи і навіть державности. Правда, рішучими заходами Міністерства навіть під час гетьманського панування було наказано вживати українську мову, як мову навчання, в молодших класах вищої початкової школи, але це швидше було декларацією, аніж реальним актом. Насамперед, немає на місцях органів догляду над совісним виконанням розпоряджень Міністерства. Так само тут немає певних програм, які б в корені реформували навчання в вищій початковій школі. Нарешті, помічається велика недостача вчителів для всіх комплектів вищої початкової школи.

Середня школа. Але найгірше катастрофічно стоїть освітня справа в середній школі. За часів гетьманщини Міністерством майже нічого не зроблено в справі націоналізації середньої освіти, бо з боку певних кол громадянства воно зустрічало організований опір, а в Міністерстві не було рішучости і певного погляду на завдання національної школи. Про адміністрацію ми вже говорили вище. Тут скажемо ще раз, що змінити її треба в цю ж хвилину, не чекаючи переведення ґрунтовної реформи. Учителство середнєшкільне в масі своїй вороже до ідеї національної школи; це позначається, між іншим, і тим, що воно майже все вступило до Російського Союзу, а не В.У.С. Отже тут слід прийняти героїчні міри і в першу чергу оголосити іспити для набуття права навчання в державній школі на Україні.

Абсолютно не розроблені програми державних шкіл, і в курсі історії ще й досі вивчають московсько-азіатських царів і петербурзько-німецьких імператорів. Але саме найголовніше - це утворення української середньої школи. Гетьманський уряд стояв на ґрунті "мирного" співжиття двох культур - української і московської, і через те відкрив в минулому році 52 середніх українських школи. Та життя показало, оскільки це нерозважний шлях при відсутності ясної шкільної політики Міністерства: без відповідного помешкання, без шкільних приладів тиняються державні школи в країні державного народу, напрохуючись в прийми до багатих російських шкіл. Отже далі, на думку Ц. Б., повинен бути інший шлях: не стільки відкривати, нові державні школи, скільки перетворювати на українські ті, що вже існують на державні кошти. Бо інакше

діти, що кінчатимуть весною нижчу початкову школу з українською викладовою мовою, примушені будуть на тому покінчити освіту, а не розвивати свої інтелектуальні здібності далі. - Разом з тим повинна бути організована широка допомога приватній ініціативі і вперта боротьба з шкільною спекуляцією, що так труять дитячу душу.

Вища школа. Принцип утравістичної системи навчання непридатний і тут. Не конкуренція двох культур, а державний розвиток нашої культури повинен стояти на першому пляні. Отже в першу чергу не заснування поруч з існуючими окремих українських університетів, а перетворення на українські існуючих шкіл - ось програма, яку поділяє Ц. Б. Крім того, необхідно запросити наукові сили Галичини до нас, заснувати стипендії для талановитих молодих учених, організувати регулярні наукові подорожі в Західню Європу.

Позашкільна освіта. Нарешті, організоване вчительство ніяк не може проминути питання позашкільної освіти. Коли добра організація шкільної освіти дасть свої корисні наслідки тільки через деякий час, позашкільна освіта може зараз же пустити велике пасмо світла в народню темряву. І тут роля народнього вчителя, духовного проводиря селянства, виступає на перший плян. Центральне Бюро вже запропонувало всім своїм провінціям організаціям засновувати скрізь інформаційні бюро, відкривати вечірні школи, улаштувати лекції, бесіди і на ділі доказало споріднення інтелігенції з своїм народом. Добре розуміючи надзвичайні завдання часу, Ц. Б. гадає, що ці всі заходи повинні провадитись і далі в повному порозумінні з іншими громадськими організаціями.

Професійна освіта. Ніхто не сперечається проти того, що сучасна епоха - ера техніки. Тим часом, на Україні професійна освіта занедбана, забута, і це серед того народу, який виявив таку високу здібність до оригінальних кустарних виробів, різних технічних приладів. Майбутня земельна реформа в першу чергу висуне питання високої технічної освіти, і завдання Міністерства подбати про це.

Навчання і виховання. Не маючи змоги входити тут в деталі освітньої політики, представники організованого вчительства

можуть тільки підкреслити загальні принципи в сфері навчання і виховання. Більш як рік Україна фактично живе незалежним життям, а освітня політика топчеться на одному місці. Виявляється це в тому, що й досі стара система виховання і навчання заховалася в повній силі. Не було керуючих вказівок з центру, а надсилалися тільки випадкові циркулярі, логічно не зв'язані між собою. Простіше сказати, школи, як виховального чинника, не було за останні два роки: школа розпалася, морально загнила, і тільки в їй могли розвинутись буйно такі явища, як вступ молоді до добровольчих загонів..

Справа з помешканням. Відкриття нових шкіл ставить дуже гостро справу з помешканнями для школи: це питання набуває особливої актуальності тепер, коли надзвичайно важко споруджати нові шкільні будинки. Про те це необхідно робити зараз же, бо без спеціально пристосованого помешкання немає гарної школи. Держава повинна асигнувати значну суму грошей для заснування будівельного фонду; крім того, повинен бути особливий фонд, з якого мусять видаватися позики місцевим самоврядуванням на спорудження шкільних будинків. Але крім цієї органічної міри повинні бути вжиті героїчні заходи щодо підшукування нових помешкань для школи, і тут не можна зупинитися навіть перед ревізицією будинків тих інституцій, які приносять державі меншу користь. Тільки тоді наша школа стане на міцний ґрунт.

Підготовка вчителів. Треба стати на новий шлях і в справі підготовки вчителів. Повітові курси українознавства в тій формі, як вони відбувалися торік і позаторік, не можна визнати задовольняючими. Всі вчителі до майбутнього шкільного року повинні скласти іспити з предметів українознавства - це перша і найголовніша вимога; готуватися вони можуть тепер дома, бо майже всі уже прослухали курси.

Натомість треба звернути увагу на педагогічні дисципліни; нам потрібна нова школа не тільки по мові, а й по духу, по суті. Отже в губерніяльних містах необхідно відкрити довгореченцеві курси для підготовки вчителів; заснувати нові учительські інститути, заснувати в Педагогічному Мезеї в Києві й обставити шкільними приладами в державному масштабі Педагогічну Академію, яка мусить керувати ідейно-педагогічною справою на Україні.

Нарешті, вчителі повинні мати періодичні відпустки для поновлення своїх відомостей з командировкою на державні кошти за кордон. Велику вагу тут може мати й педагогічна преса.

Матеріальне забезпечення вчительства. Привабити в школу талановитих людей можна тільки одним шляхом - створити такі умови існування, які б цілком задовольняли людину. Тим часом учителі двох ступнів навчання буквально пухли з голоду. Земства і міста не тільки не виплачували обов'язкову надбавку, а й іноді затримували ще основний стовп державної скарбниці. В Ц. Б. мається сила матеріалів з цього приводу, і через те воно мусить рішучо заявити: досить знущання з учителя, що все своє життя віддає народові. В Республіці селян і робітників не може бути голодних працівників в сфері освіти. Отже Ц. Б. має за честь нагадати: 1) повинна бути негайно вироблена норма оплати учительської праці відповідно до прожиткового мінімуму для вчительства; 2) заведено державне страхування життя і 3) організовано пенсійний фонд для народних учителів, які на старості не мають де голову приклонити.

Допомога спілкам. Українське вчительство добре знає вагу організованості і прикладає всіх сил, аби зробити свої спілки могутніми і міцними. Учительські доми, санаторії для хворих учителів, кооперативи і т. ін. - все це зміцнює економічну базу вчительства і робить активно-смілою його відпорну силу. Простіше: коли українське вчительство буде міцно перейняте єдиною волею через свої спілки, тоді за школу нема чого боятися, бо не страшна їй ніяка реакція. Виступаючи таким помітним фактором в боротьбі соціальних сил, вчительство має підстави жадати, що держава охоче підтримає всі його організації і тим зміцнить його могутню економічну базу.

Загальна політика. В діяльності органів, що керують освітою, не повинно бути вагань, компромісів, маніловської сантиментальності. Організоване українське вчительство вимагає твердого національного курсу, ясного педагогічного погляду, єдиної керуючої волі. Досить слів, і нум до діла! Але діла такого, яке відповідало б вимогам революційного менту. Отже Ц. Б. заявляє, що підтримає тільки ту політику, яка поведе рішучу боротьбу за національну, єдину, загальноприступну школу на Україні, не зупиняючись перед енергійними мірама по шляху до здійснення намічених реформ.

Кредити на освіту. Певна річ, накреслена вище програма освітньої діяльності вимагає великих коштів, великих асигновок. Але тепер уже ясно, що Держави немає без національної армії, а армії не може бути без національної освіти. З цього погляду кредити на освіту повинні проходити в першу чергу, без жадних перепон. Ц. Б. тут не може не приєднатися всією душею до слів одного з членів Директорії, який недавно заявив, що кредити на освіту не знатимуть обмеження.

Контакт між Директорією й учительськими організаціями. З перемогою Директорії У. Н. Р. ми вступаємо на шлях рішучих шкільних реформ. Ці реформи повинні весь час іти на очах у громадянства й організованого вчителства, аби розумною критикою можна було б вносити необхідні корективи. І Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки, стоячи на сторожі інтересів української національної школи, подає цей меморандум до Директорії, сподіваючись, що голос керуючих учительських органів допоможе революційному українському урядові вирішити необхідні питання реформи школи: українське вчителство піде в повному контакті з своїм урядом.

/Передруковано з журналу "Вільна Українська Школа" ч. 5. Рік II, грудень 1918-19 шк. р., стор. 266-271/.

Додаток ч. 7.

Перспект українських підручників

/Зазначено й ті, що мають бути надруковані до наступного 1918-19 шкільного року. По відом. Видавн. Відділу Мініст. Осв./

Граматки /букварі/.

1. Азбука велика /до граматки Недоводовської/. Комплект друкованих і скорописних літер /96+90 всього 186 літ./. Розмір 8+16 сант. Вид. "Промінь". Ціна 1 карб. 20 к.
2. Розрізна азбука в листах "Криниці" - 50 коп.
3. Балченко. Буквар. 1917 р. Вид. Педагог. Бюро Полт. Земства.
4. А. Воронець. "Ярина". Друкує Мін. Осв. 300 тис.
5. Б. Грінченко. Українська граматка до науки читання й писання. Стор. 64 70 к. 1917 р. "Криниця". 250 тис. Друкує "Всеуви́то" 100.000 пр.
6. С. Любич. Українська граматка з малюнками. Вид. Фесенко. Стор. 32. Одеса. 1918 р. Ціни не зазначено.
7. Матушевський. Граматка. Друкує "Час" 100 тис.
8. Корець. /Т. Лубенець/. Граматка. Український буквар з малюнками. Вид. 5, поправлене. Ціна 60 к. Череповський 100 тис.
9. Неводовський. Українська школа. Перший рік. Граматка. Малюнки М. Тарловського. Вид. з додатком "Намалюй". Стор. 48. Ціна 85 к. "Промінь". 1917.
10. Петрушевський. Рідне слово. Граматка /Український буквар/ з малюнками. Ц. 1 карб. Стор. 68. "Січ". 1917 р.
11. Русова. Український буквар. Уложено по підручнику Потебні. Друкує "Всеуви́то" 50 тис. пр., вид. 3, перероблене, з новими художніми малюнками.
12. Титаренко. Буквар. Друкує "Криниця".
13. Черкасенко. Початок. Буквар. Друкує "Українська Школа" 500 тис.
14. Довженко. Буквар для дорослих з читанкою. Вид. Полт. Зем.
15. Чепіга. Буквар для дорослих. Друкує "Українська Школа".
16. Українська граматка для позашкільного навчання і недільних шкіл. Склав гурток учит. Олекс. Т-ва "Просвіта". Вид. "Укр. Вид-во в Катеринославі". Ц. 85 к. Стор. 40. 1918.

Ч и т а н к и

1. Балченко. Перша книжка по букварі для 1 р. навчання мови. Друкує Пед. Бюро Полт. Земства 100 тис.
2. Білоусенко. "Вінок". Читанка для поч. шк. I, II ч. по 100 тис. III - 50 тис. Друкує Полт. Сп. Споживч. Т-в.
3. М. Грінченко. Наша рідна мова. Перша читанка після граматки. /Ця книжка призначається на друге півріччя - січень-лю-

тий-травень для тих шкіл, в котрих будуть вести навчання по букварях Б. Грінченка і С. Русової/. Друкує "Всеувиго" 30 тис.

4. Б. Грінченко. "Рідне слово". Українська читанка. Перша після граматики книжка до читання. Вид. 3, ст. 197. Ц. 3 к. 25 к. "Криниця" 250 тис. 1917.

5. Лубенець /Хуторний/. Читанка перша після граматики. Вид. 5 з малюнками. 1918 р. Київ. Череповського. 80 тис. Ц. 2 карб.

6. Лубенець. Читанка. Друга після граматики книжка до читання. Зложена по методу виховального читання з 35 мал. Ц. 3 к. 7 к. Череповський 10 тис. 1918 р.

7. Лободовський. Дітські пісні, казки й загадки. Читанка після букваря. 1917 р. "Друкар" 40 тис.

8. Неводовський. Українська школа. Перший рік. Первинка. Перша після граматики читанка з малюнками Тарловського. Вид. 2 "Промінь".

9. Педагогічн. Бюро Полт. Зем. Читанка для старших груп. Друкує Полт. Земство.

10. Педагогічн. Бюро Полт. Зем. "Віночок". Складна хрестоматія, ч. I і II.

11. "Стежка до дому". Початкова читанка. Складена під ред. І. Труби, ч. I 3 вид., ст. 110. Ц. 2 карб. 50 к. Губерн. Катеринослав. Земство. 1917 р.

12. "Стежка до дому". Початкова читанка. Склад І. Труба, ч. II. Ст. 224. Ц. 2 карб. 50 к. Губ. Земство. 1917 р. 70 тис.

13. Черкасенко. "Рідна школа". Ч. I, II, III, IV. Друкує "Українська школа" по 300 тис.

14. Рудинський. Читанка для 2 і 3 групи по принципу складної хрестоматії з 4-х книжок, по добах року. Друкує Полт. Земство.

Читанки для середніх і вищ. поч. шкіл.

1. О. Стешенко. "Рідні Колоски". Читанка для молодших класів гімназій з малюнками художників: М. Бурачка, М. Жука, Ф. Красицького. Ч. I, ст. 160. Ц. 2 карб. 50 коп. 1917. Вид. Т-ва Шк. Освіти.

2. О. Стешенко. "Рідні Колоски". Ч. II. Читанка по рідній мові для 2 кл. гімназії. Друкує Т-во Шк. Осв. 35 тис.

3. В. Дога. Читанка, ч. I і II для перших 4 класів шкіл середніх. Друкує "Час" по 100 тис.

4. А. Крушельницький. Читанка, ч. I, II, III, IV. Друкує "Вернигора" по 10 тис. пр.

Читанки для дорослих.

1. Русова. Перша читанка для дорослих /для недільних і вечірніх шкіл/. Друкує "Всеувиго" 30 тис.

2. Чепіга. Читанка для дорослих. Друкує Полт. Земство.

Граматика і підручники для письмених праць.

1. Грох-Грохольський. Корот. поч. гр. укр. мови ч. етимологічна. Вид. у Казятіни.
2. М. Гладкий. Практический курс українського язика для учительських семінарій, курсов и старших класов середних учебных заведений /зміст: граматика, синтаксис та фразеологія/ ціна 5 карб. Житомир. 1918. Ст. VIII+49.
3. Грунський. Українська Граматика. Стор. 48 Ц. 2 карб. Вид. Череповський 6 тис.
4. П. Залозний. Коротка грамат. укр. мови. Ч. I. Вид. 3. Прилуки. 1917 р. Ст. 64. Ціна 80 коп.
5. П. Залозний. Коротка грам. укр. мови Ч. II. Синтаксис. Вид. 2. Прилуки. Ст. 70. Ц. 1 карб. 90 к.
6. О. Курило. Початкова грам. укр. мови Ч. I і II. Друкує "Криниця" по 60 тис.
7. Володимир Мурський. Коротка грам. укр. мови для шкіл та самонавчання. Етимологія-синтаксис. Друге поправлене видання. Рекомендована Одеською Спілкою вчителів українців для навчання перед усім в середніх школах. Ц. 2 карб. 50 к. Стор. 105. 1918 р. Фесенко.
8. О. Попович. Граматика 1917 р. Вид. "Вернигора" 25 тис.
9. П. Петрушевський. Українська граматика для початкових шкіл. Ч. I. Курс першого й другого року Ч. II. Курс третього й четвертого року початкової школи /все в одній книжці/. Стор. 57 Ц. 1 карб. 35 к. 1918 р. "Сіач".
10. Пр.-д. Огієнко. Граматика укр. мови, ч. I і II. Основи укр. правопису для 1 і 2 року навчання в народніх школах, та для підготовчого класу шкіл середніх з малюнками. Ц. 1 ч. 70 к. 2-ої 1 карб. 80 к. Вид. Череповського по 30 тис.
11. Пр.-д. Огієнко. Українська граматика. Курс для середньої школи. Друкує Череповський 30 тис.
12. О. Н. Синявський. Вчимось писати /початкова наука письма у школі і дома/. Друкує "Союз" у Харкові.
13. П. і П. Терпило. Українська грамат. Підручник для середніх та вищих поч. шкіл. Етимологія. Вид. автор. 10 тис. Київ. Ст. 67. Ц. 2 карб.
14. Проф. Тимченко. Українська граматика для середніх і вищих поч. шкіл. Друкує "Криниця" 100 тис.
15. Проф. Тимченко. Українська граматика. 1918. Ст. 168. Ц. 2 карб. 25 к. "Час".
16. Христенко. Книжка для списування з книги /списаний шрифт, пряме письмо/. Друкує Полт. Земство.
17. Я. Чепіга. Письменні працювання в школі. Друкує "Українська школа" 50 тис.
18. С. Черкасенко. Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання. Підр. для учнів поч. шкіл. Ч. I. Стор. 16. Ц. 40 к. Вид. "Українська шк."

19. Шерстюк. Коротка українська грамати́ка для школи. Ч. I. Вид. 3. 1917 р. Ст. 64. Ц. 1 карб. 20 к. "Вернигора".

Мова й історія письменства.

1. Ол. Дорсшкевич і Білецький. Хрестоматія по історії укр. літератури для вищ. поч. і середн. шк. до 19 віку. Друкує "Криниця" 10 тис.

2. Єфремов. Історія українського письменства. Ст. 458. Ц. 5 карб. Вид. "Вік".

3. С. Єфремов. Історія укр. письменства. Коротк. популярн. курс.

4. Лобода і Ревуцький. Хрестоматія по народній літературі для 5 і 6 кл. гімназ. Друкує Т-во Шк. Осв. 20 тис.

5. Пр.-д. Огієнко. Історична хрестоматія укр. мови. Зразки нашої мови з найдавніших часів. Череповський.

6. Пр.-д. Огієнко. Українська культура. Коротка історія культурного життя укр. народу. Ст. 272. Ц. 5 карб. 1918 р. Вид. Череповського.

7. Пр.-д. Огієнко. Курс. укр. яз.

8. Пр.-д. Свенціцький. Основи науки про мову українську. Ц. 1 к. 60 к. Вид. "Час". 40 тис. 1917. Ст. 10+72.

9. О. Синявський. Короткий нарис української мови. Стор. 56. Ц. 1 карб. 25 к. ид. "Союз" 1918.

10. Проф. Сумцов, О. Плевако і проф. Багалій. Хрестоматія по укр. літературі для народніх вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти. Ч. I. 6000. "Союз" Ст. 159. Ц. 3 карб. 25 к. Друкує "Союз".

11. Проф. Сумцов. Начерк розвитку української літературної мови. Вид. "Союз" Ст. 40. 1918. Ц. 1 карб.

12. Щепотьєв. Оповідання з історії рідного письменства. Друкує Полт. Земство.

Арифметика.

Задачники:

1. Басараб. Задачник до початкового курсу арифметики ч. I. ц. 2 карб. Вид. "Друкар" 100 тис.

2. Верещагин. Арифметичний задачник. Ч. III. /Курс після дробів/. Друкує Міністер. Освіти.

3. Іваненко. Задачник. ч. II. Дроби. Для вищ. поч. і сер. шк. Друкує "Криниця".

4. М. Мукалов. Арифметичний задачник для I і 2-го років навчання. Друкує "Співробітник" 15 тис.

5. О. Степовик. Арифметичний задачник ч. I. Цілі числа. Вид. 2. Полт. Земства, 1917 р.

6. О. Степовик. Арифметичний задачник ч. II. Прості дроби і десяткові. Вид. 2. Полт. Земств. ст. 68.

7. Тимошенко. Задачник арифметики для початк. шк. 1917 р. ч.ч. I, II, III. Друкує Полт. Земство.

8. Улицький. "Новий шлях". Методичний арифметичний задачник. для поч. шк. Друкує "Криниця".

9. Я. Чепіга. Задачник для початкових народніх шкіл. Ч. I, II, Ч. II. Дроби. Друкує "Укр. Школа" по 100 тис.

10. Шульгина-Іщук. Задачник до систем. курсу аризм. Ч. I. Цілі числа. Друкує "Друкар" I ч. - 35 тис. II - 40 тис.

11. Охріменко. Збірник аризм. задач. для шкіл початкових сільських, міських і нижч. кл. шк. середніх ч. I. Вид. Фесенко.

Т е о р і я

1. Тимошенко. Теорія арифметики ч. II. Друкує Полт. Земс 15 тис.

2. Шарко. Арифметика. Систематичний курс. Ч. I. /Цілі числа/. Стор. 76. Ц. 1 карб. 10 к. 1917. Т-ва Шк. Осв. 30 тис. Ч. II, друкує Т-во Шкільної Освіти 35 тис.

3. Я. Чепіга. Арифметичні правила для поч. шкіл. Вид. "Українськ. Школа". 1917 р. Стор. 40. Ц. 70 к.

А л г е б р а

1. В. Боришкевич. Алгебра. Друкує "Каменяр" 20 тис.

2. Шапошників і Вальцов. Збірник алгебричних задач ч. I і II. Друкує "Співробітник" по 10 тис.

Г е о м е т р і я

1. Наглядна початкова геометрія. Друкує "Співробітник" 10 тис.

2. Боришкевич. Геометрія. Друкує "Каменяр".

3. Пр. Доц. Кравчук. Курс геометрії. Друкує "Вернигора" 10 тис.

4. Савицький. Геометрія. Друкує "Зерно".

5. Супрун. Наглядна геометрія. Друкує Полт. Земство.

6. Шахрай. Початкова геометрія. Друкує "Вернигора" 10 тис.

Ф і з и к а

1. Баранов. Початкова фізика. Друкує "Всеувиго" 25 тис.

2. Огоновський. Фізика. Друкує "Зерно".

3. Л. Сенявик. Фізика для вищ. поч. шкіл. Друкує Полт. Земство.

4. Шиндлер. Фізика. Друк. "Вернигора" 10 тис.

Х е м і я

1. Б. Дорошкевич. Початкова хемія. Для нижчих сільсько-господ. шкіл. З малюнками. Стор. 54. ц. 1 карб. 50 к. Вид. "Криниця". 1918.

Природознавство.

1. О. Власенко і Миколаєв. Природознавство для шкіл вищ. почат. I і II ч. Нежива природа, зоологія і ботаніка. Друкує Полт. Земство.
2. Гр. Коваленко. Анатомія і фізіологія. Коротк. курс для сер. та вищ. поч. шк. Друкує Череповський 10 тис.
3. Миколаєв. Ботаніка для вищ. поч. шк. Друкує Полт.Земство.
4. В. Олійник. Курс природознавства ч. I, II, III. Друкує "Укр. Школа" 10 тис.
5. Трояновський. Природа та її явища. Друкує "Всеувиго". 15. тис.
6. Хомик. Підручник природознавства. Друкує "Вернигора". 25 тис.

Історія

1. Білоусенко. "Було-колись". Історична читанка для перших кл. сер. шкіл і старш. груп. шкіл. початк. ч. I і II.
2. Богданко. Історія рідного краю. Друкує "Вернигора" 25 тис.
3. Проф. Д. Багалий. Історія Слобідської України. Ст. 308. Ц. 6 к. Вид. "Союз".
4. Б. Грінченко. Як жив український нарід. Вид. "Час".
5. М. Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України /для першого початку/. Стор. 162. Ц. 1 карб. 60 к. Вид. 2. Київ. 1917 р.
6. Проф. М. Грушевський. Ілюстрована історія України. ц. 8 карб. Друкує Петро Барський накладом автора.
7. Проф. М. Грушевський. Всесвітня історія. Ч. I. ст. 168 ц. 2 карб. 50 к.; ч. II ст. 176. ц. 2 карб. 50 к.; ч. III ст. 144. ц. 2 карб. 50.; ч. IV ст. 168, ц. 2 карб. 80 к. Друкує Петро Барський накладом автора.
8. Гр. Коваленко. Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів з вступним словом про всесвітню історію. Вид. 4. Ст. 212. ц. 2 карб. 50 к. Вид. Череповський.
9. Гр. Коваленко. Оповідання з української історії для початков. шкіл. Стор. 170. Ц. 2 карб. "Сіач". 1918 р.
10. Рудинська. Історична хрестоматія з поетичних творів. Друкує Полт. Земство.
11. Проф. Сумцов. Історично-етнографічний побут слобідської України. Друкує "Союз".
12. Хоткевич. Історія України для шкіл народніх. Полт. Земство.

Географія

1. Богданко. Початкова географія. Друкує "Вернигора" 25 тис.
2. Богач. Загальна географія /Азія, Африка, Америка, Австралія/ ч. II. Друкує "Вернигора" 25 тис.

3. Богач. Загальна географія. Європа ч. III. Друк. "Вернигора" 25 тис.

4. Кистяківський. Коротка географія України з малюнками, діаграмами, мапами. Вид. "Співробітник", укр. мовою 30 тис., рос. мовою 15 тис.

5. М. Мукалов. Географія для початк. шк. м. Києва. Друкує "Друкар" 15 тис.

6. Постоев. Початкова географія для шкіл Полтавщини. Друк. Полт. Земство.

7. Русова. Початкова географія. Вид. 2 під. редак. геогр. коміс. Т-ва Шк. Освіт. Ст. 116, ц. 2 карб. "Друкар" 25 тис.

8. Хомик. Коротка географія України ч. I. /фізична/ ч. II. /фізикоетнограф./ Друкує "Вернигора" по 26 тис.

9. Хомик. Загальна географія ч. I. Друкує "Вернигора" 25 тис.

10. Мирон Кордуба. Географічний атлас. Друкує Міністерство Освіти 50 тис.

11. Етнографічна мапа України. Друкує Мін. Осв. 50 тис.

12. Мапа Європи. Друкує Мін. Освіти 50 тис.

13. Мапа півкуль. Друкує Мін. Освіти 50 тис.

14. Мапа України. Друкує "Вернигора" 5 тис.

15. Східна півкуля. Друкує "Вернигора" 5 тис.

16. Західна півкуля. Друкує "Вернигора" 5 тис.

17. Рудницький. Україна наш рідний край.

18. Рудницький. Коротка географія України. Вид. "Лан" ч. I.

19. Рудницький. Коротка географія України ч. II.

Німецька мова.

1. Ф. Альдінгер. "Проказник-Карникель" укр. мовою. Вид. Все-укр. Учит. Спілка 15 тис.

2. Л. Леше. Підручник німецької мови. Рік I. Вид. Симоненко. Київ.

Латинська мова.

1. Калішевський. Граматика латинської мови. Вид. "Вернигора".

Французька мова.

1. Шансель і Глезер. Практичний курс французької мови, Ч. I. Друк. "Всеувиго".

2. Шаланд. Граматика французької мови. Ч. I. Друкує "Всеувиго".

3. Русова. Французький підручник. Вид. "Просвіта" у Вінниці.

Закон Божий.

1. Архiepіскоп Олексій. Молитовник мовою українською і церковнослав'янською. Стор. 46. Ц. 60 коп. Друкує Череповський. 20.000.

2. Свящ. Антонович. Історія старого і нового Завіту. Друк. "Друкар" 30.000.

3. О. Білоусенко. Життя Ісуса Христа. Уложено за Євангелієм. ст. 124; ц. 3 к. 1918 р. Друкує "Криниця" 30.000.

4. Свящ. Ванькевич. Священна історія старого Завіту. Проскурів. 1917 р.

5. Свящ. Ванькевич. Корот. прав. катех. з додатк. щоденних молитов. 1917 р. ст. 46. Ц. 60 коп. Проскурів.

6. Свящ. Гаращенко. Молитовник. Стор. 30. Ц. 50 коп. 1917 р. Друкує "Вернигора" 25.000.

7. Зах. Кудринівський. Оповідання з св. письма Старого й Нового Завіту для початк. шкіл. Друкує Полт. Спілка Спож. Т-ва 10.000.

8. Проф. Е. Семака. Історія біблійна старого Завіту для шкіл народних. Стор. 103. Ц. 1 карб. 50 к. 1917 р. "Просвіта" у Винниці.

9. Проф. Семака. Історія біблійна Нового Завіту для шкіл народних. Ц. 60 коп. 1917 р. "Просвіта" у Винниці.

10. Молитви: Господня перед навчанням та по навчанням, плякат. Катерин. Ц. 10 к.

11. В. Степовий. Молитовник. Вид. "Стежка".

12. Євангеліє українською мовою. Ц. 2 карб. 40 к. Вид. Херсонське Земство 20.000 і Всеукраїн. Учител. Спілка друкує 100.000.

С л о в н и к и.

1. Г. Голоскевич. Український правописний словничок з короткими правилами правопису. Для позашк. освіти. Видання 2 "Друкар". Київ. 1918. Ст. 192. Ціна 1 карб. 25 к.

2. Огієнко. Орфографічний словник. Порадник української мови. Київ. Видання Череповського /Друкується/ 10 тис.

3. Український правопис. Частина I. Словничок склав А. Никовський. Київ. 1918. Ст. 64. Ціна 1 карб. 50 коп., в палітурці 1 карб. 85 к.

4. Стінний словник старовинних українських слів. Упорядкував В. Старий. Київ. 1918. Ціна 75 коп. Вид. "Час".

5. Дубровський. Словник Україно-Московський. Вид. 6. Київ. Ц. 8 карб. Стор. 361.

6. Московсько-український словник. Т-ва "Час". Ц. 4 карб. 50 к. Стор. 236. 1918.

/Передруковано з журналу "Вільна Українська Школа" ч. 1. Рік II, серпень 1918-19 шк. р., стор. 68-72/.

Додаток ч. 8.

Огляд літератури по питаннях трудової школи

I.

Трудова школа є цілковита протилежність теперішній книжній абстрактній школі і для її організації треба радикальної руїни цієї школи. Через те трудову школу можна здійснити тільки тоді, коли буде прийнято цілу систему трудового виховання.

Система ця ґрунтується на наукових даних, на науковім вивченні природи дитини.

Для знайомства⁸ психо-фізичними обґрунтуваннями трудового принципу в вихованні й навчанні на перший план можна порадити перекладену з англійської мови книжку О'Ши - "Роль активності в житті ребенка" - вид. "Московского Книгоиздат.", Москва, 1910 р. Автор доводить, що природа дитини може розвиватися, тільки тоді, коли вона виявляється в "деянні", в "чинності", тільки коли вона "дитина" може засвоювати й різні знання. Але здатності дитини до різних чинностей розвиваються в точно означеній послідовності, і автор в'являє цю послідовність, показуючи в той же час, як до неї повинно пристосовуватись навчання. Книжку написано дуже гарно і вона цілком вводить читача в сферу трудової педагогіки.

Потім можна вказати книжки Лая - "Експериментальная педагогіка" і "Школа діявля". Школа діявля, на думку автора, є школа життя. "Ми хочемо, щоб вихідним пунктом і метою викладання була не книжка і слово, а життя, все життя з його гармонійним розвитком реакцій. Такі реакції - це: 1 - вражіння, 2 - його розумова переробка і 3 - виявлення в зовнішній творчості. Всі три реакції складають єдиний неподільний процес, і розбивати його ні в яким разі не можна, не насилуючи духовної і фізичної природи дитини.

Більш далеко значення в цім питанні можуть мати книжки: Мейман - "Лекції по експериментальной педагогіке" - Москва, 1910 р; Друммонд - "Введенне в изученіе ребенка" - М. 1910. Джемс - "Беседы с учителями о психологіи" - М. 1902; Мюнстерберг - "Психологія и учитель" - М. 1911. Грос - "Душевная жизнь детей" - Київ. 1914.

II.

Сама теорія трудової школи, трудового виховання не є чимсь таким, що вже взначилось одноманітно. Серед теоретиків трудового виховання розвиваються по цьому питанню різнородні погляди /огляд їх див. в кн. "Школа дійствія"/.

Одні педагоги вузько дивляться на завдання трудової школи, вимагаючи тільки, щоб в школі було введено ручну працю /столярні роботи/, як додатковий предмет, який повинен дати учням практичні знання, потрібні в житті. Такий погляд знаходимо в книжці А. Пабста - "Практическое воспитание" - М. 1911. Вид. Горб.-Посадова.

На погляд інших педагогів ідея практичної роботи, як методичний принцип, повинна проїняти собою все теоретичне викладання всього шкільного курсу. Такі думки перш за все можемо знайти в працях Г. Кершенштайнера - "Основные вопросы школьной организации" - СПб. 1911 і "Трудовая школа" - Вид. Гор. Пос. М. 1910. Нам потрібна майстерня при школі, пише Кершенштейнер, не тільки для того, щоб учні здобували різні уміння, не для того тільки, щоб зберігти в нашій народі привичку до фізичної праці, не для того тільки, щоб навчити діти звикати любити твори рук своїх. Ні, майстерня потрібна також для виховання таких людей, які в самім корені розумітимуть мету й вигоди громадського союзу, які з вдячністю служитимуть цьому союзові. Вона потрібна нам через те, що "носителем культури" ми вважаємо не книжку, а працю, старанну, самовіддану працю на користь ближніх і для перемоги якої-небудь великої істини. Майстерня при школі потрібна нам також і з огляду на велику різницю дитячих здібностей, бо тільки така різноманітність дає успіх виховальній діяльності. Де такої різноманітності нема, там може бути тільки тяжка дресировка. В майстерні, в лабораторії, в шкільній кухні, в саду, в кімнаті для малювання й музики кожна дитина знайде собі роботу по своїй силі. Тут плохий буде працювати поруч із дужим, знаходячи собі допомогу у дужого і маючи змогу й право знайти її.

Далі треба назвати книжку Д. Дьюї - "Школа и общество" - вид. Горб. Пасад. Мос. 1910. На ручну працю Дьюї дивиться як на один із чинників громадської еволюції, як на засіб показати дітям найважливіші потреби громадянства і способи як їх за-

довольняти. Виробнича праця організує школу на громадських основах, робить з неї маленьку громаду, зародок прийдешнього громадянства. В такій школі панує громадський дух співробітництва, вільного спілкування /общение/, обміну думками, суперництва, спостереження, досвіду. Свідомість участі в спільній виробничій праці підтримує трудову дисципліну, виховує свідомість відповідальності за роботу, точність та справність у виконанні її.

Нове розуміння трудового принципу знаходимо в праці Шарельмана - "В лабораторії народного учителя" - вид. "Шк. и Жизнь", СПБ. 1914. Шарельман не обмежується ручною працею, розширюючи розуміння труда в вільну творчість дитини, в чім би ця творчість не виявлялась. В такім же дусі праці: А. Зикінгер і Ф. Гансберг - "Школа труда" і Л. Гурліт - "Творческое воспитание" /обидві - вид. "Шк. и Жизнь", СПБ./ Популяризацію ідей Шарельмана можна знайти у А. Дауге - "Искусство и творчество в воспитании" М. 1911. Див. також книжку Н. Даденкова - "Новое направление в Германии" - Київ, 1912.

Соціально-економічне обґрунтування ідеї трудової школи можна знайти у Крупської - "Народное образование и демократия" Петрад, 1917. Зміна економічних умов життя, прогрес фабричної техніки, розвиток самодіяльності робітничого класу - все це призводить до збільшення попиту на кваліфіковану працю найкраще підготованих робітників, вимагає одухотворення машинної праці. У відповідь на цю потребу і з'являється школа труда, в якій здійснюється думка кращих педагогів минулого про сполучення розумового розвитку з фізичним, про навчання з допомогою не розмов, а діяльності. Така школа вимагає розвитку у дітей самостійності, індивідуальності. Вона розвиватиметься при умові шкільного самоврядування та широкого співробітництва населення.

Крім вказаних книжок, для знайомства з трудовою школою мають також цінність книжки: А. Гартвіг - "Ручной Труд, как метод обучения в семье і школе" - М. 1912; - Ертлі - "Народная школа и трудовое начало" - вид. "Шк. и Жизнь", В. Формановський - "Педагогика дела. Теория и практика трудового обучения в школе" - Одеса, 1911, вид. Сувор.; Шацький - "Бодрая жизнь"; Зеленко, Шацький і Казимиrowa - "Дети - работники будущего"; С. Левитин - "Трудовая школа - школа будущего" - вид. "Практ. знан."

СПБ; Фортунатова, Шлегер і Фортунатов - "Первый год обучения в начальной школе" - вид. Горб. Посад. М. Блонский, "Трудовая школа", М. 1918. А. Федоров - Гартвиг, "Трудовая школа и коллективизм". М. 1919. Не можна тут також не згадати статті К. Д. Ушинського - "Труд: в его психологическом и нравственном значении" /в збір. творів/.

III.

Трудову школу треба розглядати, як продовження дитячого садка - цієї трудової школи для маленьких дітей, де пробуджуються перші початки дитячої самоціальності. В цім відношенні конче потрібними стають такі книжки: Ф. Фребель - Педагогическія сочиненія - т. I - "Воспитание человека", т. II - "Детский сад" - вид. Тихом. Моск.; М. Монтесорі - "Дом ребенка" - вид. "Задруга", М.; С. Холл - "Педагогія детскаго сада" - вид. "Задруга", М.; С. Русова - "Дошкільне виховання" - Катер. 1918; П. Блонський, - "Введение в дошкольное воспитание" - вид. "Практ. зн." М.; Л. Шлегер - "Практическая работа в детском саду" - вид. "Практ. зн."; Н. Лубенець "Фребель и Монтесорі" - к. 1915; Ф. Клейн - "Парижскіе детскіе сади" К. 1916.

IV.

По питаннях про те, як принципи трудової педагогіки вводяться в ужиток на ділі в школах Західної Європи і які досвіди в цім роді робилися в Росії, цікаві будуть такі книжки: А. Обухов - "Народное образование в Мюнхене" - Моск. 1909. /на чолі шкільної справи там стоїть Кершенштайнер/; Горбунов-Посадов /вид./ - "Школа Гораса Мана в Нью Йорке"; В. Фрей - "Сельскія гимназіи" - вид. "Шк. и жизнь" СПБ; Л. Левитин - "Опыт новой школы" /школьная община Бикерсдорф в Германіи/ - вид. Гор. Пос.; Кондакова - "Сиротскій дом Прево и его руководитель Поль Робез" - вид. Гор. Пос.; крім того, ряд статів у журналі "Свободное воспитание" за 1911-17 рр. Про школу Московського товариства "Сетлемент" див. - "Своб. Восп." 1908-9 ч. 12, "Для народ. учителей" - 1909 ч. 3, статті "Школьная практика"; ще 1910 ч. 14 статті Зеленка й інш.; крім того, див. книжку А. Зеленка - "Методы работ в начальной школе" - вид. Ситина. Москва. Е. Янкуль, Трудовое начало в школах Европы. М. 1919.

V.

Одно з найважливіших питань трудової педагогіки є питання про те, яке місце в системі трудового виховання повинна зайняти книжка.

Само собою, що книжку, яка домінувала в старій школі, не можна цілком викинути й з нової школи; та в усякім разі проблему дитячого читання тут неодмінно треба переглянути наново. Початки активності, самодіяльності треба внести в саме читання дитини. Розбиратися в цих питаннях можуть допомогти такі книжки Г. Вольгаст - "Проблеми детского чтения" - вид. "Шк. и Ж."; Н. Чехов - "Детская литература" - М. 1909; В. Родников - "Детская литература" - К. 1916, і "Огляд української дитячої літератури" - К. 1918; С. Русова - "Про колективне та групове читання" - К. 1917; В. Фриденберг - "Творческое чтение и литературныя беседы" - /"Новос. дет. литер." 1912, ч. 12"/; В. Мурзаев - "Рисование в соединении с детским чтением" - /Что и как чит. детям " 1913, ч. 7-8/.

VI.

Багато матеріалів по питаннях трудового виховання розкидано по статтях в різних журналах. Тут я вказую найважливіші з таких статей: М. Карінцев - Теорія і практика трудового виховання в Європі й Америці /Нова Школа - Полт-ва 1918, ч. I/; М. Котляренко - Ручна праця в школі /Вільна Укр. Шк. 1918-19 ч. 1-5/; О. Музиченко - Реформа школи чи шкільна реформація /там же 1918-19, ч. 4, 6-7/; В. Раттей - Трудова школа та її розвиток у найближчому часі /там же 1918-19 ч. 6-7/; Н. Форманковський - Основные вопросы постановки и программы трудовой начальной школы /Вестн. Восп. 1912, ч. 5/; В. Родников - Основные задачи и трудовое начало в современной народной школе /Зап.-Рус. Нач. Шк. 1912, чч. 11, 12/; Ф. Гансберг - Школа будущего /Своб. Восп. 1915-16, ч. 1/; И. Плестед - Ручной труд и его место в воспитании /там же/; - Трудовая школа в теории и на практике в Германии /Русс. шк. 1912, чч. 11, 12/; К. Вентцель - Роль производительного труда в школе будущего /Своб. Восп. 1907-8, ч. 1/; Б. М. - Производительный труд и его ценность в воспитании /Восп. и обуч. 1909, ч. 12/; А. Обухов -

Подготовка к жизни /Для народ. учит. 1909, 9/ В. Линд -
Трудовой принцип обучения /в збірнику "Практ. шк. энци." під
ред. Тулупова і Шестакова; Д. Тесовський - Характер, основы
и задачи новой школы /новая школа - М. 1918, ч. 8/; К. Попов -
Словесный и реальный метод преподавания /Учитель - Москва
1918, ч. 1/.

Прив.-доц. В. Родников.

/Передруковано з журналу "Вільна Українська Школа" ч. 8-9. Рік
II, березень-квітень 1918-19 шк. р., стор. 188-185/.

Розділ I.

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНІ ПІД РОСІЄЮ ПІД ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ/1905-16/

А. ОБМЕЖЕННЯ, УТИСКИ Й ЗАБОРОНИ КУРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ

<u>1. Заборони видавати книжки й шкільні підручники українською мовою</u>		1-3
а/ Розгромлення Кирило-Методіївського Братства 1847		1
б/ Заборона Валуєва 18 липня 1863 р.		2
в/ Закриття недільних шкіл і "Тимчасової педагогічної школи" в Києві.		4
г/ Емський наказ 18 травня 1876 р.		6
<u>2. Шкідлива система освіти, чужий зміст навчання і погана організація шкільництва в Україні.</u>		8-16
а/ Система освіти побудована на засадах становости		8
б/ Школи в Україні чужомовні і своїм змістом протинародні		10
в/ Жалюгідний стан шкільних приміщень.		13
г/ Важке становище народніх учителів		14
<u>3. Закриття українських шкіл і плянове нищення російською окупаційною адміністрацією 1914-1915 рр. національного життя в Галичині</u>		16-23
а/ Розвиток українського життя в Галичині до 1915		16
б/ Організація українського шкільництва під Австрією		19
в/ Плянове нищення українських установ і надбань		21
Б. УКРАЇНСЬКЕ ЗМАГАННЯ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ОСВІТУ Й РІДНУ МОВУ В ШКОЛАХ		

<u>1. Діяльність українських громад і земств на національно-освітній ниві.</u>		24-37
а/ Організування громад для національно-культурної праці		24
б/ Російська Академія Наук визнає окремішність української мови й культури		26
в/ Безуспішні змагання українських діячів на Форумі державної Думи.		29

г/ Позашкільна освіта в Україні після революції 1905	31
г/ Вклад земств у розвиток шкільництва на Україні	35
<u>2. Підготовка ґрунту для української національної школи</u>	38-58
а/ Перший український педагогічний журнал "Світло"	38
б/ Статті "Світла" про закордонну педагогіку	41
в/ Проект української школи Л. Чепіги	45
г/ Учителівські курси й учителівські з'їзди та їх значення	50

Розділ II.

ШКІЛЬНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ/1917-1920/

<u>1. Зміни в Україні після революції 1917 р. та їх вплив на освіту.</u>	59-80
а/ Організація влади на українських землях	59
б/ Ухвали Всеукраїнських Учителівських З'їздів	63
в/ Українізація освіти й розбудова шкільництва	67
г/ Становище Редакції В.У.Ш. до політичних змін в Україні	74
<u>2. Теоретичні основи організації нової школи в національній державі</u>	80-119
а/ Значення педагогічного журналу "Вільна Українська школа"	80
б/ Бібліографія та рецензії шкільних підручників і інших творів у В.У.Ш.	84
в/ Пов'язання української педагогіки з педагогічними течіями Заходу	91
г/ Проект єдиної школи і план управління освітою в Україні	101
г/ Чітке визначення національних принципів організації та розбудови шкільництва	109

Примітки й доповнення

А. Обмеження, утиски й заборони українського національно-освітнього розвитку	121-138
Б. Українське змагання за національну освіту і рідну мову в школах	139-155
Шкільництво в Українській Національній Державі	156-175

Додатки

1. Статут Всеукраїнської Спілки Вчителів і діячів народної освіти	177
2. В инородчеській комісії I загально-російського учительського з'їзду	181
3. Постанови в справі організації освіти винесені В.У. з'їздом 5-6 квітня 1917 р.	185
4. Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського з'їзду в Києві	189
5. Справоздання Центрального Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки	195
6. Меморандум Всеукраїнської Учительської Спілки до Директорії УНР.	199
7. Проспект українських підручників	207
8. Огляд літератури по питаннях трудової школи	215

ВИДАННЯ УВУ В РОКАХ 1946 - 1969 /СЕРІЯ СКРИПТІВ/

1. І. МІРЧУК. Вступ до філософії, ч. I. Суть та значення філософії. Видання "Філософичної Секції УВУ" ч. I. На підставі викладів опрацював студент П. Омелян. Мюнхен 1946. Стор. 22.
2. І. МІРЧУК. Вступ до філософії ч. II. Теорія пізнання або гносеологія. Накладом студентської філософичної Секції, ч. 2. На підставі викладів опрацював П. Омелян та Е. Смалько, Мюнхен 1946. Стор. 83.
3. І. МІРЧУК. Напрявні української культури, Мюнхен 1946. Стор. 20.
4. М. АНДРУСЯК. Історія Козаччини, частина I-IV, Мюнхен 1946, Стор. 181.
5. Я. РУДНИЦЬКИЙ. Нарис української діалектології, Авгсбург 1946, /Накладом Української Студентської Громади в Авгсбурзі/, Стор. 48
6. В. ПЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба в Україні, Мюнхен 1947. Стор. 90.
7. Л. ОКІНШЕВИЧ, Лекції з історії українського права. Мюнхен 1947 Стор. 171.
8. Я. ПАЦОХ. Історія Західньо-європейського права. Частина I: Історія німецького права. Мюнхен 1947. Стор. 220.
9. Ю. СТАРОСОЛЬСЬКИЙ. Нарис карного процесу. Мюнхен 1947. Стор. 133.
10. М. ЧУБАТИЙ, Огляд історії державного права. Історія джерел та державного права. Записки за викладами на Тайнім Українським Університеті у Львові в рр. 1920 - 23. III видання. Ч. I. Мюнхен 1947. Стор. 88.
Ч. II. Мюнхен 1947. Стор. 175.
11. Ю. ШЕРЕХ. До генези називного речення. Мюнхен 1947. Стор. 50 + 16 німецького резюме = 66 стор.
12. К. ЛОСЬКИЙ. РИМСЬКЕ право. Ч. I. Вступ до науки римського права. Скорочена редакція "Історії джерел римського права". К. Лоського /Київ - Відень 1921/ з деякими змінами та доповненнями проф. д-ра О. Баранова у співробітництві із асистентом д-ром В. Нес-терчуком. Мюнхен 1947. Стор. 65.
13. О. БАРАНІВ. Римське право. Ч. I. Вступ до науки римського права. Зошит 3.: джерела права. Мюнхен 1948. Стор. 117.
14. К. КИСІЛЕВСЬКИЙ. Українська мова. Мюнхен 1948. Стор. 112 /на основі викладу: "Описова граматики української мови"/.
15. П. КОВАЛИВ. Історія Української мови. Мюнхен 1948. Стор. 136.

16. Л. ОЖИШЕВИЧ. Огляд історії філософії права. Ч. I. Мюнхен 1948. Стор. 130.
17. Я. РУДНИЦЬКИЙ. Лекції з порівняльної граматики слов'янських мов. Ч. I. Накладом Авгсбурзької Студентської Громади /із зазначенням, що це виклади УВУ/ Авгсбург 1948. VI + 76.
18. Я. РУДНИЦЬКИЙ. Нарис граматики староцерковнослов'янської мови. Мюнхен 1948. Стор. 150.
19. Я. РУДНИЦЬКИЙ. Вступ до слов'янознавства. Мюнхен 1948. Стор. 80.
20. С. ТОМАШЕВСЬКИЙ. Історія України. Старинні й середні віки. Мюнхен 1948. Стор. 134.
21. О. ЮРЧЕНКО. Чинне право в Україні. Нарис основних засад. Ч. I. Мюнхен 1948. Стор. 88.
22. Г. ВАХРИКО. Загальні методи навчання. Ч. 1. Мюнхен 1948. Стор. 98. Ч. 2. Мюнхен 1949. Стор. 68.
23. О. ШИШО-КУЛЬЧИЦЬКИЙ. Нарис структурної психології. Мюнхен 1949. Стор. 133.
24. В. ПЕТРОВ. Український фолклор. Мюнхен - без подання дати. Стор. 142.
25. Я. ПАДОК. Давнє українське судове право. Накладом Референтури Студій і культурно-суспільних справ ЦЕСУС-у. Мюнхен - Париж 1949. Стор. 49
26. Ю. ПАВЛЮК. Наука адміністрації й адміністративного права. /Скрипт опрацював за викладами - д-р С. Галамай/. Ч. 1. Авгсбург 1949. Стор. 115. Ч. 2. Авгсбург 1949. Стор. 116-213.
27. Ю. ГЕРЖ. Галичина в формуванні нової української літературної мови. Мюнхен 1949. Стор. 93.
28. В. СТЕЦЬК. Історична граматика латинської мови. Ч. I. Фонетика. Мюнхен 1951. Стор. 185.
29. О. ЮРЧЕНКО. Чинне право в Україні. Ч. II. Мюнхен 1953. Стор. 209.
30. В. СТЕЦЬК. Історична граматика латинської мови. Ч. II. Морфологія. Мюнхен - Нью-Йорк 1953. Стор. 594 + VI.
31. Л. ОЖИШЕВИЧ. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. II наклад. Мюнхен 1954. Стор. 225.
32. А. ПЕРВАКІНЦЬ. Цивільний процес. Мюнхен 1956. Стор. 187 + 4
33. Г. ВАСЬКОВИЧ. Шкільництво в Україні /1905-1920/. Історична частина габілітаційної праці на тему: "Вплив Кершенштайнера на українську педагогічну думку та його значення для української педагогічної проблематики". Мюнхен 1969. Стор. 223.

ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ ЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ

В серії скриптів треба відзначити також видання Інституту Заочного Навчання, який постав 1949 р. як автономна установа УВУ. Скрипти виходили цикльостильною технікою під фірмою ІЗН при УВУ.

Перших 8 скриптів ІЗН були подумані, як загальний вступ до Українських студій "Studium Generale". Всі вони вийшли в місці осідку УВУ, Мюнхені, 1949 р. В 1951 р. Централь ІЗН перенеслася до Сарселью, біля Парижу, і там видано дальші скрипти, призначені для вищих років студій. Дата видання не подана /1952-53 ?/. Скрипти другого року навчання в більшості незакінчені, але подаємо їх, як реальний вислід праці ІЗН.

1. М. ВАСИЛИВ. Вступ до економічних наук. Стор. 167.
2. М. ГЛОБЕНКО.- В. ПЕТРОВ - П. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Історія української літератури. Стор. 193.
3. В. КУЗЬМОВИЧ. Географія України. Стор. 128.
4. О. КУЛЬЧИЦЬКИЙ. Основи філософії і філософських наук. Стор. 166.
5. І. МІРЧУК. Історія української культури. Стор. 108.
6. Л. ОКИПШЕВИЧ. Вступ до науки про право й державу. Стор. 160.
7. Ю. ВЕРЕХ. Сучасна українська літературна мова. Стор. 306.
8. В. ЛІТІВ. Нарис соціології. Стор. 125.
9. ПЕДАГОГІЧНИЙ КУРС
 - а/ І. ВЕЗРУЧКО. Географія України в доповнюючій школі. Стор. 50.
 - б/ О. КОПАЧ. Методика навчання української літератури у вищих класах Рідної школи. Стор. 11.
 - в/ В. ЛУЦІВ. Навчання історії України. Стор. 24.
 - г/ І. ПЕТРІВ. Методика. Стор. 61
 - г/ Б. ЦИМБАЛИСТИЙ. Психологія дитячого і юнацького віку. Стор. 54Разом весь педагогічний курс 200 стор. Без подання місця появи /Сарсель/ і без року /1952-53/.
10. М. ГЛОБЕНКО. Хрестоматія з української літератури. Стор. 64.
11. О. ГОРБАЧ. Курс української діалектології. Стор. 105.
12. В. ДЕНІСОВИЧ. Теорія літератури. Стор. 12 + 13 = 25
13. Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Історія української літератури. Стор. X + 71.